E. ASSON JA A. MÖLLER

EESTI AJALUGU

ÜHES ÜLD-AJALOOGA

Algkooli V klassile



NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

A-7620 II

E. ASSON JA A. MÖLLER

EESTI AJALUGU

ÜHES ÜLD-AJALOOGA

Algkooli V klassile

17720



NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

2

Bibliotheca
Universitatis
Tartuensis
(Derpatensis)

155738

Trükitud G. Roht'i trükikojas
Tartus, 1931. a.

A-7620

Eel-ajalooline aeg.

I. Inimsugu kultuuri arenemise alg-astmel.

1. Sissejuhatus.

Ajaloo aine. Iga inimene võib enesest jutustada, millal ta sündis, kes on tema vanemad, kuidas ta kasvas, kus käis koolis, mis alal hakkas tegelema siis, kui sai suureks. See jutustis oleks tema e l u l u g u. Nagu igal inimesel on elulugu, nii on igal rahval elu- ehk a j a l u g u. Nii teatakse jutustada eesti rahvast, kus ta vanasti asus, millest ta end elatas, millesse uskus, kuidas ta jättis maha vanad jumalad ja heitis uude usku, kuidas ta loobus vanadest eluviisidest ja hakkas elama kultuuri-inimeste elu. Teatakse jutustada meie esivanemate esialgsest vabadusest ja sellele järgnevast pikast kurvast orja-ajast, siis orjapõlvest vabanemisest, elust võõra valitsuse all ja viimaks tänapäeva eestlase elust vabas iseseisvas Eestis. Sest kõigest jutustab meile eesti ajalugu. Nagu eesti rahval, nii on igal teisel rahval oma a j a l u g u. Ajaloo aineks ongi seega rahvaste ajalood.

Ei ole üldiselt tähtis iga inimese elulugu. Meid huvitavad suurte kirjanikkude, kuulsate õpetlaste, tähtsate politika- ja seltskonna-tegelaste elulood, sest oma vaimuka tööga ja tegevusega on nad rikastanud inimeste elu. Nad on olnud teerajajaiks ning teenäitajaiks; nende elulood ei ole ainult huvitavad, vaid ka õpetlikud. Nende teod ja eesmärgid ergutavad meid tööle üldsuse kasuks.

Nagu tähtis ei ole iga inimese elulugu, ei ole ka üldiselt tähtis tutvuda iga maakeral elanud rahvaga, vaid ainult nende rahvaste ajalooga, kes o n e d e n d a n u d k u l t u u r i.

Oma vanemad ja üldse omaksed, küsimata kas nad kuuluvad niinimetatud tähtsate inimeste liiki, huvitavad meid siiski kõige enam. Vanemaile võlgneme elu ja kõik; omaste saatus

seisab lähedal meie südamele. Nii ka huvitab meid kõigepealt o m a rahva ja meie hõimrahvaste ajalugu.

Kuulsaiks haridust-edendavaiks rahvaiks vanal ajal olid egiptlased, babüloonlased, heebrealased, kreeklased ja roomlased; hiljemini need rahvad, kes on kultuurikandvad rahvad praegugi, nagu inglased, prantslased, sakslased, ameeriklased j. t.

Nii jutustab ajalugu meie esivanemaist ja hõimlastest ja tähtsamaist kultuurirahvaist, aga ka inimessoo ürg-ajast, sest see näitab meile kõige arusaadavamalt inimese arenemiskäiku. Tutvume ühtlasi nende ajalooliste isikutega, kes on olnud rahvastele juhtideks.

Ajaloo allikad. Kui meid huvitab kellegi elulugu, siis võime pöörduda tema enese poole ja lasta tal jutustada oma elulugu; on see inimene ise surnud, elavad aga veel tema sugulased või lähemad tuttavad, siis võime neilt saada vajalikke andmeid. Tahame aga teada selle inimese elulugu, kes juba ammu elust lahkunud, kelle sugulased ja tuttavad ka surnud, siis uurime, kas pole järel temast kirjutisi; kui ei ole säilinud elulookirjeldisi, siis võime ikkagi leida üksik-andmeid. Perekonnaseisuameti raamatuist, kus see inimene registreeritud, saame andmeid tema sündimisaja, tema perekonnaliikmete ja vanemate kohta, võib-olla saame teada, kus ta käinud koolis, kuidas õppinud. On uuritav isik olnud kirjanik või kunstnik, siis leiame kunsti- ja kirjandusraamatuist, kuukirjadest ja ajalehtedest andmeid tema loomingu kohta. Ka võime otsustada temast järelejäänud maalitööde või tema kirjutatud raamatute järgi ta tegevuse üle. On see inimene olnud politika- või seltskonnategelane, saame tema tegevuse kohta materjali ajalehist, asutiste ja seltside raamatuist, kus ta töötanud. Nii osutuvad allikaiks inimese eluloo uurimisel üleskirjutised ja järelejäänud mälestised, nagu kirjatööd, kõned, maalid, kujud või mõned teised ainelised mälestised.

Nagu võimalik on uurida üksiku inimese elulugu, nii on ka võimalik uurida rahvaste ajalugu. Pole võimalik uurida inimese elulugu, kui tema kohta puuduvad igasugused andmed. Samuti on võimatu uurida rahva ajalugu, kellest pole säilinud mingisuguseid mälestisi. Harilikult hoolitsevad rahvad selle eest, et nende nimi säiliks. Nad märgivad ajaraamatuisse tähtsamad sündmused oma rahva elust; kui neil oli kokkupuutumist naaberrahvastega, siis kirjutavad nendestki. Valitsejad, riigi- ja seltskonnategelased kirjutavad harilikult päevaraamatuid, haritud rahvaste juures avaldatakse erikirjutisi üksiknähtuste

üle, ilmuvad ajalehed, mis kajastavad ajasündmusi ja arutavad päevaküsimusi. Ajaraamatud, päevaraamatud, erikirjutised, ajalehed jne. saavadki ajaloo allikaiks, mille järgi võimalik uurida rahva ajalugu. Neid kirjalikke andmeid võivad täiendada ainelised mälestised, nagu ehitised, tarbeasjad, tööstustooted, kunstisaavutised jne. Üleskirjutised ja ainelised mälestised on seega allikad, millest kogub ajalugu andmeid.

Eel-ajalooline aeg. Kirjutama õppisid inimesed, olles juba kõrgemal kultuuriastmel. Ürg-ajal ei osanud inimesed kirjutada. Ürginimeste ajalugu põhineb siis ka ainult mullapõuest leitud ainelistel mälestistel. Meie esivanemad ei mõistnud veel kirjutada, kui sakslased meie maale ilmusid, seega ei olnud nad midagi oma elust kirja pannud. Nii põhinevad meie teated oma muistse iseseisvusaja kohta mullapõuest leitud ainelistel mälestistel ja rahvajuttudel, mis suusõnaliselt edasi anti põlvest põlve. Aega, mille kohta pole kirjalikke teateid, nimetatakse eel-ajalooliseks ajaks.

Ajalooline aeg. Tumedale eel-ajaloolisele ajale järgneb ajalooline aeg, millal inimesed hakkasid üles kirjutama oma aja tähtsamaid sündmusi, järele jätma kirjutisi oma ja naaberrahvaste elust-olust. Kirjutama ei hakanud rahvad ühel ajal, seega ei alga ajalooline aeg rahvaste juures ühel ja samal ajal. Kuna egiptlased juba 4000 a. e. Kr. kirjutada mõistsid ja nendest on juba tollest ajast olemas enam-vähem tõetruu ajalugu, on kindlamad teated meie esivanemaist ja hõimrahvaist umbes 1000 aastat vanad.

2. Jääaeg.

Elu tekkimine. Õpetlased arvavad, et alul maakeral pole kasvanud taimi ega elanud loomi ega inimesi. Maakera katnud suuremalt osalt vesi. Vees tekkinud esimesed lihtsad taimed ja elus-organismid. Alles pika arenemise järel tekkis maa peal lopsakas taimekasv, paksud läbipääsematud metsad ning metsades loomad.

Viimaks tekkis maakerale ka inimene. Esimeste inimeste asupaigaks peetakse Kesk-Aasiat. Euroopas oli siis soe ilmastik, kui inimene siia asus. Isegi põhjamaades kasvasid soojamaataimed, nagu palmid ja teised. Metsades leidus hiigla kas-

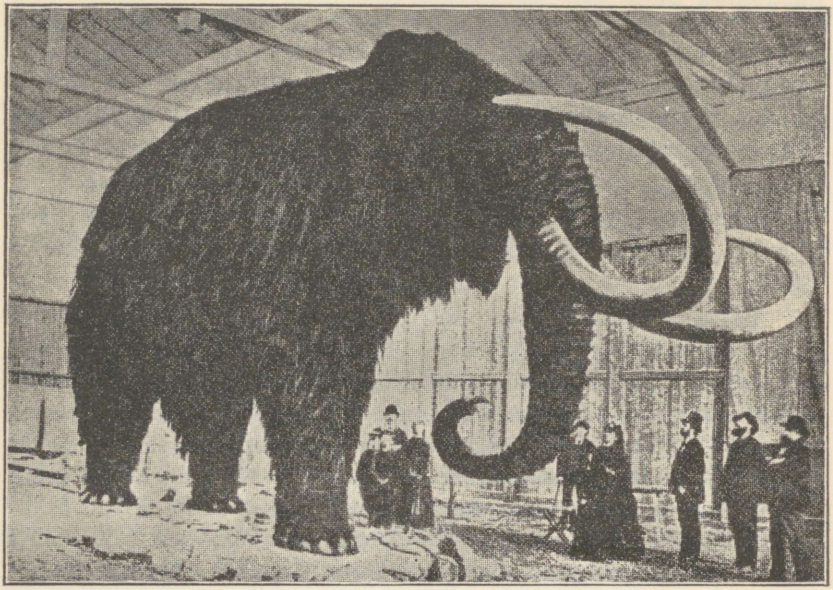

Mammut.

vuga elajaid. Brontosauruseks, mammutiks, hiigelpiisoniks, hiigelpõdraks nimetatakse selle ajajärgu tüsedamaid loomariigi esindajaid. Neist hiigel-elukaist pole ühtegi enam leida, ainult rikkais muuseumides võime imetleda nende suuri luukeresid.

Jääaeg. Soe ilmastu Euroopas ei jäänud püsima. Põhja-Euroopast hakkas liikuma jää, mis kattis enese alla kogu Põhja- ja Kesk-Euroopa, seega ka meie kodumaa. Algas j ä ä a e g. Jää all hävis endine taimestik, kuna inimesed ja loomad rändasid lõunasse. Õpetlased arvavad, et jääaeg on kestnud väga kaua.

Kui viimaks Euroopa kliima jälle soojenes, sulas jää. Kaljutükid ja muld, mis jää kaasa toonud Rootsi mägestikust, langesid maapinnale. Alguses olid nad vee all. Pärastpoole vesi alanes. Nii tekkisid meie mäed siiatoodud mullast, kruusast jne. Nii jäid meile ka suured ja vähemad raudkivid. Ilmastu endiselt soojaks ei muutunud: Põhja-Euroopa jäi külmaks maaks, mida ta on tänapäevani. Siiski elab Euroopas palju rahvast, elavad inimesed Põhjajäämere kaldailgi, sest inimene võitis looduse.

3. Kiviaeg.

Inimese erilised omadused. Kuigi inimesest pärastpoole sai looduse valitseja, ei olnud ta seda alguses. Ürginimene oli abitu, saamatu olevus. Küüned ja hambad, maast haaratud kivi ja nui olid tema esimesteks sõjariistadeks. Võib öelda, et võitluses olemasolu eest ei oleks püsinud inimene, kui loodus poleks talle kinkinud kõige väärtuslikuma sõjariista — arenemisvõimelise mõistuse. Mõistus juhtis inimesi kokku hoiduma, töötama üheskoos, võitlema ühiselt. Mõistuse abil hakkas inimene valmistama sõjariistu ja tarbeasju; mõistuse abil vallutasid aegamööda inimesed elava ja eluta looduse.

Edasi erines inimene silmapaistvalt oma rääkimisvõimega. Algastmel inimene ei kõnelnud; seegi oskus arenes temas aegamööda. Algastmel andsid inimesed edasi mõtteid häälitsemisega ja liigutustega. Tahtis näiteks ürginimene koerast rääkida, siis kirjeldas ta seda käte abil; vahel võeti abiks kepijoonistis liival. Kuid liigutuste ja joonistuste ning korratu häälitsemise abil rääkimine oli väga puudulik, ei saadud kuigi täielikult väljendada mõtteid. Tegevust ja asja omadusi oli sel kombel väga raske edasi anda.

Pikapeale leidsid inimesed uue mõtete avaldamisviisi. Nad hakkasid järele tegema loomade häält ja järeletehtud häält tarvitama looma nimetusena. Koerast kõneldes tegid nad selle häält, kitsest rääkides kitse häält, nagu teevad seda väikesed lapsed. Sel viisil kergendus kahtlemata inimeste mõtete vahetus, kuid mõisteid ja asjade omadusi polnud ikkagi veel võimalik väljendada. Viimaks jõuti seisukohale, et pole tähtis järeletehtud hääl, vaid tarvis on ainult teatud häält ühendada alati ühe ja sama asjaga või nähtusega. Sellega oligi pandud alus keele arenemisele. Algas sõnade loomine. Esimesed sõnad olid arvatavasti ühesilbilised, kuid pikapeale muutusid nad kahe ja enamsilbilisteks. Ürginimeste keel oli muidugi sõnakehv. Ühe sõnaga püüti öelda terve lause, aidates liigutustega. Näiteks öeldes „päike“ näidati liigutuste abil, kus päike loojeneb või tõuseb. Asjade nähtuste kõrval hakati sõnadega nimetama ka omadusi ja tegevust. Pikapeale suurenes sõnade arv, rikastus keel.

Inimesed, kes elasid üheskoos, mõistsid üksteist, aga need, kes elasid kaugel eemal, andsid asjadele ja nähtustele teissugused nimetused; neil arenes oma keel. Nii tekkisidki mitmesugused keeled.

Kultuuri areng. Raske oli ürg-aja inimese elu. Tuli võidelda kiskjate loomadega, kellest oli ta ju kehaliselt nõrgem, kuid õnneks targem. Elamuna kasutas ta puuõõsi või koopaid. Kuid siingi ei võinud ta olla täiesti julge loomade eest. Talvel kannatas ta külma, kuni õppis tuld kasutama. Toiduks tarvitas ta marju, taimi, juuri, pärastpoole ka metsloomi ja kalu.



Kiviaja küla.

Metsloomi küttida oli elukardetav ning tuli käia kaugelgi küttimas. Siis aga aja jooksul hakkas ta loomi kodu kasvatama. Inimesega harjusid loomadest koer, kits, lammas, siis sead, veised. Nüüd ei olnud inimesel enam tarvis kaugel metsas jahil käia. Aga karjakasvatajana ei saanud ürginimene enam leppida lihtsa koduga kaljukoopas või puutüves; ta pidi endale ulualuse tegema sinna, kust kari sai süüa. Et karjamaad asuvad lagendikul, tuli ehitada telk endale varjuks ja kindel aed loomadele kaitseks kiskjate elajate vastu. Loomadega tuli asuda vee lähedale, kas jõe või järve kaldale. Varsti tuli inimene mõttele, et ta on rohkem kaitstud kiskjate eest, kui ehitab elamu vee peale. Ja inimesed ehitasid vaikoja. Jõe või järve põhja löödi püsti vaiad, mille otsad ulatusid veest välja. Vaiade otsa asetati risti palgid ja nendele ehitati kas teivastest, okstest või sauest onnid. Kaldal käidi paadiga või silda mööda, mida tarbekorral võidi ära võtta.

Ka kehakatteid uuendati. Kuna kõige vanemail ajul ürginimene soojal ajal end kattis puulehtedega ja külmal aastaajal puges loomanahkadesse, hakkas karjakasvataja endale paremat kehakatet valmistama. Karjakasvatajate naised hakkasid loomade villast ja karvadest valmistama lõnga ja kuduma riiet. Kui tehti algust põlluharimisega, hakati kasvatama ka

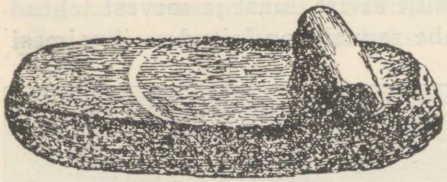

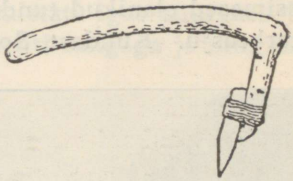

Käsikivi viljade hõõrumiseks ja maaharimiskonks.

lina ja kanepit; naised valmistasid siis ka linast riiet. Riidest õmmeldud rõivad olid paremad ja kenamad endistest kehakatteist.

Erilist hoolt ja osavust näitas üles inimene tarbeasjade valmistamisel.

Tarberiistad. Hammaste ja küünte kõrval hakkas inimene tarvitama võitlusabinõudena maast leitud kive ja puid ning viimaks ise valmistama kasulikke sõjariistu ja tarbeasju. Kepi külge seotud kiviservast tegi ta kirve, teravast luust või kivist valmistas ta noa, oda, puuri. Need esimesed tarberiistad olid muidugi viletsad, kuid nende tarvitamine praktilises elus juhtis inimese mõtteid ikka uutele parandustele. Kütt raius juba osavasti kivi ja valmistas sellest oda ja mõõga. Vaikojaehitaja tegi enesele kivist sae. Käsikonksuga maaharimine väsitas põlluharija peagi, ta valmistas enesele kivist adra ja ajas sellega sügavad vaod üle põllu, esmalt ise atra vedades, pärastpoole looma adra ette rakendades. Toidu ja joogi jaoks oli tarvis nõusid, neid oli raske välja raiuda kivist, sellepärast hakkas inimene kausse ja potte valmistama sauest. Samuti tarvitati kivi kõrval tarbeasjade valmista-



Kivikirved.

miseks luud; hiigelloomade hambad, kihvad, sarved ja kere andsid selleks materjali. Kuid peaaine tarbeasjade valmistamiseks oli kivi. Sellepärast nimetatakse kõige vanemat aega inimessoo minevikus aine järgi, millest tarbeasjad valmistati, k i v i a j a k s. Kiviaeg on kestnud väga kaua ja kiviaja kultuur on ulatunud üle kogu maailma.

Meiegi kodumaal, kus kiviaeg kestis kuni 1700. a. e. Kr., on esimesed elanikud tundnud ainult kivist, luust ja sarvest tehtud tarbeasju. Kundast, Soome lahe rannalt, on leitud meil esimesi



Vaiküla.

muinasjäänuseid. Seal on nähtavasti olnud asundus, mille elanikud on end elatanud küttimisest ja kalastamisest; seal on leitud luust ja sarvest valmistatud ahingeid, naaskleid ja muid tarbeasju. Teine rikkalik luust ja sarvest, aga ka kivist ja sauest valmistatud asjade leiupaik oli Reiu jõe suus, Pärnu lähedal. Sealt on leitud luust õngekonkse ja ahingeid, kivist talbu jne.

Huvitavam oma kultuuriga on kiviaja lõpp. Inimene oli pea igal pool hakanud karjakasvatajaks ja põlluharijaks ja asus kindlas elukohas. Elamu tüüp oli küll veel vaikoda, aga need olid juba kindlad ehitised ja neid asus palju üheskoos, nii et kõnelda võib vaikülast. Tarbeasjade valmistamistehnika oli nii-

palju edenenud, et kivist asjad olid omandanud palju kenama vormi ja ilusa l i h v i t u d välimuse. Valmistati kirveid, vasaraid, höövleid, saage, peitleid, puure ja mitmesuguseid sõjariistu. Kuna kiviaja alul varred tarbeasjade külge seoti, puuriti kiviaja lõpul tarberiistadesse auk, kuhu vars kinnitati. Kiviaja lõpul oli edenenud k e r a a m i k a, savitööstus, mille tooted seda tähtsamad, et nende valmistamisel ilmutas kiviaja meister kõige selgemini oma maitset. Saunõusid valmistati igas suuruses ja väga mitmesuguseks otstarbeks. Neid tehti sangaga ja sangata,

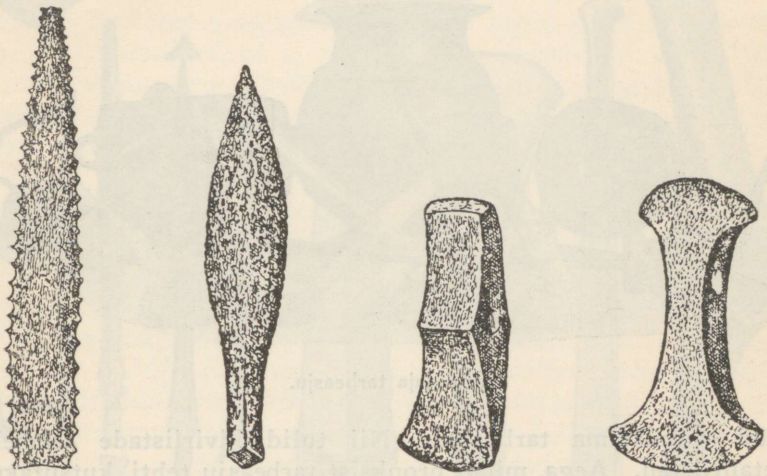

Kiviaja tarbeasjad: kivisaag, kivioda, kivikirved.

käepidemega ja ilma. Meistri kunstimaitse ilmutas end peamiselt vormiandmisel ja kaunististes. Kiviaja lõpupoolelt on säilinud väga kenakujulisi vaase. Kaunististe motiiviks olid kriipsud ja punktid, millest järjekorras kordamisel tekkis ornament. Kriipsutamist toimetati terava asjaga veel mitte täiesti kuivanud nõul; vahel tehti kriipsud ja punktid valge ja isegi värvilise massiga. Vahel seoti nõu ümber nöörid ja vajutati nendega ornament peale. Nagu nõusid nii püüdsid inimesed ka ennast ilustada; see tung ei esinenud kiviaja lõpul mitte ainult naiste, vaid samavõrra ka meeste juures. Maaliti keha punase ja musta värviga. Kirjudest kividest, loomahammastest, teokarpidest valmistati ketid kaela, käsivarte ja jalgade ehtimiseks. Seljariideid püüti samuti ilustada neid värvides ja ehteasjadega kaunistades.

4. Pronksiaeg.

Pronksriistad. Kivist tarbeasjade valmistamine oli siiski tüütu töö. Iga asi tuli üksikult teha ja tema väljatöötamine võttis aega. Ka purunesid kivist tarbeasjad õige pea. Põlluharija laienenud majapidamine nõudis aga kõvemaid ja paremaid tööriistu. Vahepeal olid leiutatud vask ja tina, milliste metallide kokkusulatamisel saadakse pronks. Pronks osutus küllalt tugevaks aineks tarberiistade valmistamisel. Pronksist hakatigi

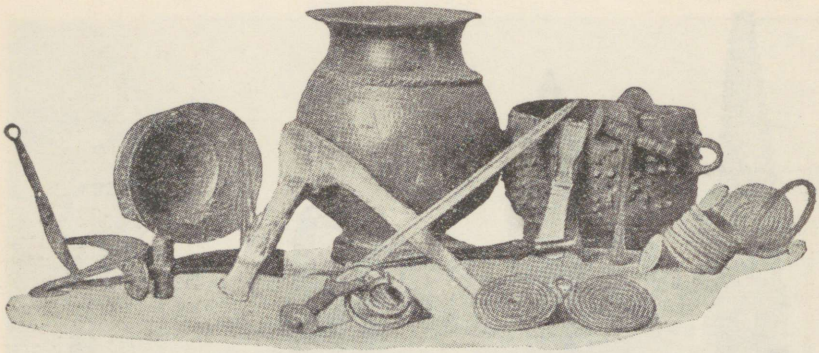

Proksiaja tarbeasju.

nüüd valmistama tarbeasju. Nii tulid kiviriistade asemele metallriistad. Aega, millal pronksist tarbeasju tehti, kutsutakse ajaloos p r o n k s i a j a k s.

Pole kindel, millal maailmas pronksiaeg algas ning lõppes kiviaeg. Üks on kindel, et üleminek igal pool ühel ajal ei sündinud.

Kodumaa pronksiaeg. Pronksiaeg valitses meie kodumaal 1700. — 500. a. e. Kr. Pronksasju on leitud Eestist väga vähe. Need vähesedki leitud pronksasjad on võõrsilt toodud, sest meie maa ei andnud elanikkudele aineid pronksi valmistamiseks, kuna pronksi sissevedu tooresainena oli vaevalt mõeldav.

Pronksiajajärgul edenes jällegi palju tarberiistade valmistamistehnika. Tarbeasjad omandasid veel kenama kuju ja neid hakati ilustama.

5. Raua-aeg.

Raudtarberiistad. Pronksiajale järgnes r a u a - a e g, millal tarbeasju hakati valmistama rauast. Alguses oli raud nii haruldane ja väärtuslik aine, et temast raatsiti teha ainult ehteasju.

Kuid pärastpoole hakati valmistama ka tarbeasju rauast. Rauast tehtud tarberiistad olid veel kõvemad ja vastupidavamad kui pronksist. Rauda polnud tarvis kokku sulatada teiste metallidega. Raud ei tõrjunud pronksi kohe välja; üleminek raudtarberiistadele sündis pikkamisi. Raua-aja leiupaikadest leiame sellepärast veel ka pronksasju.

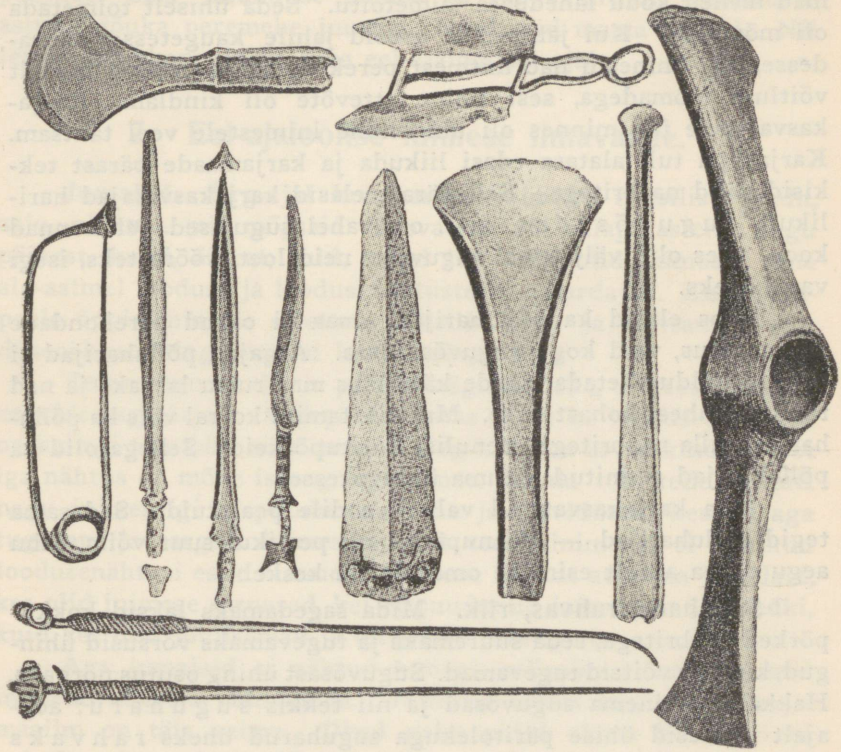

Pronks- ja raudtarbeasju.

Kodumaa raua-aeg. Raua-aeg meie kodumaal algas 500. a. e. Kr. ja kestis kuni 1200. p. Kr., mil algas ajalooline aeg. Ehteasjad on raua-ajal kas pronksist, hõbedast või kullast. Üldse on raua-aja leiud meil rikkalikud.

6. Esimesed ühingud.

Perekond. Iga üksik inimene sureb, aga inimessugu mitte. Kogu inimessoo kultuuriline areng on olnud võimalik ainult sel teel, et inimesed on elanud hulgana koos, et isa on õpe-

tanud poega, ema kasvatanud tütart, et eelmised põlved on pärandanud oma oskused ja vaimuvara järeletulijaile. Koos elama sundis inimesi ka elualalhoiu-instinkt. Koos elada oli julgem, sellepärast leiame juba kütte elamas p e r e k o n d a d e n a.

Suguvõsa. Kuna meeste ülesanne oli käia küttimas, ja nad teinekord olid päevade viisi kodunt ära, kogusid naised ja vanemad mehed kodu läheduses taimetoitu. Seda ühiselt toimetada oli mõnusam. Kui jahimehed asusid jahile kaugetesse metsadesse, siis ühinesid nad mitmest perekonnast ja pidasid ühiselt võitlust loomadega, sest ühine ettevõte oli kindlam. Karjakasvatusele üle minnes oli ühinemine inimestele veel tähtsam. Karjadega tuli alatasa edasi liikuda ja karjamaade pärast tekkisid tülid naabritega. Sellepärast elasid karjakasvatajad harilikult s u g u v õ s a d e s, s. t. omavahel sugulased perekonnad koos. Kes olid väljaspool suguvõsa, neid loeti võõrasteks, isegi vaenlasteks.

Koos elasid ka põlluharijad; maa ei olnud perekondade eraomandus, vaid kogu suguvõsa vara. Algajad põlluharijad ei osanud põldu väetada, nende käes läks maa ruttu lahjaks ja nad rändasid ühest kohast teise. Maavahetamise korral võis ka põlluharijal tulla naabritega vaenulisi kokkupõrkeid. Sellega olid ka põlluharijad sunnitud liituma ühingutesse.

Juba karjakasvatajad valisid endile pealikuid. Sedasama tegid põlluharijad. — Vaenupäevil oli pealikul suur võim, rahu aegu oli ta ainult esimene omasuguste keskel.

Suguharu, rahvas, riik. Mida sagedamaks läksid kokkupõrked naabritega, seda suuremaks ja tugevamaks võrsusid ühingud, kuna ju võitsid tugevamad. Suguvõsast ühing osutus nõrgaks. Hakkasid ühinema suguvõsad ja nii tekkis s u g u h a r u; aegajalt ühinesid ühise päritolekuga suguharud üheks r a h v a k s ning asutasid r i i g i.

Seltskonnakihid. Alguses olid kõik inimesed ühingutes üheõiguslikud: polnud ülemaid ega alamaid, rikkaid ega vaeseid. Kuid võitlus olemise eest tõi muutusi. Toidumure ja maaotsimine ajas naabreid sõdima. Võitja tegi sõjavangid orjadeks, kes moodustasid ühingus a l a m a k i h i.

Sõjas saadi sageli suurt saaki, mida võitjate pealik jagas oma seltsilistega. Nii tekkis j õ u k a m k i h t. Orjad olid neile teenijaiks ning töölisteks.

Veel mitmekesisemaks muutusid vahekorrad ühingutes eraomanduse tekkimisega. Maa ei jäänud igavesti suguvõsa ehk kogukonna omanduseks. Aja jooksul hakkas iga perekonnaisa

või kogukonnaliige temale tarvitada määratud maad pidama pärisomanduseks. See sündis siis, kui inimesed juba tundsid paremat põlluharimisviisi ja olid valinud enesele jäädava eluaseme. Peagi sai üks perekonnapea jõukamaks teistest, sest ta oli kas osavam majapidaja või oli tal peres rohkem tööjõudu kui teistel. Aga võis ka juhtuda, et mõni aja jooksul mõnesugusel põhjusel oma varanduse kaotas ja oli sunnitud teenistusse astuma jõuka peremehe juurde. Need olid maata mehed. Nii leiame seltskonnakihte juba eel-ajaloolisel ajal.

7. Eel-ajaloolise inimese ilmavaade.

Jumalad. Ürg-ajal kummardas inimene füüsilist jõudu, asju, nähtusi, mis mõjusid vägevatena või salapärastena, nagu päikest, kuud, äikest, tuld, metsi jne. Nii olid inimesed oma alg-astmel looduse ja loodusenähtuste kummardajad. Kuid pikapeale õppis inimene seletama füüsilisi asju ja lihtsamaid loodusenähtusi ning nendest kadus salapärasus.

Enese tegusid tähele pannes nägi inimene, et need on tema soovide tagajärjed. Sellepärast arvas ta, et ka loodusenähtused on kellegi tahtmise sünnitused. Ürg-inimene arvas kindlasti, et iga nähtus on mõne isesuguse olevuse, jumala töö, kellel samuti nagu inimeselgi ei puudu tahtmine ja tarvidused, kes on aga tugevam ja targem inimesest, sest tema, inimene, ei suutnud loodusenähtusi esile kutsuda. Inimene hakkas austama jumalaid, kes olid inimese sarnased, kel ei puudunud inimeste nõrkusedki, kuid kes olid jõulisemad ja targemad inimesest.

Aga jumalaid ei nähtud kunagi, sellepärast kujutas neid inimene enesele vaimudena. Inimene uskus koguni, et kogu maailm on täis vaime. Ühed neist pidid olema head, teised pahad; esimesed aitasid inimest tema eluteel, teised karistasid teda. Pahad vaimud öeldi kõiki halbu juhtumusi elus sünnitavat ja kahjulikke loodusenähtusi esile kutsuvat, kuna head vaimud tekitasid häid sündmusi ja kasulikke nähtusi. Öö ja päeva vahetuses nähti hea ja paha vaimu võitlust.

Jumalaist usuti, et nad käivad läbi inimestega, et inimeste teod sünnitavad neile rõõmu või pahameelt. See usk viis inimesi ühtlasi jumalate kummardamisele, millega loodeti teenida nende abi igapäevases elus.

Hing. Väga salapäraseks ja ühtlasi õudseks nähtuseks inimese elus oli surm. Ta ei osanud kuidagi enesele surma seletada. Nähes, et surnu keha on samasugune kui elava oma, ainult

elutu, jõudis ta otsusele, et mõtlemine ja tundmine ei ole keha tegevus, vaid kehast lahus oleva vaimu ehk hinge oma, mis asub kehas niikaua, kui see elab, ning maha jätab inimese, kui sureb keha. Usuti ka, et hing võib ajutiselt kehast lahkuda, nimelt magamise ajal; siis rändab hing ringi, kuna keha puhkab. Kõik inimesed, keda magaja näeb unes, on inimeste hinged, kes ajutiselt keha maha jätnud. Haigeksjäämist seletati mõnel pool sellega, et paha vaim on röövinud hinge ja asunud inimesse.

Hing võib lahkuda kehast, kuid arvati, et ta ei saa elada kehata. Lahkub ta omast kehast, siis otsib ta endale uue asupaiga. Hea, kui hing leiab enesele asupaiga, halb kui ta seda ei leia; kui ta asupaika ei leia, siis rändab ta ringi ja piinab surnud inimese omakseid. Eriti kardeti neid surnuid, kes olid olnud eluajal võimukandjad, näiteks pealikud, vanemad. Nende eest hoolitseti väga pärast surma.

Nii oli inimene hakanud uskuma hinge surematusse ja hoolitsema surnute eest. Juba kiviajal hakati surnud omakseid matma. Et matusekoht tunda oleks, tehti hauale mullakääbas; surnule enesele pandi hauda kaasa sõjariistu ja ehteasju ning kanti talle aeg-ajalt toitu. Veel hiljemini hakati surnuile ehitama kindlaid hauakambreid.

II. Uurali rahvas.

1. Uurali rahvas algkodus.

Uurali rahva algkodu. Sel ajal, kui meie praegusel kodumaal, Eestis, valitses kivi- ja pronksiaeg, ei elanud meie esivanemad veel mitte Eestimaal. Siia rändasid nad alles siis, kui siin oli raua-aeg juba alanud. Seda tõendab asjaolu, et Eestis leitud vanema raua-aja tarbeasjad ja ehted on võõrapärased, sest neil puuduvad soomesugu rahvaste riistade ja ehete vorm ja kaunistised, kuna meie kodumaa noorema raua-aja tarberiistad vormilt ja kaunististelt on samasugused kui need, milliseid on leitud kohtadelt, kus elavad või elasid soomesugu rahvad.

Meie, eestlased, kuulume soome-ugri rahvaste peresse. Soome-ugri ja samojeedi rahvad umbes 4000 aastat (XL sajandil) e. Kr. moodustasid ühise uurali rahva, kes elas Kesk-Uurali mail, peamiselt euroopapoolses küljes Volga keskjooksu, Kama ja selle harujõgede piirkonnas.

Töö ja tegevus. Uurali rahvas ürg-ajal toitus peamiselt kalapüügist ja küttimisest, mida võimaldasid kalarikkad jõed ja suured metsad, millistes kasvas kaski, toomingaid, haabu, kuuski

ja mände. Küttimis-abinõudeks olid vibu ja nool, küti abiliseks peni ehk koer. Kalu püüti peamiselt mõrraga, eriliste sulgudega ja puust või luust õngega. Saak kanti koju kasetohust, puuokstest või juurtest punutud korvides. Ka kasvatati karja, nimelt põhjapõtru. Tunti tuld, toitu söödi keedetult. Keeduriistana tarvitati sauest pada. Üldse valmistati tarbeasju, mis olid muidugi kõige lihtsamad, puust, puuokstest ja juurtest, kasetohust, sauest, luust, tööriistu aga luust ja kivist. Tööriistadena olid tarvitusel kirves, nuga, puur, vasar. Aja jooksul kujunes kaubandus: vahetati kaupa oma lähemate ja kaugemate naabritega. Arvutati vähemalt seitsmeni.

Elamud ja rõivastus. Elati telkides ja maakoobastes. Kehakatteks tarvitati loomanahku, mida looma soontest ja sooltest valmistatud lõnga abil kokku õmmeldi, tarvitades sealjuures luust nõela. Kehakatte peal kanti vööd. Ka püksid õmmeldi nahast.



Soosild Raja-Karjalas.

Liiklemine. Liiklemis-abinõudeks olid talvel suusad, suvel veeteel parved ja puust õõnestatud paadid. Hiljemini sõideti saaniga, mille ette rakendati penisid ehk koeri ja põhjapõtru. Kaugust mõõdeti arvatavasti penikoormaga, milleks loeti vahemaad, millise peni jõudis ühe päeva jooksul koormaga ära käia. Liiklemisteedest tunti jalgrada, valmistati puudest teid üle soode ja ehitati sildu üle vähemate jõgede.

Perekonnaelu oli arenenud. Elati ühis- ehk suurperekondadena, milles harilikult 60—70 liiget. Oli kujunenud ka perekondadevaheline sugukondlik ühendus.

Usund. Uurali rahva usu järgi oli inimesel hing, mis avaldus hingamises ja mis oli surematu ning elas ka pärast surma edasi, seepärast austati surnute hingi. Kui looduserahvas austas ta ka loodusejõude.

2. Uurali ning soome-ugri kultuuri arenemine kiviajal.

Küttimine ja kalandus. Aja jooksul õpiti valmistama kivist ikka paremaid ja paremaid tööriistu. Endise puust noole asemel hakati tarvitama kivist otsaga noolt. Samuti võeti tarvitusele küttimisel kivist otsaga oda ja kivinuga ja kalapüügil kivist otsaga ahing. Ka täienesid teised küttimis- ja kalastusabinõud. Tunduvalt suurenes nüüd küttimis- ja kalasaak.

Karjandus. Arenes ka karjandus. Peale põhjapõdra ja peni kasvatati aja jooksul koduloomaks utt (lammas); lehm, siga ja viimaks hobune. Nii seltsisid lisaks põhjapõdrakarjadele ute-, veise- ja seakarjad. Karjakasvatuse arenemine võimaldas suuremal määral saada liha toiduks ja nahku kehakatteks juba koduloomadelt, seepärast vähenes tarvidus küttida metsades kardetavaid loomi. Õpiti lehmi lüpsma ja pärastpoole piimast võid valmistama. Nii leiutati aja jooksul uusi toiduaineid. Villast hakati keerutama lõnga, alguses muidugi sõrmede ja pihupesade vahel, pärastpoole aga juba ketrama kedervarre abil. Kedrati ka linu ja kanepit. Lõnga kasutati õmblemisel, vibunööriks, püüniste valmistamiseks, pärastpoole õpiti punuma võid ja tegema riiet. Lehmi ja teisi veiseid hakati kasutama ka veoloomadena, on nad ju koertest tugevamad. Viimaks kujunes veoloomaks peamiselt hobune.



Naine kederpuuga. Lõuna-Karjala.

Peas suur valge linik, millele juuksekaared annavad iseäralise kuju.

Mesindus. Toiduks tarvitati ka metsast või aasalt leitud mett. Asus teada-olev mesilaspere inimeste kodust kaugel, oli

tülikas valvata, et mõne naaberpere liikmeist keegi mett ära ei viiks. Seepärast viidi leitud mesilaspesa kõige mesilasperega kodu lähedale ja asetati puuõõnde. Nii kujunes siis meie esivanemail mesilaste pidamine.

Põllundus. Hakati kasulikke taimi kodu läheduses kasvatama, millest arenes põllundus. Põletati teatud paigas mets ära, tehti alet, ning alemaad kasutati põlluna seni, kuni ta pind oli veel kobe ning võimalik oli harida seda tolleaegsete viletsate põllutööriistadega. Muutus aga maapind kõvaks, tehti kütist, kui läheduses oli metsa, kust kütisematerjali võis saada. Asus aga mets liiga kaugel, nii et tülikas oli kütisematerjali vedada, otsiti uus soodus paik, kus tehti jälle alet ja kuhu asuti ka elama. Aja jooksul õpiti vilja rabama, kuivatama ja uhmri abil tegema jahu, millest keedeti rokka, lisati leemele või küpsetati leiba. Nii muutus toit mitmekesisemaks.



Ostjaklaste püstkoda, tohuga pooleldi kaetud.

Elamud. Põllupidamine võimaldas juba pikemat aega ühel kohal paigal elada, seepärast ehitati elamuks puudest kuhikukujuline koda, millist uue aletegemise puhul oli kerge lahutada ning uues kohas jälle üles ehitada. Saunaks kaevati harilikult koobas maa sisse või kasutati seks looduslikke koopaid.

Kaubandus. Kala-, metsa-, karja- ja põllusaaduste suurenemisega laienes kaubandus. Peale omavahelise kaubavahetuse viidi kodumaa saadusi võõraste rahvaste maale ja toodi sealt vastu kaupa, mida kodus ei leidunud, nagu soola, ehteid ja muud.

Elavateks kaubateedeks Lääne-Euroopa rahvastega läbikäimisel kujunesid Põhja-Väina ja Neeva jõgi, kuid polnud võõras meie esivanemaile ka kaubatee Aasiasse. Arvutamine arenes kuni tuhandeni.

Usk. Ka usk arenes. Surnute hingede ja loodusejõudude austamisest kujunesid jumalad. Usuti, et on olemas vägev õhujumal Ilmarine ja surnute jumal Koll. Pühaks paigaks oli hiis. Inimeste ja jumalate kui ka vaimude vahemeheks peeti nõida.

3. Uurali rahva jagunemine ning rändamine.

Samojeedlased. Kaua elas uurali rahvas oma algkodus ühise rahvana. Aja jooksul oli rahva arv suurenenud, metsa- ja kalasaak vähenenud, karjakasvatamine laienenud ning senine kodu Uurali-Volga mail kitsaks jäänud. Üksikud suguharud hakkasid endile küttimiseks ja kalastuseks otsima uusi metsi ja jõgesid ja põhjapõtrade kasvatamiseks lahedamaid maa-alasid. Rännata oli kerge, sest elati telkides, mida oli võimalik kaasas kanda. Nii eraldusidki umbes XXV sajandil e. Kr. uurali algrahvast samojeedi rahvas, suundudes põhja poole, kuni kauakestnud rändamise järel jõudis Põhjajäämere rannamaile, kus ta veel praegugi kolija rahvana kasvatab tundras põhjapõtru ja elab telkides.

Ugrilased. Kohale jäänud osa uurali rahvast, keda nimetatakse soome-ugrilasteks, elas veel kaua (umbes 10—15 sajandit) ühise rahvana Volga-Uurali mail.

Et karjapidamine oli laienenud, otsiti uusi karjamaid ning elati laialisemal maa-alal kui ennemalt.

Sellise laialivalgumise tõttu umbes XV—X sajandil e. Kr. soome-ugri rahvad eraldusid üksteisest. Soome sugu rahvad nihkusid põhja poole, kuna ugrilased suundusid alguses ida poole. Ugrilastest ungarlased pärastpoole valgusid edelasse, peatudes kauemat aega Lõuna-Euroopas Volga läheduses, siis Doni ja Dnjepri piirkonnas ja jõudes IX sajandil p. Kr. oma praegusse elukohta Ungarisse, Kesk-Donau madalikku, kus omandasid lääneeuroopalise hariduse ning jõudsid kultuurialal haritud rahvaste tasemele. Ka ühiskondlikus elus arenesid nad jõudsasti ning moodustasid oma rahvusliku riigi. Uurali maile jäänud ugrilased (vogullased ja ostjaklased) rändasid Uurali mägedesse ja Siberisse, kus nende kultuur kehva asupaiga tõttu on väga pikka edenenud.

Soome sugu rahvad. Sajandite jooksul oli Volgamaile jäänud soome sugu rahvaste elanikkude arv alatasa suurenenud ning senine maa-ala kippus kitsaks jääma. Eriti kitsana tundus ta põlluharimisele ülemineku järel.

Algeline põlluharimisviis nõudis palju vaba maad. Põlluks kõlbas ainult uudismaa, mis siis jäeti maha, kui see mõneaastase kasutuse järel muutus lahjaks, sest maaväetust veel ei tuntud. Nõnda olid soome sugu rahvad põlluharijatena sunnitud vähehaaval edasi rändama, et leida uudismaid endiste põldude asemele. Et ei rännatud mitte ühes suunas, siis sattusid üksikud suguharud teistest lahku ning tekkisid soome hõimrahvad, kes sajandite jooksul võtsid endi alla kogu põhjapoolse ja kesk-osa Ida-Euroopast. Volgamaile, uurali rahva algkodu lähedusse elama jäänud suguharusid nimetatakse volga-soomlasteks, põhja poole, Kama ja Põhja-Väina jõgikonda rännanud suguharusid aga permi-soomlasteks, kuna läänepoolseile maa-aladele (Volga ülemjooksu, Aunuse ja Ilmjärve piirkonda ja Läänemere idapoolseile rannamaile) asunud soome rahvaid kutsutakse läänemere-soomlasteks.

Läänemerele lähenedes õpiti valmistama metallist tarbeasju ja tööriistu. Kivist tööriistade kõrval tarvitati alguses pronksasju, kuna pärastpoole tõrjus raud kivist riistad hoopis kõrvale ning algas meie esivanematel raua-aeg.

Side volga- ja läänemere-soomlaste vahel katkes esimestel sajandeil p. Kr., mil nende vahele asus elama slaavi rahvaid ja mil läänemere-soomlased jagunesid mitmeks erirahvaks, nagu pärissoomlased, hämelased, karjalased, vepslased, eestlased, liivlased, kurelased ja vadjalased, ja mil nad ikka rohkem ja rohkem lahkusid Volga ülemjooksult ja Ilmjärve piirkonnast, jälgides eelläinuile Läänemere rannamaile, kus aga lõppes võimalus edasirändamiseks. Soomlased, hämelased, karjalased ja vepslased jäid peatuma Soomemaale ja Karjalasse, kuna eestlased, liivlased ja kurelased võtsid endile kindla asukoha lõuna pool Soome lahte, vadjalased aga ida pool Peipsi järve.

Meie esivanemad nimetasid endid maarahvaks, soomlased kutsusid neid virolasteks, kuna läänenaabrid hüüdsid neid eestlasteks ehk idarahvaks, idanaabrid, venelased, kutsusid meie esivanemaid tšuudideks, lõunanaabrid, lätlased, nimetasid eestlasi igaunideks.

Soome-ugrilaste rändamine algkodust, Uurali mailt, praegustesse asupaikadesse toimus väga pikaldaselt, umbes mõnekümne sajandi kestel.

Läänemere-soomlased Läänemere maadel, kus naabriteks olid enam arenenud rahvad, õppisid tarvitama paremaid tööriistu ja tutvusid uute töötamisviisidega. Seepärast edenes nende arenemine nüüd seda jõudsamini, mida lähemal merele neist keegi oli. Üldse on mereäärsete läänemere-soomlaste arenemine peaaegu ühtlane.

Uurali keelkonnad. Oma algkodus rääkisid uurali rahvad kõik ühis-uurali keelt, millel muidugi olid oma murded, millised siiski ei takistanud arusaamist üksteisest. Aja jooksul omandasid algkeele murded üksikuil suguharudel omapärase arenemiskäigu ning kujunesid üksteisest erinevad sugukeeled, millest meil kas raske on aru saada, nagu näiteks soome keel, või millest me enam sugugi aru ei saa, nagu näiteks ungari keel.

III. Muistne eesti iseseisvusaeg.

1. Eestlaste töö ning tegevus.

Põllundus. Eestlased asusid Läänemere maale põlluharija rahvana. Seepärast hakkasid nad ka siin hoolega maad harima. Asuti esiotsa elama mere lähedusse ja jõgede ja järvede piir-



Alepõletajad.

konda. Aga kui need kohad täitusid inimestest, asuti merest, jõgedest ja järvedest ka eemale, põlisesse metsa, mis tuli muuta põlluks. Metsa raiuti maha, tehes alet; loodi kütist, tulimullaga väetades põllupinda. Lihtne ader, seanina, ja oksistest kuusepakkudest karuäke olid arvatavasti vanade eestlaste maaharimisriistad Läänemere maale asumisel. Külvati rukist, nisu, otra, kaera, herneid ja ube. Valminud vili niideti vikatitega, nagu

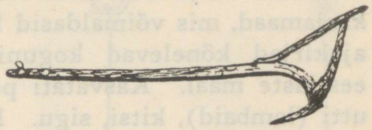

Seanina-ader.

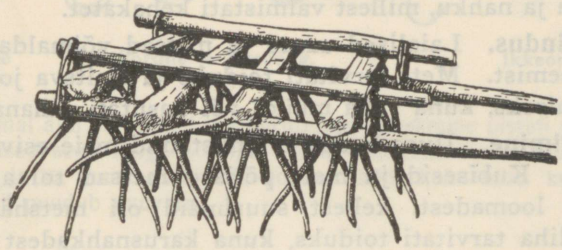

Karuäke.

mainivad seda vanad kirjad, või lõigati sirpidega; sirbisarnased raudnuge on leitud meil maa seest ja haudadest. Niidetud või lõigatud vili pandi põllul rõukudesse või aunadesse. Pärast veeti vili põllult rehe alla kuivatamiseks ja peksmiseks. Viljapeksmist toimetati kootidega ehk vartadega. Kuivatatud vili hoiti alal aitades või vaenlaste kartusel maa-alustes koobastes, mis kaevati kõrgemates kohtades põllusse või metsa ja mille seinad seest vooderdati kas õlgedega või laudadega. Teri jahvatati alguses käsikivil, kuna suurmeid (tangu) suruti puu-uhmrites puunuiadega. Aegamööda tekkis jõgedele ja ojadele veskeid ja küngastele tuulikuid.

Läänemere randa asudes sattusid eestlased, nagu soomlased, liivlased ja kurelasedki, rooma kultuurist mõjustatud ning enam haritud rahvaste lähedusse ja meretee võimaldas läbikäimist ka kaugemate haritud rahvastega, kellelt võidi omandada niihästi põlluharimise kui ka muul alal kasulikke teadmusi ning oskusi, samuti ka paremaid põllutööriistu ja teisi tarbeasju. Õpiti neid ka ise kodu valmistama. Seetõttu uues elukohas eestlaste põlluharimis-oskus edenes kiiresti. Usina ning hoolika töö ja arenenud põlluharimise tõttu laienesid põllumaad, külv andis rikkalikku saaki ning rahvas elas jõukalt. Rahva jõukust suuren-

dasid ka karjandus, mesindus, küttimine, kalandus, käsitöö ja kaubandus.

Karjandus. Põllunduse kõrval edenes uues kodus vanadel eestlastel karjandus, mida eriti soodustasid laialised metsad ning karjamaad, mis võimaldasid loomadele rikkalikku toitu. Vanad ajakirjad kõnelevad koguni suurtest koduloomade karjadest eestlaste maal. Kasvatati peamiselt sarvloomi ja hobuseid, ka utti (lambaid), kitsi, sigu. Hobustega hariti põldu, veeti koormaid, käidi sõitudel, hobune oli sõduri kaaslane sõjakäikudel. Lehmad andsid piima ja liha, mis tähtsamaid toiduaineid majapidamises. Lambakasvatus omas erilist tähtsust, sest peale liha saadi villa ja nahku, millest valmistati kehakatet.

Mesindus. Laialised aasad ja metsad võimaldasid mesinduse arenemist. Mett tarvitati toiduks ja maitsva joogi, mõdu, valmistamiseks, kuna vaha müüdi või kasutati rahana.

Küttimine. Uues kodus ei unustanud meie esivanemad ka küttimist. Kubisesid ju meie põlised metsad tol ajal mitmesugustest loomadest, kellest suurimaid oli metshärg. Metsloomade liha tarvitati toiduks, kuna karusnahkadest valmistati kehakatet, ühtlasi kasutati karusnahku ka väljaveokaubana ja eriti oravanahku maksuvahendina, rahana.



Pool kala-ahingit.

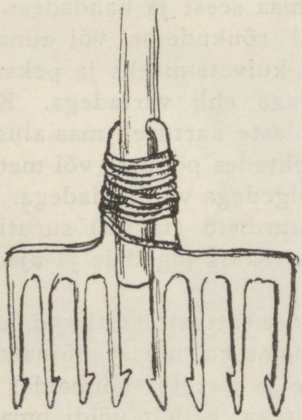

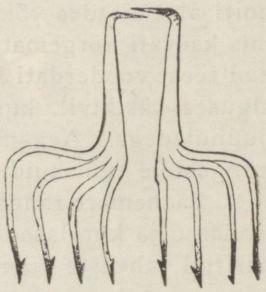

Kahepoolega kala-ahingid.

Kalandus. Meri, jõed ja järved andsid rikkalikku saaki. Eriti rikas oli meri heeringaist. Püügiriistadena tarvitati ahingit, mõrda, võrku ja õnge.

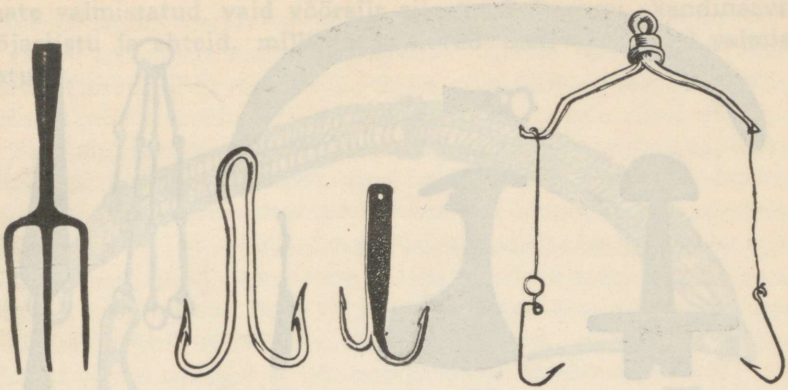

Kolmeharuline kala-ahing. Kahekordne ja lutsuõng. Ikkeõng.

Vanemal ajal oli ahingil iga haru eraldi; keskmine pisteti varrejätkuna otsa, külgmised seoti külge nööriga. Raua-ajal tehti harud rauast, kiviajal aga kondist ja ka puust. Hiljemini joodeti kõik kolm haru kokku. Pildil oleval ahingil puudub puuvars.

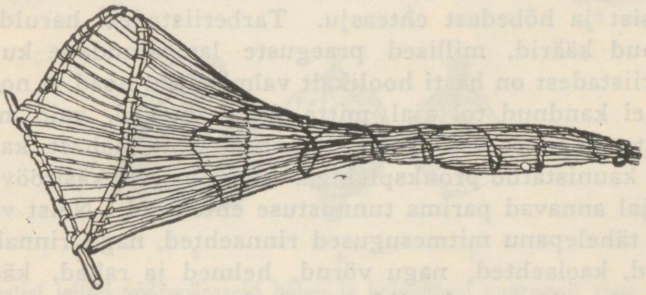

Piirdmõrd.

Käsitöö. Meeste tähtsamate tööde hulka tuleb lugeda käsitööd. Puudusid tol ajal ju tehased ning maja-, töö- ja sõjariistad, liiklemisabinõud, tarbeasjad ja ehted tuli valmistada kodu omal nõul ja jõul. Töö- ja sõjariistu valmistati rauast, ehteasju pronksist ja hõbedast. Metalle küll kodumaal ei leidunud, kuid neid hangiti kas sõjaretkedel või kauplemisel. Meie esivanemate osavusest kõnelevad maa seest, peamiselt kalmudest leitud raua-aja tarbe- ja ehteasjad, milliseid on leitud pea üle kogu meie kodumaa, eriti rikkalikult aga Muhus ja Saaremaal. Need muinasleiud kuuluvad nooremasse raua-aega, mil meie esivanemad elasid juba Eestimaal. Rikkalikult on leitud väga hästi valmistatud raudtarbeasju, nagu kirveid, odasid, mõõku, aga ka

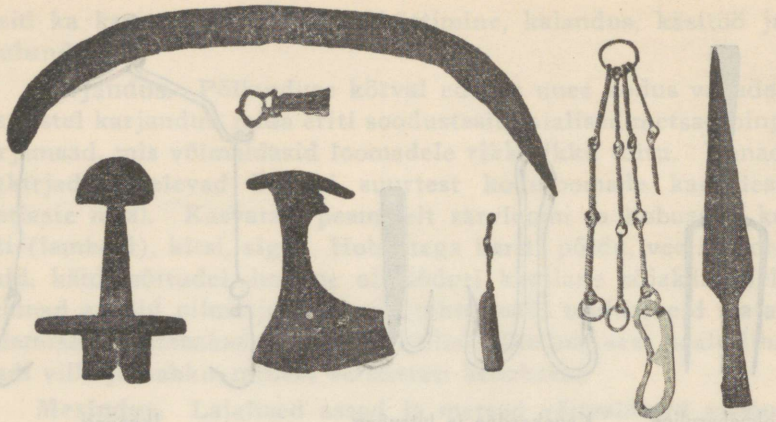

Riistu ja relvu noorema raua-aja kalmudest.

Ülal vikat, selle all pronksist vööpannel rihmaotsa naastuga; all pahemalt paremale: kaheteraga mõõga pide, sõjakirves, luisk ketitüki otsas (vöösse riputamiseks), varras-ahelik vöö küljest, mille otsas ripub tuleraud, ja viimaks odaots.

pronksist ja hõbedast ehteasju. Tarberiistadest haruldasemad on olnud käärid, millised praeguste lambaraudade kujulised. Tarberiistadest on hästi hoolikalt valmistatud noad ja noatuped. Nuge ei kandnud tol ajal mitte ainult mehed, vaid naisedki kaunistatud tupes vöö küljes. Noatupp tehti nahast, kaeti kirjadega kaunistatud pronksplekiga. Eesti meeste käsitöövõimeist raua-ajal annavad parima tunnustuse ehteasjad. Neist väärivad erilist tähelepanu mitmesugused rinnaehted, nagu rinnakeed ja ripatsid, kaelaehted, nagu võrud, helmed ja rahad, käevõrud, sõrmused. Sõrmused olid peamiselt spiraalsed, valmistatud pronkstraadist. Käevõrusid, sõlgi, rinnalehti, sõrmuseid ja muid ehteasju kaunistati kirjadega; näikse, eriti on eelistatud palmitsetud näidiseid. Kõik leitud muinasasjad ei ole meie esivane-

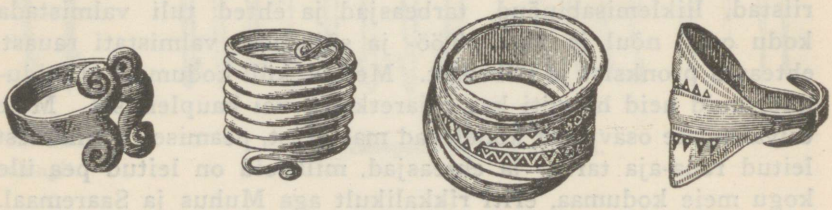

Noorema raua-aja sõrmuseid Eestist.

1 — prillkeerits-otsadega, 2 — keeritsline, lihtne, 3 — keeritslise laia kesk-osaga, 4 — lahtiste otsadega, laia pealiskilbiga.

mate valmistatud, vaid võõrsilt siia toodud, nagu skandinaavia sõjariistu ja ehteid, millised erinevad meil kodumaal valmistatuist.

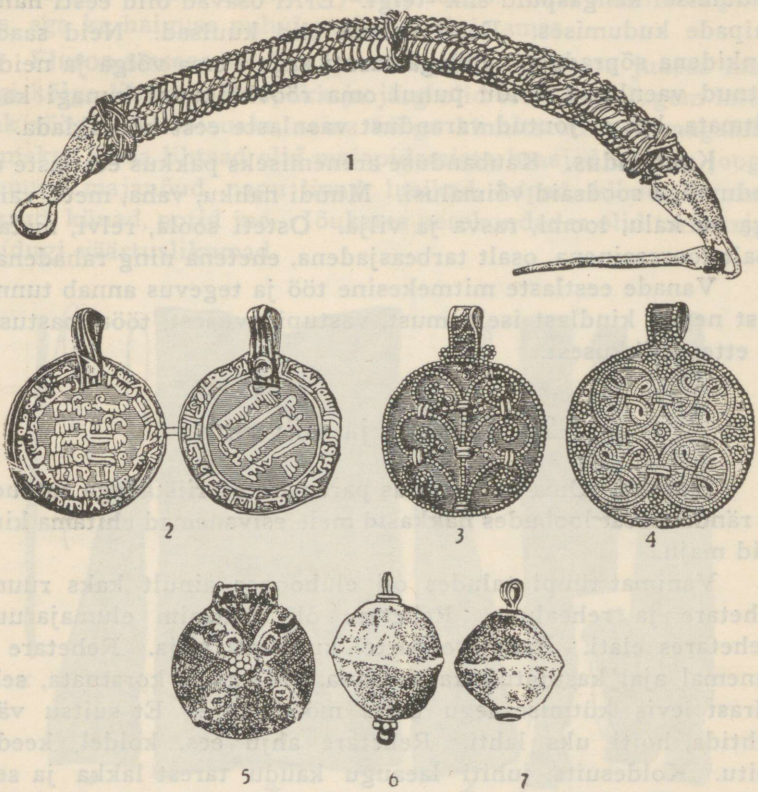

Eestist leitud võõrapäraseid hõbe- ja kuldehteid nooremalt raua-ajalt.

1 — Karjala hõbevahr (naiste juuste-ehe); 2 — Araabia kuldraha (mõlemad küljed); 3—4 — kaks traat-ilustistega kuldripatsit; 5 — traat-ilustistega hõberipats; 6—7 — hõberipatsid.

Kodu pargiti nahku, millest valmistati jalatseid, kehakatet, hobuseriistu ja muud. Sauest ja puust tehti nõusid. Mere-, järve- ja jõeäärsed elanikud ehitasid paate ja laevu.



Pronkskauss ja savipotte Eestist nooremalt raua-ajalt.

Naised ketrasid linast, kanepist ja villast lõnga, kudusid riiet ja õmblesid rõivaid. Ketramisel hakati tarvitama vokki ja kudumisel kangaspuid ehk -telgi. Eriti osavad olid eesti naised vaipade kudumises. Eesti vaibad olid kuulsad. Neid saadeti kinkidena sõpradele, nendega tasuti sageli oma võlga ja neid ei jätnud vaenlased võidu puhul oma röövkäikudel kunagi kaasa võtmata, kui ei jõutud varandust vaenlaste eest kõrvaldada.

Kaubandus. Kaubanduse arenemiseks pakkus eestlaste uus kodu väga soodsaid võimalusi. Müüdi nahku, vaha, mett, vaipu, aga ka kalu, loomi, rasva ja vilja. Osteti soola, relvi, metalle, osalt tooresainena, osalt tarbeasjadena, ehetena ning rahadena.

Vanade eestlaste mitmekesine töö ja tegevus annab tunnistust nende kindlast iseloomust, vastupidavusest, tööarmastusest ja ettevõtlikkusest.

2. Elamud ja rõivastus.

Elamud. Oma uues kodus paremate tööriistadega tutvudes ja rändamisest loobudes hakkasid meie esivanemad ehitama kindlaid maju.

Vanimat tüüpi taludes oli eluhoones ainult kaks ruumi: rehetare ja rehealune. Rehetare oli tähtsaim elumajaruum. Rehetares elati. Rehetare partel kuivatati vilja. Rehetare on vanemal ajal kasutatud ka saunana. Maja oli korstnata, sellepärast levis kütmise aegu suits mööda tare. Et suitsu välja juhtida, hoiti uks lahti. Rehetare ahju ees, koldel, keedeti toitu. Koldesuits juhiti laeaugu kaudu tarest lakka ja sealt unka kaudu välja. Rehetare põrand oli harilikult kõvakstambitud sauest. Sel elamul puudusid aknad, milliste asendajaiks olid valguse sissepääsuks kui ka võõrastega pajatamiseks seintes kaunis kõrgel pajaaugud, millele lükati ette pajalauad, kui ei olnud tarvidust valguse järgi.

Rehealune oli tarest suurem, ahjuta ruum, kus peksis talupoeg oma rehed, hoidis hobuse- ja veoriistu ja kuhu paigutas ta talvel lauda puudusel ka loomad.

Rehetare ehitati palkidest, rehealune harilikult kivist.

Esialgsele kaheruumilisele eluhoonele tekkis hiljemini juurde teisi ehitisi. Nii ilmus rehetare külge kamber, üks suurem või kaks vähemat tuba. Kambrid olid alguses külmad, ilma ahjuta, milles elati ainult suvel ja mida talvel kasutati ainult panipaikadena. Pärastpoole ehitati kambrisse ahi või soemüür ja hakati seal elama ka talvel. Maja kui ka teisi ehitisi kaeti

õlgkatusega. Eluhoonest eraldi ehitati suveköök, püstkoda; jõukamad ehitasid lahus veel aida, laudad ja sauna. Eriti kõrgelt hinnati vanade eestlaste juures sauna. Seal käidi end pesemas, aga ka haiguse puhul ravimas, higistamas.

Elutoa sissesead oli alguses vanade eestlaste juures muidugi kõige lihtsam: puupakk ja järg olid istmeks, kõrgem laiem pink söögi- ja töölauaks, seina külge kinnitatud lava magamisasemeks. Sama lihtsad olid majapidamistarbeasjad, söögi-, joogi- ja muud majanõud, nagu liuad, lusikad, kapad, kibud, kannud, ankrud, künad, potid jne. Jõukates perekondades olid tarbeasjad muidugi väärtuslikumad.

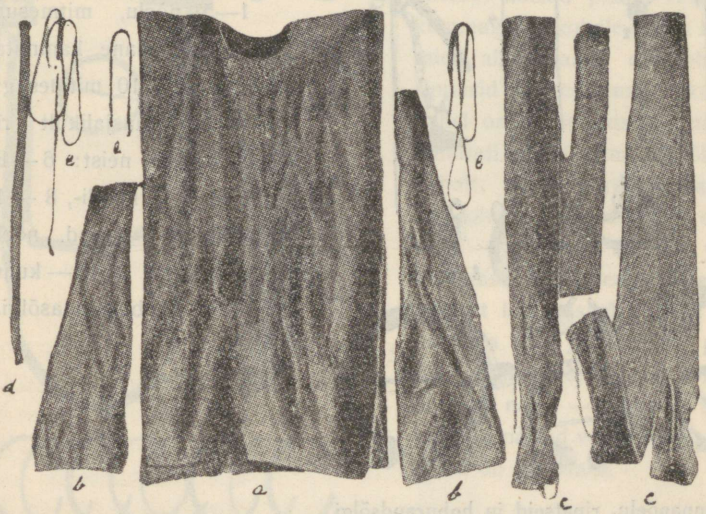

Muistne rõivaleid Parisselja rabast Pärnumaal.

a — rüü keskmine osa, kaela-auguga ülal; b — sellest lahtiharunenud küljesiilud; c — rasud (sääremähised); d — vöö-osa; e — punutud paelad.

Rõivastus ja ehted. Kehakatet valmistasid meie esivanemad uues kodus kalevist, villasest riidest, aga ka linasest ja kanepisest kangast. Taliülikonnad ja jalatsid õmmeldi nahast.

Vanimaks seljarõivaks naistel oli pikk ja ühest riidetükist õmmeldud varrukateta rüüd, mida keskkohalt seoti vööga. Sellises rõivastuses esinesid naised koduste askelduste puhul tares nii suvel kui talvel. Kuna varrukateta rüüd jättis käsivarred paljaks, kanti selle all veel kas linast või villast varrukatega hamet. Koduste tööde juures kanti veel kirjude punutud paeltega kaunistatud põlle. Säärte katteks tarvitati keerdmähiseid,

nagu neid meie päevil kannavad sõdurid. Jalanõudena olid tarvitusel puukoorest viisud, aga pärastpoole ka nahast jalatsid.

Ülirõivad tõmmati selga pidulikkudel juhtudel ja muidugi ka vihmasel ja külmal aasta-ajal. Ülirõivaks oli naistel piklik nelinurkne villane rätt, mis hilisemast ajast tuntud sõba nime all.



1—5 nõelu, mitmesuguste peadega, viimane kammitaolise ripatsiga; 6—10 mitmesuguseid ripatseid peaasjalikult rinnakeede küljest, neist: 6 — linnukujuline, 7 — hundi-, 8 — karuhammas, 9 — end. nõelapea nagu ülalpool 2, 10 — kuljused; 11—13 — hobuserauasõlgi.

Rinnanõelu, ripatseid ju hoburaudsõlgi Eestist nooremalt raua-ajalt.

Seks oli kokku õmmeldud kaks kangalaida, mille otsi kaunistati harilikult narmastega või tutikestega. Sõbalaidu rinna peal kinnitas sõlg või rinnanõel. Peale suure sõba oli tarvitusel ka vähem sõba, mida kandsid naised enese keha ümber mähituna nagu kuube ja mille ülemine äär tõmmati keha ümber vööga kinni. Aja jooksul arenes sellest sõbast seelik. Naiste rõivastust täiendasid eriti jõukate juures väga mitmesugused ehted.

Kaares üle rinna rippusid rinna-keed, mida kinnitati rüü külge kummagi õla kohale nõeltega. Ripatsrinnaehteist kanti väikesi pronksist kuljuseid, ilustisi, linnu- ja loomakujusid. Arvatakse, et eestlased on kandnud ka ripats-amulette, nagu

koera, rebase, hundi ja karu hambaid, millistest arvati, et nad võivad kaitsta nende kandjat pahade mõjude, „kurja silma" vastu. Rinnaehetena kanti ka ümmargusi ja neljanurkseid rinnalehti ja hobuserauakujulisi sõlgi. Kaelaehetena kanti võrusid,

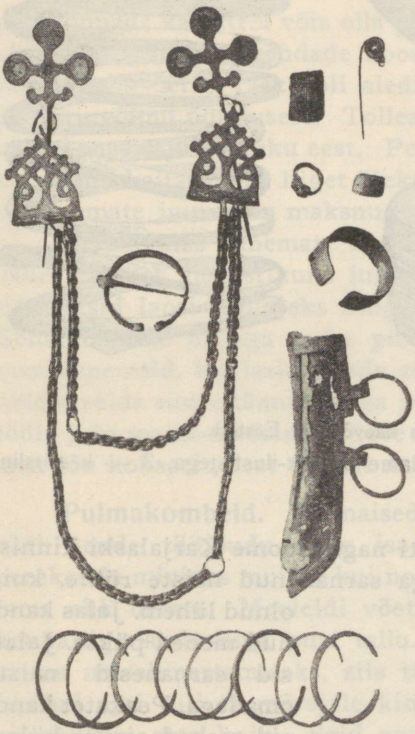

Naise ehted noorema raua-aja laiphauast Alatskivilt.

Pahemal on kaks nõela kee-kandjatega, mille vahel ketid — sarnane kee oli nooremal raua-ajal tavaliseks eesti naise rinnaehteks, nõelad pisteti rõivaisse kummagi õla kohale üks ja ketid, mida algupäraselt oli rohkem, rippusid kaares rinnal; kettide vahel on hoburaudsõlg, millega kinnitati riided rinna või õlgade kohalt; all ja paremal ülalpool on käevõrusid, millistel otsad lahti — sarnaseid oli mitu tükki kummaski käes; pealpool parempoolset laia käsivõru on 2 sõrmust ja ülal juuksenõel; paremal keskel on pronksplekist noatupe naast — sarnases tupes kandsid naised vööl pussi. Kõik ehted on pronksist.

helmeid ja rahasid. Rohkesti tarvitati käevõrusid, milliseid kanti mõlemas käes kuni 14 võru korraga. Mitme võru asemel kanti vahel keeritsvõrusid. Käte ehteiks olid ka sõrmused.

Neiud käisid kuni abiellumiseni lahtiste juustega ning katmata peaga. Juuste kooshoidmiseks tarvitati arvatavasti pärgi ja paelu. Abielus naised muistses Eestis kandsid peakattena linikut, millele seesmise raami abil anti teatud kuju pealael, kuna liniku otsad ripnesid vabalt seljal. Esimene liniku pähepanemine toimus pulma-ajal pühaliku talitusena.

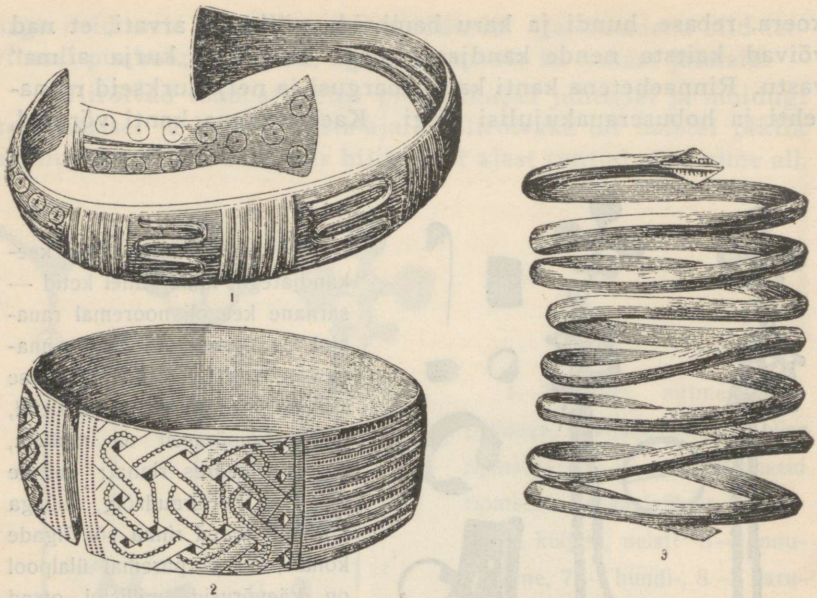

Noorema raua-aja käevõrusid Eestist.

1 — kalasaba-otsadega, 2— lame palmik-ilustistega, 3 — keeritsline (spiraalne).

Mehed kandsid arvatavasti nagu Soome Karjalaski kinnist rinnalõikega vampsu, mis väga sarnanenud naiste rüüle, kuid olnud lühem. Jalas kandnud mehed pükse. Jalatsid sarnanesid naiste omadega. Peakatet kandsid mehed ainult külma ja vihma puhul, harilikult käidi aga palja päi. Ka meeste haudadest on leitud ehteid, mis tõendab, et ka mehed kandsid neid. Mehed tarvitasid hame kinnitamiseks rinnal sõlge, vampsu kokkutõmbamiseks piha ümber vööd ja nahkrihma, sõrmis kandsid nad sõrmuseid, käe ümber käevõrusid.



Karjala muinaselanikkude ülikonnad.

3. Kodune elu ja kombed.

Perekonnaelu. Vanad eestlased elasid perekondadena suurtes ning rahvarikastes külades. Muistse Eesti taludes võis leida niihästi üksikperekondi, vanemaid oma lastega, kui ka ühisperekondi, s. o. vanemaid oma tütardega ja poegadega, kel omakorda perekonnad; ka tütrel võis olla perekond, kui väimees tuli koduväiks. Sugulasperekondade kooselamine oli tingitud osalt töö raskusest — eriti raske oli alediku tegemine — peamiselt aga riikliku võimu puudusest. Tolleaegsed inimesed pidid ise olema valvel eneste julgeoleku eest. Perekond ja veel suuremal määral sugukond kaitses oma liiget ülekohtu vastu väljastpoolt. Meiegi esivanemate juures on maksnud verine kättemaksukomme.

Perekonnas vanemate keskel kui ka vanemate ja noorte vahel valitses vastastikune lugupidamine ja usaldus. Vanemad kasvatasid lapsi tublideks ning ausameelseteks kodanikkudeks. Sõnapidamine oli iga mehe pühim kohus. Lapsed armastasid oma vanemaid, kuulasid nende sõna ja pärast surmagi tuletasid neid meelde suure tänutundega ja lugupidamisega. Lapsi õpetati tööle juba maast-madalast. Üldse töötasid kõik perekonnaliikmed oma jõu kohaselt, sest töö oli au sees, kuna laiskust pilgati.

Pulmakombeid. Et naised töötasid koos meestega, hinnati nende tööjõudu ning isa ei andnud oma tütart teise perekonda miniaks muidu, kui noormees pidi endale naise lunastama ehk ostma. Meeleldi võeti aga noormees kui uus perekonnaliige koduväina oma tallu. Puudus aga noormehel võimalus naiselunastamiseks, siis tõmbas ta selle: neiuga kokkulepitud ajal tuli ta mõrsjale kindlaksmääratud kohta järele ja viis ta siis oma koju. Said aga neiu omaksed sest teada või juhtusid nad tõmbamist nägema, algas tagaajamine, mis sageli lõppes ka veriselt: tapluses sai mõni surma või haavata. Jõudis aga noormees mõrsjaga oma koju, ei olnud enam õigust neiut tagasi nõuda. Ka rööviti endale naine, eriti sõjaretkel.

Kui abielluti kokkuleppel, siis käis peig ühes isamehega enne kosjas ning kihlusi pidamas. Kosilased avaldasid oma tuleku eesmärgi peidetud kujul: nad tulnud kadunud kana otsima või eest ära lennanud tetre taga ajama. Alles pikema kõneluse ja „kana“ või „tedre“ leidmise järel selgus, et on tegemist kosilasega, kes tulnud kihlust pühitsema. Pulmi peeti harilikult sügisel. Kui peigmees oma pulmalistega, saajaga, mõrsja koju sõitis, ei lastud teda kohe tuppa, vaid pandi uksed kinni. Kui ta hiljemini lasti sisse, siis oli mõrsja peidus ning peigmehele

näidati tema mõrsjana naise riietuses meest. Alles hiljemini toodi mõrsja peidukohast välja. Pulmi peeti harilikult mitu päeva, alguses mõrsja, pärast peigmehe kodus. Pulmas söödi ja joodi rohkesti, lauldi pulmalaule ja tantsiti torupillimuusika saatel. Uues kodus ohverdas mõrsja vaimudele raha, seda tulle ja vette (kaevu) visates.

Matusekombeid. Ka matusekombed olid omapärased. Kui märgatud surmasilmapilku lähenevat, tõstetud haige maha õlgedele. Oli hing kehast lahkunud, pestud surnukeha puhtaks. Surnuga püütud olla ettevaatlik, sest kardetud tema viha, tema „kodu käimist". Õled, millel kooljat pestud ja millel see lamanud, pandud tuulduma. Matuserongi tagasitulekul laotatud samad õled teele ja pistetud põlema ning matuselised sõitnud põlevatest õlgedest üle. Nõnda katsutud end puhastada surnu vihast ning surnuga end lepitada. Surnu põletati ja tuhk maeti maha. Kuid vahel maeti surnukeha ka põletamatult. Tähtsamate vanemate laipu põletati suurema tulega kui tavaliselt: tuli pidi kaugele paistma, oli see ju viimne auavaldus. Surnukirst oli puust, künataoline, kuhu maetavale pandi kaasa ehteid, sõja- või tööriistu või muid asju, mida arvati tal teises elus tarvis minevat. Ka toitu ja jooki on surnuile kaasa pandud, millest on säilinud kalmetes sauest potid.



Osa noorema raua-aja kalmutit Odalatsi külas Kihelkonnal.

Surnukirst kaeti mullaga ja kividega, mis moodustasid kalmu. Tähtsamate kihelkonna- või maavanemate kalmud võisid olla suuremad kui harilikult teistel. Nii peab muinasjutt Tallinna Toompead Eesti tähtsaima vanema ehk riigirajaja Kalevi Kalmuks. Harilikult maeti surnuid ligistikku, millest tekkisid kalmutid, matusepaigad, mida praegu hüütakse kalmu-, koolja- ehk kabelimägedeks ja mis asuvad kas põllul või metsas.

Pärast matmist peeti koolja kodus peiesid ehk matusepidu. Vanemal ajal peetud peiesid ka kalmul, kusjuures kooljale pandud kalmukünkale toitu ja jooki.

4. Usk.

Surnute hinged. Mitte jumalad ei kujunda meie esivanemate usundi sisu ning tuuma, mitte jumalad ei juhi niipalju inimeste saatust kui esivanemad ise, kellest on arenenud vaimudeilm. Arvati, et inimese surmaga ei sure veel ta hing, vaid see lahkub ainult kehast. Surnu hinge oli tarvis rahustada ning lepitada kalmutamisel, siis sai kalm talle uueks koduks, kus algas ta teine elu. Ei jõutud aga hinge lepitada, siis võis ta hakata kodu käima omakseid tülitamas. Ta hirmutas neid unes koledates unenägudes, vingus tuulena tare nurga taga, ulus hundina õues või kolistas mardana ehk mardusena seina taga või lakas. Surnud hingede kodud moodustasid all-ilma, surnuteriigi Manala, mille valitsejat hüüti Manaks, vahel ka Kalmiks ja Tooneks. Manal ta valitsemistöös abalisteks olid ta pojad ja tütred, kes ei tundnud armu nagu Mana isegi, mispärast kujutati elu Manalas kurvana.

Manala elanikkudel oli luba kõige pimedamal aasta-ajal, sügisel „hingede ajal" öösiti oma tavalisest elukohast lahkuda ja hulgana rändamas käia. Siis peeti eriti tarvilikuks neid urjaga lepitada, neile ohverdada. Arvati, et talvisel pööripäeval, jõulul, tulevad hinged oma sugulastele külaliseks, mispärast neid tuli hästi vastu võtta. Neile kaeti laud, valmistati magamisasemed vooditesse, valgustati taret kogu öö, pereisa avas ukse, kutsus hinged sisse, sageli neid nimepidi teretades, ja palus neid istuda lauda ning süüa. Pererahva jaoks, kelle voodid olid määratud hingedele puhkuseks, toodi õled põrandale. Harilikult aga ei heidetudki magama. Kohati teatud aja möödumisel avas pereisa jälle ukse ja palus hingi minna tagasi sinna, kust nad tulnud. Üldse kardeti inimese hinge pärast surma rohkem kui inimest ennast tema elu ajal: arvati, et ta võib saata inimestele häda ning viletsust, aga ka õnne elus ja abi häda korral. Üldse austati surnute hingi, eriti aga jumaldati tähtsamate isikute, vanemate hingi, pidades neid ukudeks.

Haldjad. Muistsete eestlaste ettekujutuses ei olnud hingi mitte üksi kalmudes, vaid kogu loodus oli hingeline ning igal asjal ja olevusel oli oma hing, haldjas. Arvatakse, et haldjas oli tekkinud surnuhingest: metsas surma saanud inimeste hingedest said puu- ja metsahaldjad, vees uppunute hingedest veehaldjad jne. Haldjas oli teatud eseme looja ja kaitsja. Põles aga maja ära, raiuti puu maha või hävis üldse teatud ese, ei saanud otsa ometi tema kaitsevaim, haldjas, vaid ta otsis või

lõi endale uue kaitstava eseme, nagu maja, puu, kivi, kaevu jne., kus ta edasi teotses. Ka igal inimesel oli oma haldjas, kes ilmus temasse sündimisel ja lahkus surma puhul. Arvati, et surnud vanaisa või vanaema kaitsevaim võib tulla lapselapsele haldjaks, mispärast sageli päris laps oma vanaisa või vanaema, aga ka isa nime, kui need enne lapse sündimist olid surnud. Ka haigustel olid oma haldjad. Seepärast püüti inimese haigestuse puhul välja ajada haigest paha tõvehaldjas, keda arvati temasse asetsenud olevat haigestumisel ja kelle lahkumisel pidi haigus kaduma. Haldjad nagu surnute hingedki kergesti pahandusid inimese üle ja siis tegid nad oma viha-alusele kurja, kuid neid võis urjaga lepitada, samuti ka palvega neisse mõjuda. Tähtsama haldja asupaika peeti pühaks; nii tunti pühi puid, pühi kive ja pühi jõgesid ja järvi. Veel meie päevini on säilinud nimed Pühajõgi ja Pühajärv. Pühadeks kivideks ning haldjate asupaigaks peeti suuremaid raudkive, mis seisid harilikult üksikult. Haldjaid oli häid, kes aitasid inimesi, ja halbu, kes tegid ainult kurja. Kardetavamaid vaime oli tont, kes kõikjal püüdis teha inimestele aina kahju. Ka marrast kardeti, sest ta oma kolinaga või nutuga ennustas alati mõne perekonnaliikme surma. Mõnda vaimu võis inimene oma käsualusena kasutada. Nii kandsid tulihänd (pisuhänd, kratt) peremehele vilja, raha ja muud varandust ja puuk perenaisele piima ja võid.

Loodusejõud. Taara. Peale surnute hingede ja haldjate austasid meie esivanemad ka loodusejõude, nagu äikest, pakast, tuult, milles usuti avalduvat jumalust. Vägevaimaks neist peeti äikest. Tõi ju äikesepilv põuaajal kosutavat vihma ning oli inimeste sõber ja heategija, mispärast teda jumaldati. Nii kujunes aja jooksul äikese ja ukude austamisest meie esivanemate jumal Uku, keda nimetati ka Taevataadiks, Vanaisaks, Vanataadiks ja Taaraks. Ta oli taevalaotuse ja maa valitseja. Ühtlasi andis ta häid ilmu ja rohket saaki. Oma tegevuses esines ta Äikesena janunevat loodust jootes, Piksena viha puhul tuliseid nooli pildudes ja Kõuena valjusti kärkides või tõreldes täiskasvanutega kui ka halbade lastega. Veel tänapäev kõneldakse müristamise ajal lastele, et Taevaisa tõreleb, ja manitsetakse neid vakka olla. Iga tähtsama ettevõtte puhul paluti Taaralt abi öeldes: „Taara avita!“ Peale Taara oli meie esivanemail veel mitmed valitsejad, nagu allmaailma valitseja Mana. Nimetatakse vahel ka mõnd haldjat jumalaks, valitsejaks, näiteks vetejumal ehk vetevalla valitseja Ahti, vilja- ja karjakaitsja ning edendaja Metsik ehk Peko.

Pühad loomad. Mõnede loomadegi haldjad on saanud meie esivanemate austuse osaliseks. Nii on suurema osa soome rahvaste juures peetud pühaks põhjamaa metsade valitsejat, karu, uskudes, et temas asetseb karuhaldjas. Teda tappa ja ta liha süüa võidi ainult eriliste kommetega, taigadega. Karuhambaid kanti pühade, kaitsvate esemetena, amulettidena. Samuti on leitud meie esivanemate haudadest amulettidena hundihambaid. Liivlaste juures sai koer austuse osaliseks.

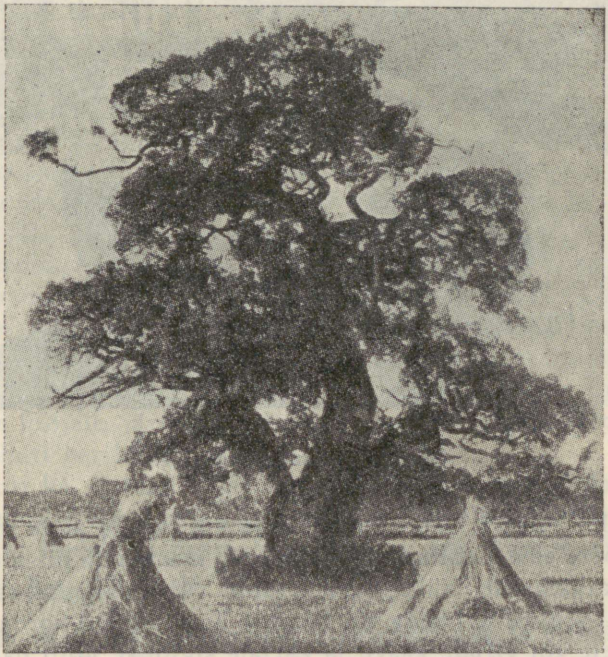

Ohvritamm Muhus (Võlla põllul).

Hiis. Taarat kui ka haldjaid ehk surnute hingi teeniti harilikult hiies. Hiis oli lehtmetsasalu, kus kasvas püha hiiepuu, milleks peeti harilikult suurt käharat tamme, pärna, harvemini mõnd okaspuud. Leidus aga ka üksikuid hiiepuid lagedal. Hiis oli püha paik, kuhu loomi ei lastud minna, milleks talle ehitati ümber aed. Püha puu ligi minek ilma otstarbeta ja temasse puutumine oli lubamatu, ka marju ei tohitud noppida maa-alalt, kuhu ulatus hiiepuu vari, samuti ei võidud koristada puult langenud lehti, ehk olgu siis, kui neid vajati ravimiseks hambavalu või mõne muu haiguse puhul. Hiiepuid ehiti hari-

likult paeltega, värviliste riideribadega, litritega. Hiie all või läheduses oli sageli mõni püha allikas või kivi. Igal külal, kihelkonnal ja maakonnal oli oma hiis, kus teeniti Taarat ja toodi uriande Taarale, surnute hingedele või haldjaile küla, kihelkonna või maakonna ühise ettevõtte eduks või varitseva hädaohu kõrvalduseks. Igal talulgi oli õues Uku kivi ja aidas Uku vakk, kuhu ka viidi uriande. Erilisi preestreid meie esi-

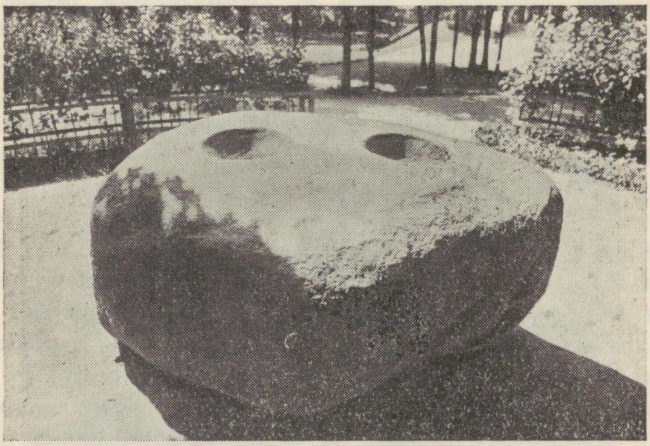

Ohvrikivi Tartus Toomemäel.

vanemail ei olnud. Talu Uku kivile või vakale ande viis pereisa või pere-ema. Küla, kihelkonna või maakonna hiies oli anniviijaks arvatavasti küla-, kihelkonna- või maakonna-vanem.

Kui sooviti abi häda või haiguse korral, head kordaminekut ettevõttele või viljale kasvu ja karjale sigidust, viidi palveande; hädaohu möödumisel, ettevõtte õnnestumisel, hea vilja- või muu saagi puhul viidi tänuande, kuna süütegu või eksimust lepitati lepitusanniga.

Anniks viidi loomi, linde ja kalu, uudse vilja, mett, vaha, piima, jooke, naiste käsitöid, ehteid, raha ja hõbekaabet, hõbevalget. Suuremaid ande viidi kogu küla või kihelkonna poolt, misjuures loomaliha küpsetati ja ühiselt söödi. Pereanniks tarvitati vähemaid loomi või ainult tapetud looma uudseliha. Arvatavasti viidi igal erijuhul seisukorrakohane and, näiteks hea viljasaagi puhul vilja, karjaõnne alalhoidmiseks karjasaadusi. Vetevaimudele annetati harilikult raha, metallasju ja hõbevalget.

Üldiste andide toomiseks olid kindlad tähtpäevad, näiteks talvine pööripäev, jõulud, esivanemate mälestuseks, kevadepühad elutärkamise puhul, kui ka erijuhtumid. Tähtpäevast olenes ka anni liik, näiteks jõulul siga või seapea, vastlapäeval seajalad, mardipäeval hani. Tavaliselt viidi ande neljapäeval.

Targad. Vahemeesteks inimeste ja vaimude vahel muistses Eestis olid targad, keda nimetati vahel ka nõidadeks. Tarkadest usuti, et nende vägi ulatub peaaegu jumaluse võimuseni. Ainult surma vastu ei aidanud nende vägi. Arvati, et nad oskasid teada saada vaimude kavatsusi, neid muuta, isegi valitseda vaimude üle. Nii võis tark keelata jumalaid, haldjaid või surnute hingi inimestele kurja tegemast, sundida neid tekitama vaenlasele kahju ja tooma teatud isikule või kogu rahvale õnne, samuti ka lõpetada hingede kodukäimist. Jumala tahtmise teadasaamiseks langes tark uimastusse, rahva arvates lahkus siis targa hing kehast ning astus ühendusse vaimudega. Harilik inimene võis hingedega ühenduses olla ainult unes.

Vaimude tahtmist arvati teada saavat veel sellega, et vaadati, kummale küljele langes anniloom surmamisel. Langes ta paremale, järeldati sellest, et vaimud võtsid anni vastu ning suhtuvad heatahtlikult ettevõttesse, mille palveanniks loom määratud, ja ennustasid selle õnnestumist. Langes loom aga pahemale küljele, järeldati sellest, et vaimud on ettevõtte vastu, ning loobuti harilikult sellest.

Usuti ka, et tark võib moonduda ise või moondada kellegi teise soendiks ehk libahundiks ja luupainajaks. Soendina käidud karjas loomi murdmas, luupainajana aga inimest või looma magamise ajal painamas.

Mida jutustavad germaanlased ja taanlased meie ja kurelaste kodumaast ja rahvast? Läänemeres on ka teisi saari, mis seisavad rootslaste võimu all. Kõige suurem neist on see, mida hüütakse Kuramaaks. Siin elab ülijulm rahvas, kellest kõik hoiduvad kõrvale tema väga suure ebajumala kummardamise pärast. Siin on väga palju kulda ja kõige paremad hobused. Ennustajaid ja mustakunstimehi on kõik majad täis. Kogu maailmast käiakse siin ennustusi pärimas, kõige rohkem aga käib hispaanlasi ja kreeklasi. Nüüd on sinna kirik ehitatud ühe kaupmehe ettevõttel, kellele võimaldas selle ehituse Taani kuningas oma rohkete kinkidega.

Selles meres olevat veel palju teisi saari, millistest üht suurt nimetatakse Aestimaaks, mis ei ole mitte vähem eelnimetatust. Ka selle maa elanikud ei tea veel midagi kristlaste jumalast.

(Breemeni Aadami järgi.)

Miks nimetatakse Kura- ja Eestimaad saareks?

5. Ühiskondlik korraldus.

Perekond. Kui pojad ja tütred abiellumise järel ei lahkunud isatalust, vaid jäid sinna ühisperekonda elama, siis oli neil ühine majapidamine. Põllu-, karja- ja heinamaad, samuti ka metsa ei jagatud mitte perekondade vahel, vaid kõik tööd tehti ühiselt. Perekonnavanemaks ehk pereisaks ning juhatajaks oli loomulikult isa, kuna tema surma puhul sai selleks üks vendadest.

Pereisa võim oli maksev kõikide ühisperekonna liikmete kohta, oli see täiskasvanud poeg või tütar, vend või väimees, minia või vennanaine, nende alaealised lapsed või nende omaksed, teenijad või orjad.

Külakond. Alati ei jäänud aga pojad ühisperekonda, vaid lahkusid, kui asutasid oma perekonna. Samuti pidi ühisperekond viimaks ikka laiali valguma, sest üks talu jäi loomulikult mitmele põlvele elamiseks kitsaks. Lahkunud perekonnad asusid harilikult vana talu lähedusse, ehitades endile küll uued elamud, kuid kasutades ikka vana taluga ühiselt ale-, karja- ja heinamaid kui ka metsi. Nii võis kujuneda talust mõne põlve jooksul küla, mille elanikud moodustasid külakonna, mida juhtis külavanem. Külas elasid alguses küll ainult sugulased, aga aja jooksul hakkas sinna võõraidki asuma. Perekondadevahelised sugulussidemed külas küll aegamööda nõrgenesid, kuid talude ühendajaks kujunesid nüüd ühine majandus kui ka mure julgeoleku pärast, mille eest tuli külal endal hoolitseda.

Kihelkond. Kui külad laienesid, tuli maade suhtes sõlmida naaberküladega kindlaid lepinguid. Lähemat koostööd ning läbikäimist tingisid ka enesekaitse korraldamine ning ühised ettevõtted. Nii kujunes aja jooksul teatud naaberküladest kihelkond, mida juhtis kihelkonnavanem.

Maakond. Naaberkihelkondade liitumisest tekkis maakond, mille eesotsas oli maakonnavanem. Muistse iseseisvuseaja lõpul nimetatakse järgmisi maakondi: Saare, Harju, Reeveli, Järva, Viru, Alutagune, Nurmekunde, Ridala, Kõrve, Soontagana, Sakala, Ugandi, Jogentagana ja teisi.

Muistse iseseisvuse aja lõpul loodi välise hädaohu survel sidemeid üksikute maakondade vahel ning hakkas teostuma rahvusliku riigi mõte. XIII sajandi alul Ümera lahingu järel, mil eestlased tõotasid kui üks süda ja üks hing kaitsta oma kodumaad vaenlaste vastu, näib ühise riigi loomine otsustatud olevat,

kuid raskete sõjaaegade ja iseseisvuse kaotuse tõttu ei läinud korda riigikorraldust lõplikult kujundada.

Rahvakoosolekud. Ühiste ning tähtsamate küsimuste lahendamiseks kutsus küla-, kihelkonna- või maakonnavanem kokku rahvakoosoleku, millest võtsid osa kas kõik täiskasvanud mehed või ainult vanemad. Kihelkonna- ja maakonnarahvakoosolekuil käisid peamiselt vanemad, kuna kõige tähtsamate küsimuste otsustamiseks kutsuti arvatavasti kokku kõik külakondade täiskasvanud meesliikmed. Rahvakoosolekuil arutati ja otsustati sõjasse, rahusse, kohtupidamisse ja ühistesse ettevõtetesse puutuvad küsimused ja valiti vanemad. Küsimusi otsustati sageli Taara soovi järgi ehk liisuheitmisega. Taara ilmutas oma soovi annilooma tapmisel või erilistes märkides palveanni järel. Nii jutustab ajaraamat liivlastest, et nad panid oda püha tamme alla maha ja lasksid siis hobusel sest üle astuda. Seejuures ilmutas Taara oma soovi selles, kumma jala laskis ta hobusel enne üle oda tõsta; pahemat jalga loetud elujalaks. Seekord astunud hobune üle oda pahema jalaga ja munk Teodorik, keda liivlased kavatsenud surmata, jäetud ellu. Dr. Fr. R. Kreutzwald jutustab „Kalevipojas", et vennad otsustasid küsimuse, kes neist isa asemel Eestimaad hakkab valitsema, endi vahel liisuheitmisega: korraldati kiviviskamisvõistlus, ja et noorem vend Kalevipoeg viskas kivi kõige kaugemale, tunnustasid teised vennad ta isa asemikuks.

Vanemad olid sisemiste asjade korraldajad, nagu külades külakonnaliikmete kohustuste määrajad, kihel- ja maakondades maksustuste määrajad, ühiste ettevõtete juhatajad, piiride õiendajad; nii külades kui kihelkondades olid nad tülide lahendajad ning kohtumõistjad ja rahva esindajad väljapoole. Vanema lahendada kuulusid arvatavasti lihtsamad tüliasjad ja vähemad süüteod, kuna suuremaid tüliküsimusi ja raskemaid kuritegusid arutati rahvakoosolekul. Kohtuasjade arutamisel ja kohtumõistmisel käidi põlvest põlve ulatuva kombeõiguse järgi. Peale selle olid vanemad sõja ajal korraldajad, maleva juhatajad sõjas ja rahva nimel rahutegijad. Vanema võim näikse pärastpoole nagu olevat vanema perekonna päritav õigus. Vanema surma puhul valiti uus vanem enamasti endise vanema perekonnast, nii sai Lembitu surma järel ta vend Unepeve vanemaks. Muidugi oli valimisel mõõduandev ka valitava mehisus, andekus ja vahvus.

Seltskonnakihid. Vanemad moodustasid ühtlasi jõukama kihi muistses Eestis. Nad omasid oma seisukoha tõttu tulundus-likke soodustusi: neile anti rohkem maad kasutada, sageli oli

vanema põllumaa eraldatud külakonna ühistest põldudest, suurem osa sõjasaagist määrati vanemale, võib-olla oli neil teisigi erilisi tuluallikaid. Seega seisid vanemad tulunduslikult ja õiguslikult rahva suurest hulgast ees. Kuigi külakonnaliikmete seas oli jõukamaid ja kehvemaid, olid nad muidu üheõiguslikud ja vabad.

Vabade külakonna elanikkude kõrval oli muistses Eestis ka orje, kelleks harilikult olid sõjavangid ja nende järelsugu. Nad olid peredes töölisteks ja teenijaiks ja asusid meie aja saunikute kombel küla ääremail onnides.

6. Sõjapidamine.

Sõdade laad. Eestlaste uus elula Läänemere rannal oli kultuurilise arenemise võimaluste suhtes väga soodus, ühtlasi oli ta aga selline, et rahulikust ning segamata elust ei võinud juttu oli. Niihästi lähemad kui ka kaugemad naabrid püüdsid kiskuda Läänemere randa oma võimu alla. Kuid julge, ettevõtlik, vabadust ja isamaad armastav eesti rahvas suutis neile vaenlastele kaua vastu panna ning oma kodumaad kaitsta, kuigi oli sunnitud tihti kaitsesõda pidama. Kaitsesõdadele seltsisid kättemaksu- ja saagisõjad. Kättemaksusõjaga taotleti kodumaakaitset: taheti vaenlast hirmutada, et see enam ei julgeks tulla Eesti pinnale meie esivanemaid tülitama. Seks püüti hävitada vastase sõjaväge, linnu ja külasid, aga ka vara. Kättemaksusõjad kujunesid harilikult ka saagisõdadeks. Naabermaalt toodi kaasa sõjavange ja vara. Üldse mindi saagisõtta seks, et saada vara ning rikkust, au ning kuulsust. Kuid teiste maade ning rahvaste allaheitmist taotlevaid sõdu vanad eestlased ei pidanud.



Eesti muistne sõdur.

Malev. Alalist sõjaväge meie esivanemail ei olnud. Nende maleva, mis koosnes jala- ja ratsaväest, moodustasid sõduriealised mehed, kes kogunesid ainult tarbekorral, nimelt siis, kui vanema käskjalg sõjasarve puhudes neid kutsus või maleva kogunemiseks toodi külasse teade või anti seks märku tulede abil kõrgemalt künkalt või mäelt. Ruttu võeti relvad kodust — kus neid harilikult hoiti kodu- ja enesekaitse otstarbel — ja

koguneti kindlaksmääratud kohta, mida majaks hüüti. Majas saadi lähemaid teateid ja korraldusi ning peeti nõu eelseisva sõjakäigu üle, mille järel rutati vanema juhatusel teele. Üldjuhatajaks oli loomulikult maakonnavanem. Võttis aga sõjakäigust osa mitu maakonda, oli ülemjuhatus vaprama ja ettevõtlikuma vanema käes. Asjaolude kohaselt võtsid sõjast osa maa- ja merevägi.

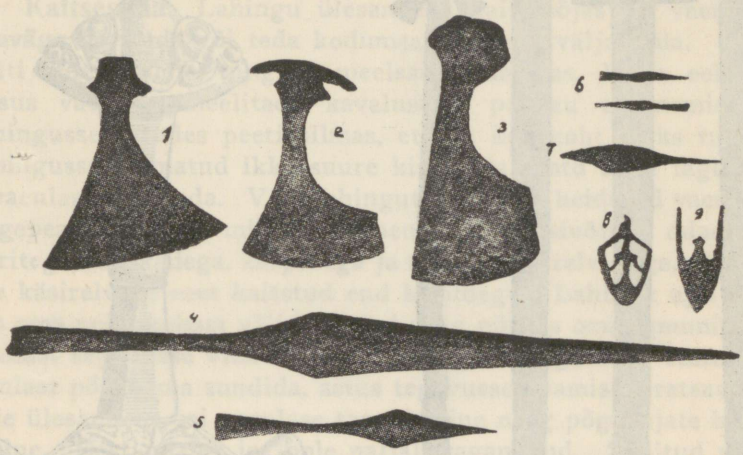

Eesti muistse iseseisvuse-aja relvi ja nende osasid.

1—2 — laia teraga kirves, 2 — lõuaga ja silmalappidega kirves, 3 — lühikese, kõrge lõuaga kirves, 4—5 — odaotsi, 6— nooleotsi õõnega, 7 — lame nooleots rootsuga, 8—9 — pronksist mõõgatupe-otsi.

Relvastus. Sõduri relvastus olenes igaühe jõukusest ja asjaolust, kas mindi sõtta jala või ratsa. Relvadest olid tavalisemad odad, mis koostusid tammepuust varrest ja selle otsas olevast raudsest terast ehk odaotsast. Viskeodad olid kergemad ja nende raudotsad vähemad, kuna pisteodad olid pikad. Kardetud relvaks oli tapper ehk sõjakirves. Relvadest kallihinnalisem oli mõõk; see oli enamalt jaolt kaheteraline. Mõõk oli sõduril ühtlasi uhkuseasjaks, mispärast pandi erilist rõhku tema kaunistamisele. Ilustamise osaliseks said pide ja tupp. Löökrelvadeks olid veel kärbid ehk nuiad, valmistatud kõvast tammevõi sarapuust. Laskerelvadena olid tarvitusel rihmadest või nööridest valmistatud lingud, millistega saavutati kiviviskes suurem kaugus, kui see oli võimalik palja käega heites. Nii sõjas kui küttimisel tarvitati vibu ja noolt. Vanades kirjades mainitakse ka ambu ehk vibupüssi, millega saavutati suurem laskekaugus kui lihtsa puust käsivibuga. Ammu tugevat teras-

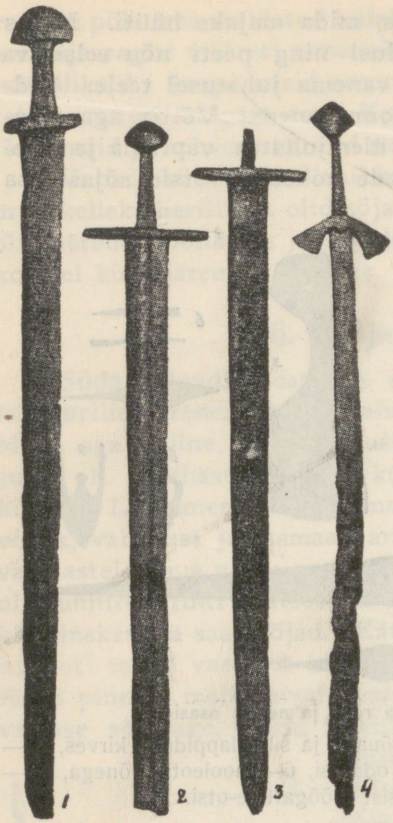

Mõõku muistselt iseseisvuseajalt Eestist.

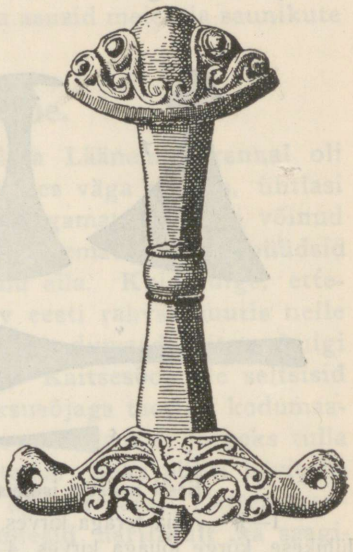

Pronksist mõõgapide Lümandalt Saaremaal.

1 — suure nupuga ja lühikese kaitserauaga, 2 — pika kaitserauaga, 3 — pika kaitserauaga, millel hõbedane joonis, ainult sel on teratipp terve, teistel katki, 4 — üheteraga, kaitseraud kalasaba-otsadega.

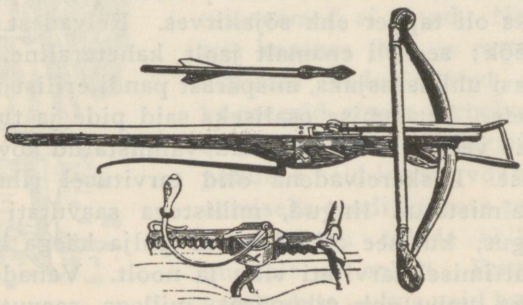

Amb ja nool.

vibu pingutati ühelt poolt ammu lae eesotsas oleva jalgraua ja teiselt poolt vöö küljes oleva konksu abil, millega tõmmati vibu ping vinna, ambu seejuures jalaga kinni hoides. Pärastpoole olid eestlased hakanud tarvitama suuremate kivide ja muude raskuste viskamiseks heitemasinaid, mis täitsid seega tol ajal meieaegsete kahurite ülesannet. Kilbid olid tavaliselt puust, lamedad, ümmargused, kettakujulised, rauast käepidemega.

Kaitsesõda. Lahingu ülesandeks kaitsesõjas oli vaenlase sõjaväge hävitada või teda kodumaa piiridest välja lüüa. Seks püüti talle kallale tungida meelsamini metsas, kuhu eelvägi katsus vaenlast meelitada kavalusega, petliku taganemisega. Lahingusse astudes peeti silmas, et väe keskkoht oleks tugev. Lahingusse tormatud ikka suure kisaga ja vastu kilpi tagudes, et vaenlast kohutada. Väljalahingut alustades heidetud vaenlast kõigepealt odadega, millele järgnenud siis käsivõitlus odadega, tapritega, mõõkadega, kärpidega ja muude käsirelvadega. Vaenlase käsirelvade eest kaitstud end kilpidega. Lahingu ajal tormas oma peidukohast välja abivägi ning püüdis oma ilmumisega vaenlasi segadusse viia. Lõppes lahing võiduga ning õnnestus vaenlast põgenema sundida, astus tegevusse peamiselt ratsavägi, kelle ülesandeks sai vaenlase tagaajamine ning põgenejate hävitamine. Eesti malev ise pole naljalt taganenud. Sõditud väga vaprasti. Sõjasurma ei kardetud, pigemini ülistati.

Peljupaigad. Vaenlase ilmumisel oli külarahva esimene mure põgeneda ühes varandusega, mida suudeti kaasa võtta, ning end peita. Peljupaigaks olid eeskätt suured metsad, mille sügavustest kõigepealt otsiti varju nii suvel kui talvel. Varju otsiti

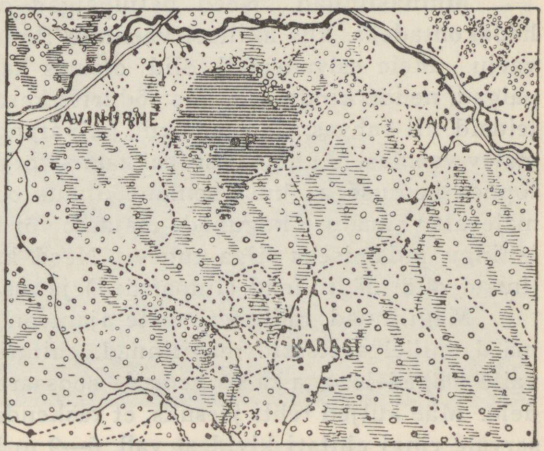

Peljupaik „Kukelinna" ümbrus Avinurme kihelkonnas.

Peljupaik (märgitud „P"-ga) on liivane saar ja asetseb keset mädasood (mis risti viirutatud).

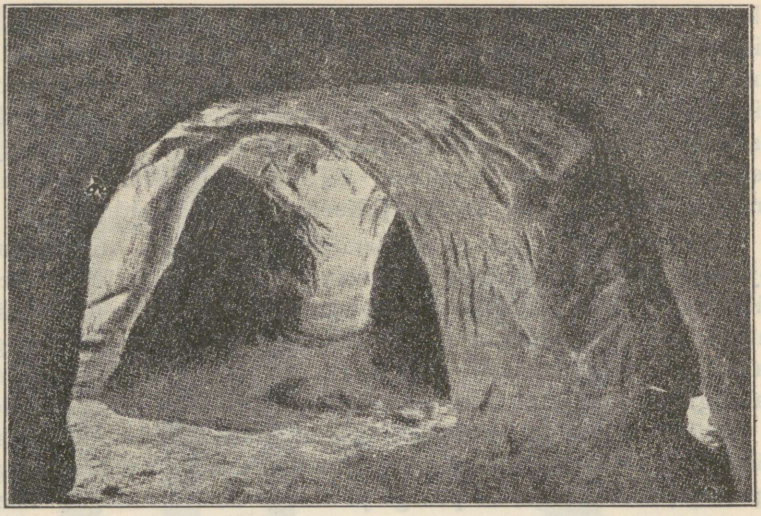

Aruküla koopad Tartu lähedal.

ka raskesti ligipääsetavail soosaartel ja maa-aluseis koopais. Soosaartele pääsemiseks olid kohalikkudel elanikkudel teada salateed või ehitati seks rappa salasillad. Koopaist olid mõned looduslikud, mõned seks eriti kaevatud. Koopad olid kindlaks peljupaigaks ainult siis, kui osati nende juurde viivat teed ja koopasuud varjata. Põgenemine sündis sageli nii kähku, et vaevalt suudeti ainult end päästa, kuna kogu varandus jäi vaenlasele saagiks.

Muinaslinnad. Need peljupaigad olid ainult esimesteks hädakohtadeks, kus äkilisel vaenlase ilmumisel otsiti esialgselt varju. Meie esivanemail olid olemas ka linnad, kindlustatud paigad, nende kindlused, kus sõdurite kaitse all kindlamat varju leidsid nii rahvas, loomad kui ka varandus. Siia kogunes ka malev vaenlasele ühise vastuhakkamise otstarbel, kui väljalahing lõppes kaotusega, kui vaenlane ilmus ootamatult ning võttis malevalt võimaluse koguneda majasse või kui vaenlane oli väljalahingu pidamiseks liiga tugev. Need kindlused ehk muinaslinnad olid mägilinnad (linnamäed) ja maalinnad.

Mägilinnad, millistest meie ajani on säilinud ainult linnamäed, millel asetsesid mägilinnad, ehitati peamiselt eraldiseisvaile mägedele, aga ka kõrgemaile soosaartele ja mäeseljandikkudele. Mäe küljed tehti järsuks, et raskendada ülesronimist. Mäe servale ringi ehitati kividest vall, 6—9 m kõrge ja 20—30 m lai.

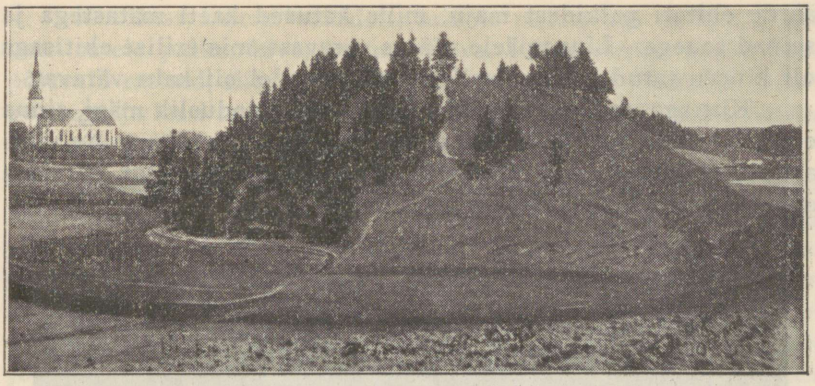

Otepää linnamägi.

Et lubjatarvitamist veel ei tuntud, täideti kivide vahed sauega, mullaga ja sammaldega. Loomulik, et need vallid polnud mitte nii vastupidavad kui praegusaja lubja abil valmistatud kivimüürid. Seetõttu oli vaenlastel kerge muinaslinna valli purustada ning linna tungida, kuigi mõnel linnal oli kahe-, isegi kolmekordne vall. Vahel ehitati valli peale veel palkidest või tüsedatest teivastest püsttara, mis takistas vaenlast linna tungimast, kui tal õnnestus vallile üles ronida. Linnamäe hari keskelt, mis kujunes kindluse õueks, tasandati ja sillutati kividega. Õue tehti tubli kaev, mõnes linnas oli neid rohkemgi. Õue, valli

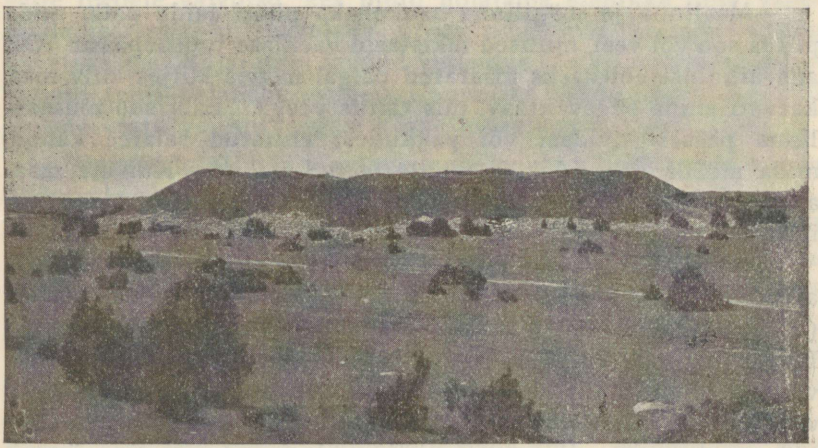

Valjala maalinna valli varemed.

äärde ehitati palkidest maju, mille katused kaeti mätastega ja seinad sauega. Linnamäele pääses väravast, mis erilise ehitisega oli kindlustatud. Suuremail muinaslinnadel oli kaks väravat.

Kus aga puudus mägilinnaks vajaline looduslik mägi, sinna ehitati maalinn, milleks teatud ümmargune või pikergune maaala piirati samasuguse hiigelvalliga kui linnamäe harigi. Muudes suhetes sarnanes maalinn mägilinnaga.



Valjala maalinna ase.

Maalinna ja mägilinna asukohaks püüti leida paik, mida piiras soo või vesi, millised takistasid vaenlase juurdepääsu. Oli aga kindluse-ehituseks määratud paigal mõnes küljes kuiv maa, kaevati sinna sügav kraav, mis täitus veega. Läbi soo muinaslinna pääses kividest või pakkudest ehitatud salatee kaudu, mida mööda oskasid käia ainult teatud isikud. Kuivale maaalale ehitatud muinaslinna ümbritses sügav veega täidetud kraav igast küljest.

Muinaslinnu, mille varemed ehk jäänused on püsinud meie ajani, tuntakse praegu Eestis kaugelt üle saja, näiteks Kalevi (Tallinna), Otepää, Varbola, Viljandi, Vastseliina, Kaarma, Leole, Linnuse, Valjala. Muinaslinnade ehitus nõudis meie esivanemailt palju aega ja väga suurt vaeva. Kaarma linnamäe vall, näiteks, nõudis 60.000 hobusekoormat kive. Selline hiigeltöö paneb meie esivanemate tööjõu üle imestuma ning äratab nende vastu tõsist aukartust.

Kindlust kaitsti vallidelt, millelt pilluti või veeretati alla vaenlastele palke, kive, kuuma tõrva, tulist tuhka, keeva vett, põlevaid rattaid, siile (palke, millest pulgad läbi löödud), loobiti odadega ja lasti nooltega. Õnnestus aga vaenlasel vallile ronida või valli purustada, võideldi temaga käsirelvadega.

Kättemaksu- ja saagisõda. Oli vaenlane kodumaalt välja löödud või lahkunud ja uue sõjakäigu nõu peetud ning selleks ette valmistatud, võeti ette harilikult talvel, mil maa jääs, kättemaksusõda vaenlase maale, kuhu püütud ilmuda ikka äkki, ootamatult, et vaenlane ei suudaks hädaohust mingit märku saada, ei jõuaks vastupanuks valmistuda ega vara varjata. Vaenlase maale jõudnud, asus malev kiiresti küladesse, surmas mehed, võttis naised, lapsed vangi ja omistas vara, niipalju kui sai, või asus kindluste, linnade piiramisele. Seks toodi metsast hulk puid, laoti valli äärde hunnikusse, raiuti tulirauaga tulikivist sädemeid, pisteti põlemasüttinud taela abil puuhunnikule tuli otsa ning püüti linna põlema süüdata või katsuti tormijooksul linn vallutada. Ebaõnnestuse puhul hakati linnavalle alt õõnestama, et need kokku variseksid ning võimaldaksid sissepääsu. Vaenlase odade, kivide ja muude viske-esemete eest kaitsti end erilise katusega ja seaga, meie viljarõugukujulise ehitisega, mille üks ots suletud maani madalduva harikatusega. Oli linn vallutatud ning vaenlane purustatud, võeti väärtuslikum varandus ja sõjavange kaasa ja katsuti minna tagasi kodumaale sama ruttu kui tuldud, et vaenlane ei jõuaks toibuda, koguneda, vasturetkele asuda ning vara tagasi võtta. Kodumaale jõudes seati piiriäärseile teedele valvurid, kes pidid hoiatama elanikke ning vanemaile teatama, kui vaenlane ilmus omakorda kättemaksusõja kavatsusega. Sõjaretkel saadud varandus jaotati omavahel, sõjavangid tehti orjadeks, vahetati vaenlase kätte vangilangenud omaste vastu või anti tagasi kõrge lunastushinna eest.

Meresõda. Ilmus vaenlane mere kaudu või oli tarvis minna kättemaksu- või saagisõtta meretagusele või mereäärsele naabrile, astus tegevusse eesti laevastik. Meremeestena teotsesid peamiselt saarlased, aga ka mereäärsed läänlased, harjulased ja virulased. Peale kaubalaevade olid neil erilised sõjalaevad, mis rahuajal asetsesid arvatavasti Matsalu laheäärses sõjasadamas. Sõjalaevu võis meie esivanemail olla palju: XIII sajandi alul kaotasid eestlased õnnetul sõjaretkel kolmsada laeva, kuid neli aastat hiljemini võidi juba lahingusse saata neid üle kahesaja. Laevad liiklesid purjede kui ka mõlade abil. Mahult olid nad tolle aja kohta suured: ta mahutas endasse kolmekümnemehelise

ja ka suurema-arvulise meeskonna, sõjavarustuse, tarbekorral sõjasaagi ning vange.

Meresõjas püüti juba eemalt surmata vastase meeskonda nooltega, odadega ja kividega, mille viskamiseks hiljemini kasutati ka laevadel heitemasinaid, püüti nende laeva oma laeva ligi tõmmata eriliste raudhaakide abil, siis vastase laevale hüpata ja käsivõitluses laeva vallutada. Harilikult paigutati laevalast pärasse, mille tõttu tunduvalt kõrgemale kerkis käil, kust palju soodsam oli vaenlast relvadega tabada ja vaenlase noolte ja odade eest kaitset leida. Püüti vastase laevastikku ka tulega hävitada. Seks loobiti vastase laeva põlevaid tõrvikuid või laoti parvele loomarasvaga võitud puid, süüdati need põlema ja toimetati tuleparv vastase laevade ligi, millest need sageli põlema süttisid. Eesti meremehed, eriti saarlased, olid lahingus väga vaprad, julged ja visad ja võitlesid viimase võimaluseni. Kaotuse puhul ei andnud nad end vangi, vaid meelsamini hüppasid merre, kui puudus võimalus laevaga põgeneda.

Suurearvulise ning vägeva sõjalaevastiku tõttu oli muistse Eesti merepiir paremini kaitstud kui maapiir. Liivimaa ajaraamatki tunnistab, et meie esivanemate suurim sõjaline jõud pesitsenud nende sõjalaevades.

7. Rahvaluule, kunst ja teadus.

Rahvaluule. Tööle minnes, töölt tulles kui ka tööl olles armastasid vanad eestlased laulda. Lauldi ka vabal ajal kiigel, metsas, aga ka pulmas, matusel, pidustustel ja usutalitustel, taigadel. Naaberrahvaste ajaraamatud kõnelevad, et meie esivanemad laulnud sõjaski, et alal hoida rõõmsat meeleolu. Sügisesed ja talvised pikad õhtud veedeti kas videvikku pidades või tubaseid töid tehes laulu, mõistatamiste või muistendite vestlemise saatel. Nii kujunes aja jooksul meie esivanemate kirjandus, rahvaluule. Muistne eesti rahvaluule võis olla väga rikas. Seda võib järeldada seni üleskirjutatud väga rikkalikkudest dr. J. Hurda, professor M. J. Eiseni ja teiste rahvaluulekogudest, olgugi et need meie päevini säilinud rahvalaulud, mõistatised, vanasõnad, jutud ja muinaslood pole kõik pärit muistsest iseseisvuse ajast, vaid enamik neist kuulub meile lähemasse ajajärku. Oli siis võimalus koguda rahvasuust laule ja lugusid nii suurel määral, ei võinud need puududa muistselgi ajal. Veel praegugi leidub Setumaal, Petserimaal, eidekesi, kes oskavad peast laulda väga palju värsse. On tõenäolik, et meie esiemad kaugest minevikust teadsid neid samuti palju.

Eesti vanemas rahvalaulus puudus peaaegu täiesti riim, kuid nad olid rikkad kordamistest: ühe värsi mõtet korrati teiste sõnadega järgmistes värssides. Kõlalt ilustasid rahvalaulu täis- ja kaashäälikute kordamine. Sisult on need laulud arvatavasti käsitlenud elu rõõme ja muresid, tööd ja tegevust, muinasusulisi aineid ja kombeid, kindlasti ka sõjalisi elamusi.

Muidugi liikus rahvasuus hulk mälestusi endistest sündmustest ja kangelaste vägitegudest, kuid arvatavasti ainult proosas, muinaslugude ehk saagade näol. Selliseid oli rida kangelassaagasid, mis keerlesid rahvakangelase Kalevipoja kuju ümber ja mis on saanud aluseks dr. Fr. R. Kreutzwaldi samanimelisele eeposele; need on jutustised Kalevipoja tegudest: tema võitlustest mitmesuguste vaenlastega, kiviviskamistest, sügavast veest läbiminemisest, tema küntud hiigelvagudest ja muust. Saaremaal pajatavad muistsed jutustised kangelashiiglasest Suur-Tõllist; tema vennast, kangelasest Leigerist jutustatakse lugusid Hiius. Peale selle oli meie esivanemail hulk muinasjutte, vanasõnu, mõistatisi.

Laul. Laulu viisid olnud üsna kaunikõlalised. Viisi juurde kuulunud ka enamasti kindel vahevärss, näiteks „kaasike". Laulude ettekandjaiks olnud laulikud, leelutajad, kelle all tuleb mõista nii nais- kui meeslauljaid. Peamiselt olnud aga leelutajad naised. Leelutaja leelutanud värsi või paar ühes vahevärsiga, viimast koori saatel, kuna seejärel koor korranud eteleelutatud värssi või värsse ühes vahevärsiga.

Muusika. Peale laulu kõlasid meie esivanemate kodudes ja metsades, nurmedel ja niitudel muusikariistade helid. Muistsel iseseisvuse ajal tundsid eestlased juba mitut muusikariista. Vanemad neist olid vististi sarved ja pasunad, mida valmistati arvatavasti sama lihtsalt kui pärastpoole karjapasunat, see on puukoorest või puust, milline lõhestati pooleks, õõnestati tarviliselt mõlemad pooled ja pandi siis jälle kokku. Et sarved ja pasunad võimaldaksid viisi mitmekesisust, tooni tõusu ja langust, tehti neile sõrmeaugud sisse. Enam arenenud mänguriist oli kannel. See oli alguses ilma kõlakastita, keeled olid kinnitatud lihtsalt teatud lauale. Meie muistse iseseisvuse aja lõpul tarvitatud kandleil oli juba kõlakast, mis õõnestati puust künataoliselt. Keeli muistsel kandlel oli vististi ainult viis. Pulmapidudest kõneldakse, et seal lauldud ja tantsitud torupilli saatel. Esivanemate muistsest muusikast enesest on meil vähe aimu.

Kaunistuskirjad. Vanad eestlased armastasid metallist valmistatud töö- ja sõjariistu ja ehteasju kaunistada eriliste kirja-

Bibl. univ. Do

dega, mis annavad tunnistust nende kunstilise ilutunde arenemisest.

Teadused. Meie esivanemad tundsid ka teadusi, nagu täheteadust, arvutamist, arstiteadust ja muud. Praegustele meremeestele suunanäitajaks on kompass. Meie esivanemate kompassiks oli Põhjanael. See täht oli neile teejuhiks nii merel kui maal. Tunti juba mitut tähte ja tähekogu. Ennustati ilma tähtede ja muude asjaolude põhjal. Tunti aastat, kuud ja nädalapäevi: esmaspäeva, teisipäeva, kolmapäeva ja neljapäeva. Haigeid ravisid targad; seks korjasid nad taimi ja valmistasid neist rohtu. Mõni neist tarvitas seejuures veel nõidumist, et anda enda tegevusele rohkem salapärane ilme: tegi erisuguseid liigutusi ja luges nõiasõnu.

Hariduse-edu. Meie esivanemate haridus edenes Läänemere maal palju jõudsamini kui endistes asupaikades. Üldse ilmneb ajaloos, et kõrgele järjele tõuseb haridus tihedasti asustatud kohtades, millisteks osutuvad harilikult mere- ja suurte jõgede äärsed maad, eriti aga soojemates maades, kus loodus inimkonna vastu heldem, mille tõttu inimesel jääb rohkem aega mõtlemiseks ning kavatsemiseks, nagu võime näha seda vana-aja kultuurirahvaste juures, kelleks osutuvad peamiselt Vahemere ümbruses elutsevad ajaloolised rahvad: vanad egiptlased, mesopotaamlased, föniiklased, kreeklased, roomlased.

Vana-aeg.

I. Vana-Idamaad.

1. Egiptus.

Maa ja rahvas. Juba väga vanal ajal, neli-viis tuhat aastat e. Kr., asusid Aafrikas Niiluse jõe orus egiptlased. Iga-aastased Niiluse-veetõusud võimaldasid neile siin elamise. Egiptusest kõneldigi: ta on Niiluse and. Kohedas jõekõntsaga väe-

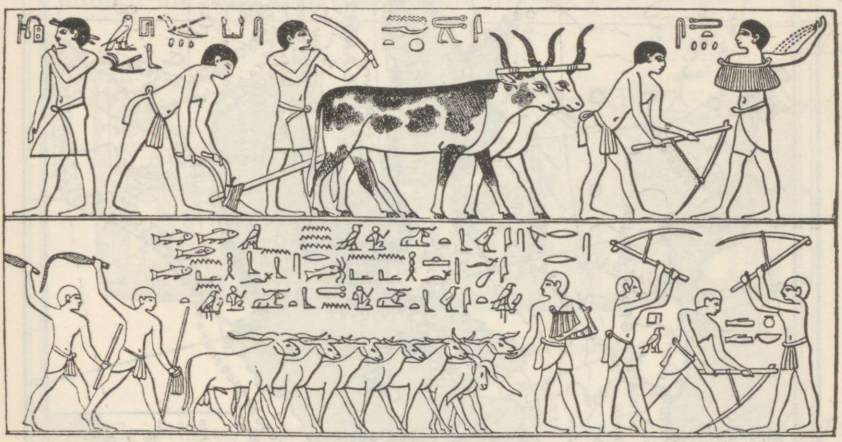

Põlluharimine Egiptuses.

tatud mullakorras sigis hästi vili, pealegi kaevasid töökad egiptlased tiike ja kanaleid, kuhu juhtisid veetõusu aegu vett, et kasutada seda tagavara põua-ajal põldude niisutamiseks. Kunstliku niisutamise abil oli võimalik Egiptuses saada aastas kaks kuni kolm lõikust. Egiptlased kasvatasid ka rohkesti aedvilju ja karja, peamiselt sarvloomi, lambaid ja sigu, kes olid neile ühtlasi abiks põlluharimisel. Sead ja lambad tampisid seemne

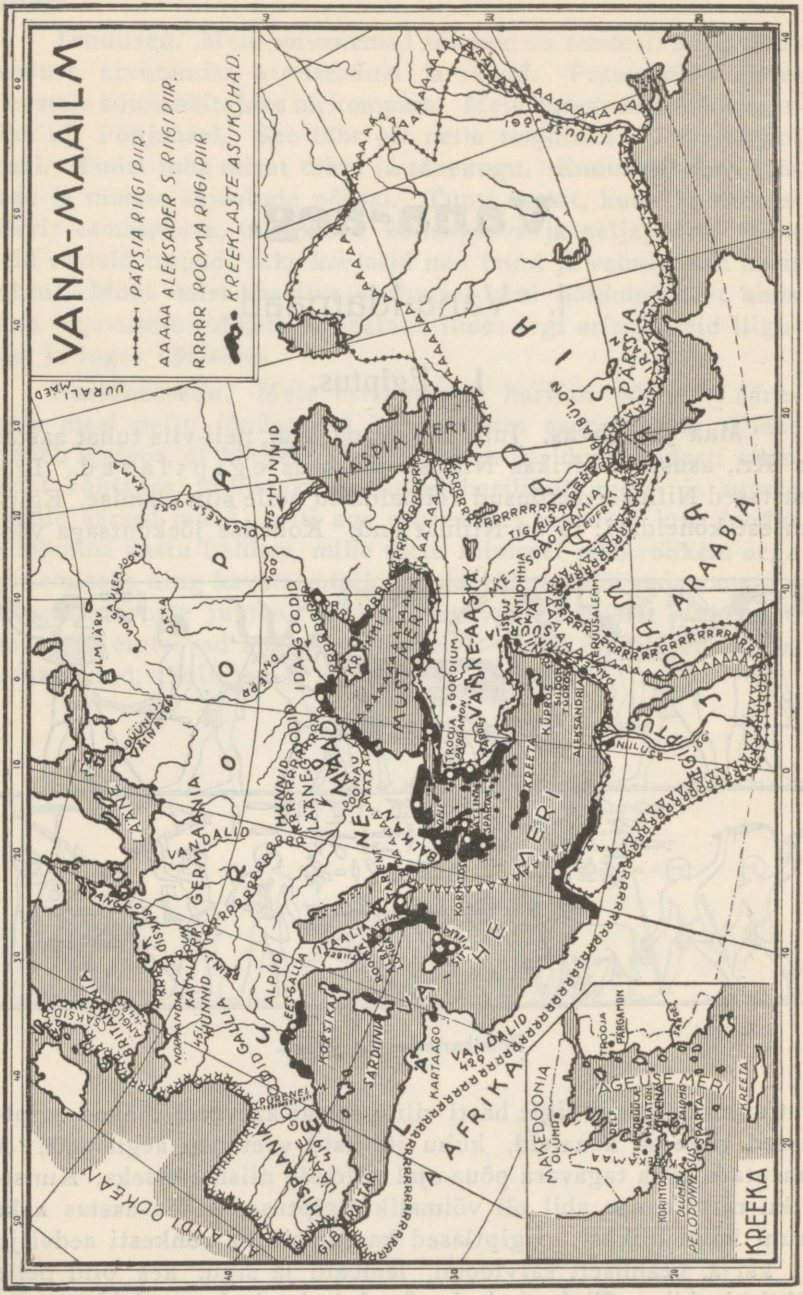
VANA-MAAILM
PÄRSIA RIIGI PIIR.
AAAAA ALEKSADER S. RIIGI PIIR.
RRRRR ROOMA RIIGI PIIR
KREEKLASTE ASUKOHAD.
KREEKA
ARAABIA
PÄRSIA
VÄNKE-AASIA
MUST MERI
KASPIA MERI
IDA-GOODID
GERMAANIA
VANDALID
LÄÄNE-GOODID
HUNNID
ALPID
GALLIA
HISPANIA
AFRIKA
KARTAAGO
SARDIINIA
KORSIKA
ITAALIA
KREETA
KÜPROS
ALEKSANDRIA
NILUS
EGIPTUS
MAKEDOONIA
OLÜMP
TROOJA
PÄRGAMON
KORINTOS
SPARTA
PELOPONNESUS
ÄGEUSEMEI
ATLANDI OOKEAN
GIBRALTAR
BRITANNIA
ILMJÄRV
VOLGA
OKKA
KAMA
URALI MÄED
INDUSE JÕGI
BABÜLON
TIGRIS
EUFRAT
MESOPOTAAMIA
ASSUR
ANTIOHHIA
ISTUS
JEERUSALEMM
TROOJA
PARGAMON
KORINTOS
SPARTA
KREETA
KÜPROS
ALEKSANDRIA
NILUS
DELF
TERMOPÜLÜ
MARATON
ATEENA
KORINTOS
OLÜMPIA
SPARTA
PELOPONNESUS
KREETA

kohe pärast üleujutust kohedasse mulda; sarvloomad sõtkusid terad välja peadest. Veel harrastasid egiptlased hoolega kala- ja linnupüüki ja käisid kõrvepiiril mets- ja röövloomi küttimas. Kaugele ulatus egiptlaste kuulsus käsitöis; nende peened kangad, portselan- ja klaas-asjad olid otsitud kaubad. Egiptlased ise saatsid oma kaupu laiali, isegi üle mere Vahemere piirkonda. Erilise kuulsuse on omandanud vanad egiptlased ehitajatena.

Ehitised. Veel tänapäevani on säilinud nende hiigel-ehitisi, nagu vaaraode (kuningate) losse, jumalate templeid, püramiide — vaaraode matusehooneid, hauakambreid, sfinkse, obeliske. Olles püstitatud kõvale pinnale vastupidavast ehitusmaterjalist ja kattudes sajandite kestel ajahamba vastu kaitsva kuiva liivakorraga, on need ehitised elavad mälestised ammu möödunud aegadest, mis ei ärata meis imestust ainult oma mõõtudega, vaid peamiselt sellega, et neid üldse on jõutud ja osatud ehitada.

Kõige suuremal valitsejalossil, labürindil, oli 12 katusega varjatud õue ja 3 000 siseruumi, millistest pooled olid maa all. Võimatu oli labürindis eksimatult liikuda ilma juhita.

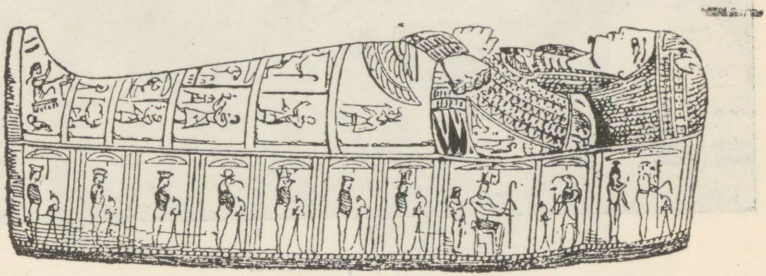

Sarkofaag, millesse paigutati muumia.

Egiptlased uskusid hinge surematusse ja hoolitsesid sellepärast surnukehade eest. Surnukeha balsameeriti, mille tagajärjel see kuivas kõvaks. Kehvad inimesed katsid surnukeha soolaga ja panid ta siis kõrveliiva kuivama. Kuivatatud surnukehi nimetati muumiaiks ja kirstu, kuhu asetati muumia, sarkofaagiks. Sarkofaag paigutati hauakambrisse ühes surnu kaasavaraga, mida usuti surnule tarvis minevat hauataguses elus.

Eriti hoolitsesid viimse puhkepaiga eest vaaraod. Juba esimesed vaaraod hakkasid püstitama keerulisi matusehooneid, mis arenesid aegamööda ilmakuulsaiks püramiidideks. Ühe vaarao

püramiidist, mis oli kõrgem meie kõige kõrgemaist kirikuist, kirjutab kreeka ajalookirjanik Herodotos:

„Ühed pani vaarao kive vedama Araabia mäestiku kivimurdudest Niiluseni, ja kui kivid olid veetud üle jõe, määras ta teised neid vastu võtma ja edasi vedama. Alaliselt oli töös kümme korda kümmetuhat inimest, iga vahetus kolm kuud. Seesugust vaeva nähes kulus rahval kümme aastat selle tee ehitamiseks, mida mööda nad vedasid kive, milline töö näib olevat mitte vähem kui püramiidi-ehitamine ise... Kakskümmend aastat aga töötati püramiidi enese kallal. See on neljanurgeline ehitis, valmistatud lihvitud kividest, mis asetsevad hästi sobivalt üksteise peal ning kõrval ja mille igaühe kõrgus küünib kolmekümne jalani. Seda püramiidi ehitati järkudena, mis kerkivad astmetesarnaselt nagu trepid. Kivid tõsteti erilise, lühikestest lattidest valmistatud tõsteriistade abil ühelt järgult ehk trepilt teisele."



Sfinks ja püramiide.

Jumalate templid olid ka suured ehitised, sammaskäigud ja õu keskel; templi seinu kaunistasid kujud ja värviküllased maalid. Losside ja templite sissekäike ehtisid sfinksid ja obeliskid. Sfinks on suur lamavas olekus inimespeaga lõvikuju. Sfinkse ehitati mõlemale poole templisse või lossi viivat teed. Sinnasamasse seati kaunistuse otstarbel suured neljanurgelised, ülalt teravaks tahutud kivisambad — obeliskid.

Hauakambrid. Hilisemal ajal ei ehitanud vaaraod enam püramiide; nende matusehooneiks olid hauakambrid, ehitatud maa alla, milliste juurde viisid keerulised käigud, et takistada varaste juurdepääsu. 1922. a. sügisel avati üks seesugune haua-

kamber, millest jutustab haua-avaja (inglise arheoloog Carter) ise järgmist:

„Värisevate kätega ja tuksuva südamega töötasin hauakambri ukse avamisel, ja kui see oli sündinud, pimestas meie silmi Egiptuse maailmavalitsuse päevist säilinud ilu: otse vastu säras kullana mingi ime-eluka pea, paistsid kujud, valendasid kummalised vaasid. Astusime ruumi, milles nägime

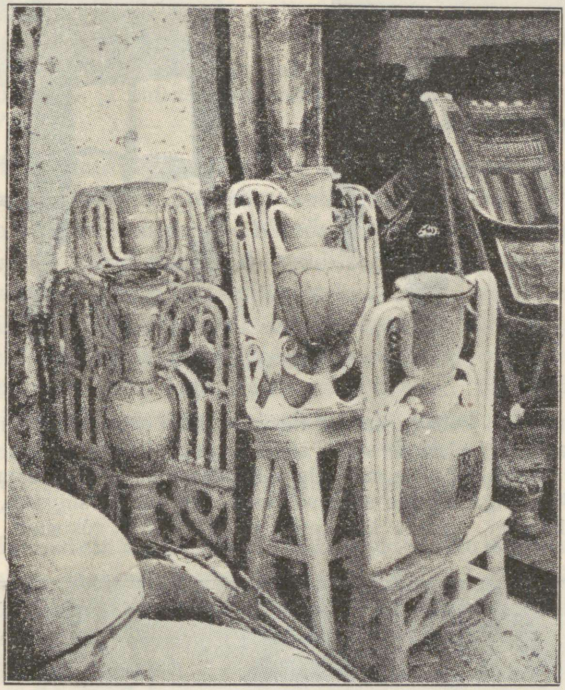

Vaarao hauakambrist leitud vaase.

kanderaame, toredaid kuld-vankreid, kunstipäraselt väljatöötatud tugitoole, rea elevandiluust, alabastrist, mustast ja punasest puust laekaid suurepäraste värviliste klaasist ilustistega, kummalisi alabastrist vaase, mingikausse jne. Ühes seinas osutus suletud uks, mille kummalgi küljel seisis kaks kõrget kuju nagu vahid. Ruumis valitsev korratus tõendas, et hauas olid juba kunagi käinud vargad, kuid õigel ajal tabatud varastel ei ole korda läinud hauakambreid rüüstata. Lähemal vaatlemisel leidsime seina ääres seisva kanderaami all avause. Varustatud elektrilambiga, pugesin avause kaudu järgmisse ruumi, mis oli vähem esimesest, kuid ka täidetud segamini paisatud toredate tarbeasjadega ja väärtuslikkude kunstiesemetega. 17. veebruaril 1923. a. oli kolmanda ruumi avamine. Vaevalt olid mõned kivid seinast välja võetud, kui midagi hakkas silmade ees särama. Järk-järgult avanes meie pilkudele kuldne sein. Kui avaus oli küllalt suur sissepääsemiseks, selgus, et see



Vaarao troon.

oli hiigelsuure üleni kullaga kaetud kivisarkofaagi sein. Ruttasin sarkofaagi küljeuksi avama ja leidsin seesmise sarkofaagi pitserid tervetena. Sarkofaagi tagant leidsime avatud ukse, mis viis neljandasse kambrisse, samuti täidetud väärtusliku kraamiga. Peale seda sulgesime haua kuni sügiseni. Oktoobris avasime sarkofaagi. Lakke kinnitatud plokkide abil tõstsime üles välise

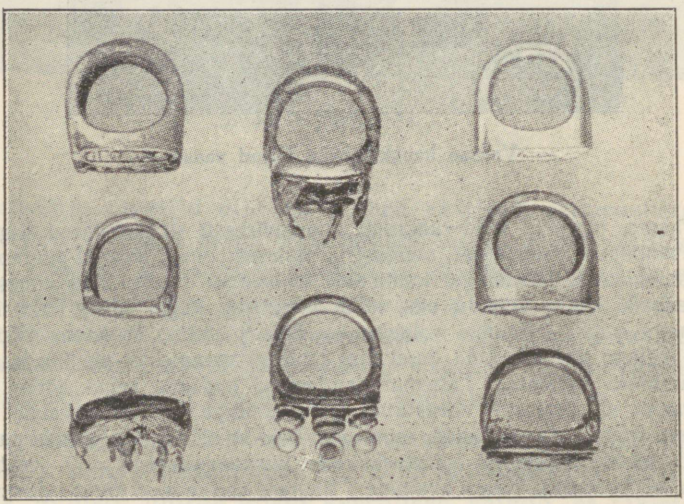

Kuldsõrmuseid kalliskividega, leitud vaarao hauakambrist.

sarkofaagi raske kaane. Alul ei näinud me muud kui peeneid linu, kaetud lillepärgadega. Kõrvaldasime need ettevaatlikult. Meie ees lebas tore sarkofaag, mille kaant ilustas noore kuninga kuldne kujutis kunstipäraseimas stiilis. Nüüd selgus, et mitu kirstu oli paigutatud üksteise sisse ja et kõige sisemisemas ning vähemas neist asetses kuninga muumia.

Nii olime tunginud noore kuninga kullatud kirstuni, mille ees me nüüd seisime. Sügav vaikus ümbritses meid.

Kustutasime lambid, väljusime, nägime jälle sinist Egiptuse taevast särava päikesega. Mõlgutasime mõtteid vaarao haua toredusest."

(H. Carteri järgi.)

Joonista hauakambri plaan. Jutusta egiptlaste matusekombeist. Millest ja milliseid tarbe- ja ehteasju valmistasid egiptlased? Kuidas näis vaarao sarkofaag?

Kiri ja teadused. Kõrgele kultuuriastmele jõudsid egiptlased juba väga vanal ajal tänu selle rahva töökusele, andekusele ja edasipüüdvale vaimule. Nende juures tekkis esimesena kiri ja kirjandus ning arenesid teadused. Egiptlased kirjutasid kivisse, savitahvlitele ja papüürusele (see oli paber, mida valmistati papüüruse-nimelise põõsa lehtedest). Nende kirjamärgid, piltkiri ehk hieroglüüfid, kujutasid enesest alul piltkirja, s. o. iga märk tähendas seda asja, mida ta kujutas. Mõttelisi nimetusi tähendati mõistu, näiteks tähendas päike päeva, lõvipea tugevust, suu juurde tõstetud käsi nälga jne. Sellest piltkirjast arenes aegamööda silp- ja häälikkiri, milles kas silbil või häälikul on oma märk.

Egiptlastelt on säilinud muinasjutte, elulugusid, ajaloolise sisuga jutte, karjastelaule, sõjalaule, vaimulikke hümne, nõiasalme jne. Egiptlased on uurinud mitmesuguseid teadusi, peamiselt neid, mis kasu tõid praktilises elus, nagu geomeetriat (kasutati ehitustöödel ja maamõõtmistel), täheteadust, arsiteadust. Taevakehade liikumise järgi arvasid nad aega, nimetades aastaks 365 päeva. Arstiteadus oli neil arenenud niivõrt, et pea iga haiguse jaoks olid olemas rohud. Kuid korralikkude arstiabinõude kõrval tarvitati haiguste (samuti õnnetuste) ärahoidmiseks amulette, mis tavaliselt kujutasid pronksist sitikat, ja lausumist, sest arvati, et haiguse korral inimesse asub paha vaim, keda nõiduse abil on võimalik eemaldada.

2. Mesopotaamia.

Maa ja loodus. Mesopotaamia — jõgedevaheline maa — oli teiseks vana-aja haritud rahvaste asukohaks. Nagu Egiptus oli Niiluse and, nii oli Mesopotaamia Tigrise ja Eufrati and: siin oli sama kuiv kliima kui Egiptuses ja põlluharimine oli

võimalik ainult selle varal, et jõed igal kevadel orud üle ujutasid, jättes põldudele korra rammusat kõntsa. Kraavide ja kanalite abil teostati siingi maa kunstlikku niisutamist.

Kultuur. Mesopotaamia omapärase kultuuri algus ulatub kahtlemata kaugesse minevikku. Arvatavasti oli tehtud maa viljakandvaks, ehitatud tammid ja kraavid juba tuhat aastat enne aega, millest on säilinud vanemad mälestusmärgid.

Põldudel kasvatati vilja ja datlipalme. Selle kõrval oli nagu Egiptuseski karjakasvatus: kasvatati kitse-, lamba-, härja- ja eeslikarju; hobuseid oli sel ajal Ees-Aasias veel vähe. Põllupidamise ja karjakasvatuse kõrval tuleb veel nimetada kalastamist ja küttimist. Kütiti kõige rohkem metsloomi ja antiloope, peale selle veel kõrve ääres elutsevaid lõvisid ja teisi kiskjaid.

Ehitusmaterjaliks tarvitati saue, millesse suurema vastupidavuse saavutamiseks segati õlgi ja kõrkjaid. Sellest paksust massist tehti siis majaseinad, mis kaeti seestpoolt mattidega. Vaeste onnid tehti nagu tänapäevgi kõrkjaist ja punutud mattidest. Kaitseks talve külmade vastu kaeti nad sauega. Templite ja losside ehitamiseks valmistati telliskive. Kivid müüriti lubjaga. Telliskivide põletamisoskus leiutati hiljemini. Puudus igasugune tugevam ehitusmaterjal. Sellepärast oli linnadel vilets välimus. Ka pole ehitised sellepärast kaua püsinud. Varemedki on ruttu hävinud. Iga suurvesi uhtus müüre ja iga tulikahi hävitas hulk maju, kui mitte kogu linna. Kaevamistel leitud valitsejate kirjad kõnelevad alalõpmatust majade uuestiehitamisest.

Samuti oli lugu veevärgiga. Kanalid täitusid mõne aasta jooksul mudaga ja tõusid lõpuks kõrgemale kui ümbruses olev maa. Suurvesi muutis jõesängi ja jõeharud muutsid tihti oma voolu. Sellepärast tuli alalõpmata ehitada uusi kraave ja kanaleid. Muidugi olenes uute kanalite ehitus täiesti valitseja võimust ja rikkusest. Sellest, kuidas valitsejad jõudsid täita oma ülesannet, olenes rahva jõukus.

Majapidamistarbed olid Mesopotaamias alul primitiivsed. Kõige vanemad riistad olid puust või kõrkjalehtedest, võõbatud sauega ja väljastpoolt kaetud põimitud nööriga. Ka kiviriistu valmistati juba vara, ainult mitte sellises täielikkuses kui Egiptuses. Et kivi Mesopotaamias oli väga haruldane, siis olid kiviriistad väga kallid . Neid viisid rikkad andidena jumalaile. Annetati jumalaile isegi väljatöötamata kivi- ja metalltükke. Kalliskive toodi naabreilt, neist valmistati kaelakeid ja käevõrusid. Vaesed tegid ehteasju konnakarpidest. Tulekivist valmistati

kirveid, peitleid, jahvatus- ja ihumiskive. Mägedest toodi väärismetalle, nagu vaske, pronksi. Sellest valmistati sõjariistu, kirveid, nuge, kahvleid ja ehteid, eriti käevõrusid.

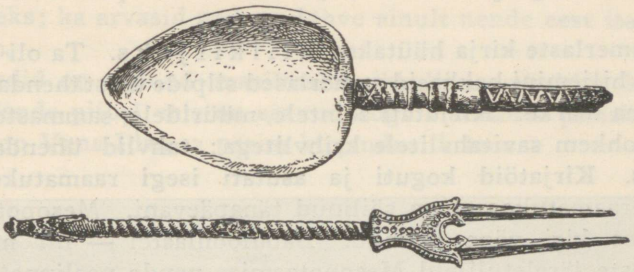

Vana-aegne nuga ja kahvel Mesopotaamiast.

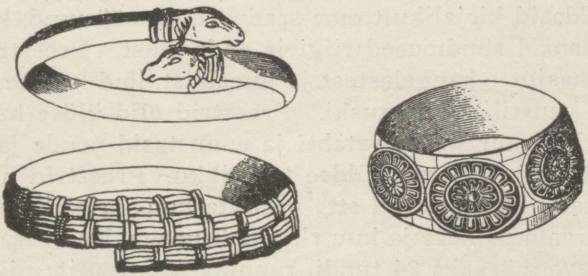

Vana-aegseid ehteasju Mesopotamiast.

Ka mesopotaamlased matsid oma surnuid hauakambritesse, mis olid osalt maa all. Sageli tarvitati vanu matusekohti jälle uuesti. Haudadesse pandi surnukehad kõrkjamattides, aga ka lihtsates savikirstudes. Surnu asetati püstseisakusse. Surnutele pandi hauakohtadesse kaasa savipeekreid ja kanne, rikkad ka kiviriistu, siis veel kalaõngi, nooli, odasid, kirveid, ehteid kirjudest kividest, pronksist käevõrusid, hõbedast sõrmuseid, kullast kõrvarõngaid, alabastrist mingikausse. Surnu kaasavara järgi hinnati nagu Egiptuseski surnu rikkust.

(Ed. Meyeri järgi.)

Millest elatusid mesopotaamlased? Millised olid nende ehitised? Millest valmistasid nad tarbe- ja ehteasju? Kuidas matsid nad surnuid?

Kiri ja teadused. Esimese kultuurirahvana elasid Mesopotaamias sumerlased. Juba 3000 a. e. Kr. elasid nad siin haritud rahva elu. Kuid Mesopotaamias ei ole säilinud niipalju mälestusmärke kui Egiptuses. Nagu tutvusime, ei olnud siinseil elanik-

kudel kasutada vastupidavat ehitusmaterjali. Kõik Mesopotaamia suur-ehitiste varemed pakuvad üksluist pilti; nad on tundmatuseni lagunenud rusuhunnikud. Meie teadmused selle maa üle oleksid väga puudulikud, kui sumerlased poleks leiutanud kirja.

Sumerlaste kirja hüütakse k i i l k i r j a k s. Ta oli alul ka piltkiri, hiljemini hakkasid sumerlased silpide ülestähendamiseks tarvitama märke. Kirjutati seintele, müüridele, sammastele, aga kõige rohkem savitahvlitele krihvlitega; tahvlid ühendati raamatuiks. Kirjatöid koguti ja asutati isegi raamatukogusid. Mõned raamatukogud on säilinud tänapäevani. Mesopotaamias oli üldse kiri väga levinud. Babüloonlastel — nii nimetati sumerlaste järeletulijaid Mesopotaamias nende pealinna Baabüloni järgi — oli juba viisiks ostu-müügilepinguid, pärandusmäärusi ja igasuguseid teisi tehiseid sõlmida kirjalikult. Valitsejad avaldasid kirjalikult oma seadused ja määrused, kirjutasid üles tähtsamad sündmused riigi ja enda elust. Preestrid kirjutasid muinasjutte kangelastest ja jumalaist, lõid hümne, millistel ei puudu kunstiline väärtuski. Preestrid olid üldse haritumaid inimesi. Nad uurisid taevatähti ja ennustasid nende järgi sõda, loodusenähtusi, õnnetusi, üldse tulevikku. Preestrid uurisid ka täheteadust. Nad oskasid ette määrata kuu- ja päikesevarjutusi ja välja arvata päikese ja kuu ringjooksuaega. Nad arvasid nädalaks 7 päeva, päevaks 24 tundi, tunniks 60 minutit; nii on meie ajajaotus pärit vanast Mesopotaamiast. Ka tänapäevani tarvitusel olevad mõõdud ja kaalud, nagu küünar, süld, on pärit sealt. Mesopotaamias võeti esimesena kaubavahetusel tarvitusele metallrahad.

3. Süüria.

Heebrealased ehk juudid. Vahemere kaldal, Egiptuse ja Mesopotaamia vahel, asus nende kahe kultuurtsentri ühendajana S ü ü r i a. Selle maa vana-aja tähtsamaiks elanikkudeks olid h e e b r e a l a s e d e h k j u u d i d lõunapoolses osas, Palestiinas, ja f ö n i i k l a s e d Süüria põhjapoolses osas. Nii juutide kui föniiklaste kultuuris on vähe omapära, need rahvad arenevad Egiptuse ja Mesopotaamia kultuuri mõju all.

Juudid, kes oma esi-isa Jakobi ehk Iisraeli järele end nimetasid iisraeli rahvaks, on kõigest Vana-Idamaa rahvaist kõige rohkem arendanud usku. Teistel tolle aja rahvail ei suutnud jumalus vabastuda loodusest, iisraeli jumal Jahve oli maailma looja ja korraldaja väljaspool loodust. Jahve oli hingeline olevus

ja teda ei tohitud maalida ega kujutada. Iisraeli rahval ei tohtinud olla teisi jumalaid, seega õpetas see rahvas esimesena usku ainujumalasse. Jahve oli ainult oma rahva jumal. Juudid ei pakkunud teistele oma usku, nad ei pidanud teisi rahvaid oma usu väärilisteks; ka arvasid nad, et Jahve ainult nende eest isalikult hoolitseb.

Juudid on andnud maailmale rikkaliku vaimliku kirjanduse. Nende piibel, mis on saanud kogu ristirahva pühaks raamatuks, on Vana-Idamaa parim kirjanduslik teos.

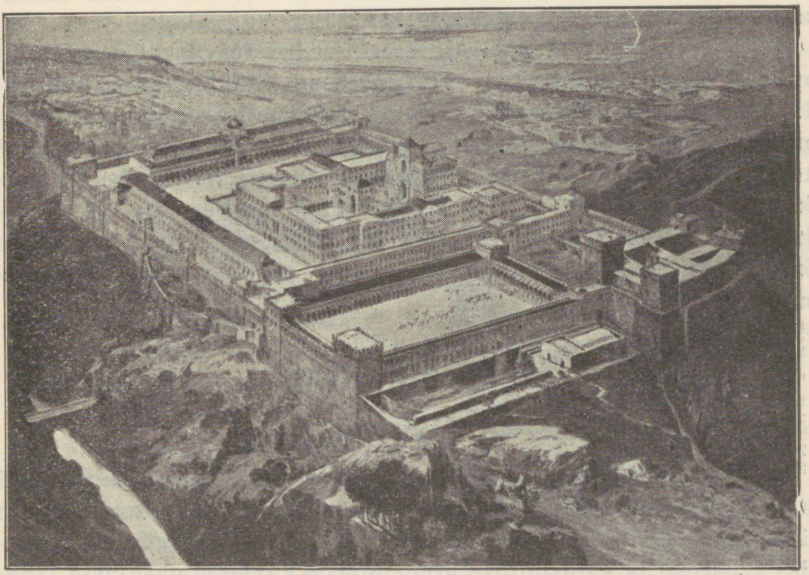

Jahve tempel Jeruusalemmas.

Jahve oli juutidel ka rahva ilmlik valitseja, ent siiski sundisid vaenlaste pealetungid iisraeli rahvast valima endale kuningaid. Kuningad Taavet ja Saalomon (umbes 1000 a. e. Kr.) võidavad kõik vaenlased, teevad kuulsaks iisraeli nime kogu tuntud maailmas. Saalomoni aeg on iisraeli õitseaeg; Saalomon ise on oma aja tuntuim ja rikkaim valitseja, muu seas omandas ta kuulsuse Jahve templi ehitamisega.

Föniiklased. Föniiklastel oli maad vähe, nad elasid peamiselt linnades. Umbes 2000 a. e. Kr. olid S i i d o n ja T ü ü r o s nende tähtsamaid linnu. Ülespidamist hankisid föniiklased endile käsitööga, kauplemisega ja kalastamisega. Oma tööstussaadusi müüsid nad Vahemere rahvastele. Kuid nad ei kaubelnud ainult

lähemate naabritega ja Egiptusega ning Mesopotaamiaga, nad sõitsid ka oma väikestel, aerudest juhitud laevadel Vahemere saarte ja randade vahet, jõudes Musta mere kallasteni ja Heraklese sammasteni (Gibraltari merekitsuseni). Hiljemini sõudsid nad Atlandi ookeanile, käies Britannias, Madeira ja Kanaaria saartel. Herodotos jutustab, et föniiklased ühe Egiptuse vaarao käsul sõitnud isegi ümber Aafrika. Paljudes peatuskohtades rajasid föniiklased kaubalinnu ja asusid neisse elama. Tähtsaim väljaspool kodumaad rajatud kaubalinn oli Kartaago (uus linn) Aafrika põhjarannikul vastu Sitsiilia saart. See kaubalinn arenes hiljemini mõjuvaks riigiks.

Föniiklaste tõttu asusid üksteisest kaugel olevad maad ning rahvad kaubanduslikku ja kultuurilisse läbikäimisse. Föniiklaste ajalooline tähtsus seisabki selles, et nad tutvustasid Läänemaade rahvaid Idamaa tööstussaavutistega, kunstiga ja teadustega. Föniiklaste leiutiseks peetakse tähestikku (alfabeeti), mis koosnes 22 märgist, millest igaüks tähendas kas täis- või kaashäälikut. Föniiklastelt on meil numbrid, mis toodi araablaste kaudu Euroopasse ja mida meie iga päev tarvitame araabia numbrite nime all.

II. Kreekamaa.

1. Muinasaeg.

Maa ja rahvas. Kreekamaa ehk Hellas, nagu nimetasid kreeklased ehk helleenid oma paljuarmastatud kodumaad, on ümbritsetud merest, mis meelitas elanikke väljasõitudele, võimaldas tööstuse ja kaubanduse arenemist ja takistas vaenlaste lähenemist. Lahed tungivad kaugele mandrisse ja jaotavad maa osadeks, sedasama teevad mäed, mis läbistavad maa pikuti ja põigiti, teda jaotades maakondadeks. Sellepärast ei tekkinud siin suurriiki, vaid tekkisid väikesed riigid. Korralikud vihmasajud niisutavad maapinda, siin polnud tarvet kunstliku niisutamise järele. Ilmastu ei ole väga kuiv ega liiga kuum, valmivad lõunamaa aedviljad, orgudes kasvab teravili, kõrgemad kohad pakuvad toitu loomadele. Siinne loodus ei nõudnud inimestelt oma tarvete rahuldamiseks üleliigset jõupingutust, ta jättis neile ka elumuredest vaba aega, kuid ei hellitanud küllusega. Kui rahva arv tõusis, ei saanud kõik helleenid ära elada kodumaal, tuli otsida eluaset väljaspool. Ja nad rändasid välja ning rajasid asulinnu Väike-Aasiasse, Põhja-Balkanisse, Mustamere randa, Lõuna-Itaaliasse j. m.

Balkani poolsaarel elasid helleenid suguharudena. Nad toitusid siin karjakasvatamisest ja põlluharimisest. Neil ei olnud kohe kindlaid asupaiku; nende edasi-tagasi liikumised poolsaarel kestsid pikemat aega. Aga ajaloolise aja alul, s. o. umbes 1000 a. e. Kr., leiame neid kindlais asupaikades ja neil on juba riigid. Hellases tekkis üle 100 riigi. Kuid juhtivat osa Hellase riikide peres on mänginud ikka S p a r t a (Lõuna-Kreekamaal) ja A t e e n a (Kesk-Kreekamaal).

Muinasjutud ja lugulaulud. Kreeklaste rändamisaeg Balkanis kuulub muinasaega. Sellest ajast on säilinud muinasjutte ja nende lugulaulud „Ilias" ja „Odüsseia", mis ajaloolisel ajal, kui kreeklased olid omandanud föniiklastelt kirjutamisoskuse, koguti ning üles kirjutati.

Muinasjutud ja lugulaulud tutvustavad meid kreeklaste usuga, rahva tööga ja eluviisidega, nende ühiskondliku korraga ja sõjapidamisviisiga muinasajal.

Usk ja jumalad.

Kreeklased uskusid, et ükski tegu maa peal ei sünni ilma jumala tahtmiseta, et jumalaid asub igal pool: taevas ja maa peal, allikais ja jõgedes, metsades ja mägedes. Kreeklased andsid oma jumalaile inimeskuju; nende silmas olid jumalad ainult täielikumad inimestest. Isegi inimeste nõrkused ja vead ei puudunud jumalail: nad olid kadedad, petsid üksteist, võitlesid üksteisega. Kuid jumalad olid vägevamad ja ilusamad inimestest, ka olid nad surematud.

Jumalaid oli kreeklastel väga palju, kuid peajumalaid oli 12. Z e u s oli maailma isa. Tema võimas käsk maksis nii jumalate kui inimeste juures. Temast olenes taevanähtuste

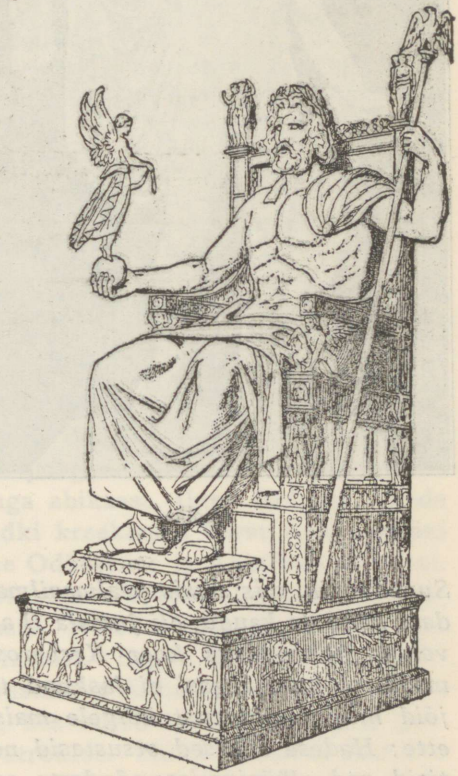

Zeus.

vaheldumine, ta käsutas tormi ja äikest, saatis sigitava vihma ja purustava rahe ja pildus kardetud välku. Ta kaitse all seisis riiklik kord, kombed, kodu ja perekond. Zeusi abikaasa — Heera kaitses perekonnarahu.

Zeusi lapsed kuuluvad kreeka tähtsamate jumalate hulka. Pallas-Ateene oli tema peaajust sündinud tütar. Ta oli sõjajumalatar ja inimeskultuuri looja; kunst ja teadus seisid tema erilise kaitse all. Zeusi poeg Apollo oli kasvava noorsoo sõber. Ta oli ühtlasi muusika-, luulekunsti- ja ennustusejumal. Tütar Afrodiite oli armastuse- ja ilujumalatar. Zeusi poeg Hermes oli jumalate käskjalg, kes teatas jumalaile ja inimestele Zeusi kui ka teiste jumalate otsused. Poseidon oli merede valitseja. Meremeestele võimaldas ta õnnelikku sõitu; aga vahel hirmutas ta neid merepeletistega või saatis vooge laeva neelama.



Apollo.

Helleenid uskusid hinge surematusse ja hauatagusesse ellu. Surnuteriik, mis seisis pealmaailmaga ühenduses salajate pimedate käikude kaudu, oli jumala Hadese valitseda. Sissekäiku valvas kolmepeaga koer Kerberos. See laskis küll kõiki allmaailma, kuid tagasi ei lasknud ta kedagi. Allmaailma jõest jõid hinged unustust kõigele maisele. Siis läksid nad kohtu ette; Hadese abilised otsustasid nende üle: õiged hinged juhtisid nad elüüsiumisse, õndsate saartele, kus valitses igavene kevad; pahad vaimud saatsid nad põhjatusse Tartaroosesse, kus

neid karistusejumalatarid igaühte tema süü kohaselt karistasid. Enamus surnuist, kes olid maapealses elus teinud nii head kui kurja, eksisid ringi kreeklaste arvamuse järgi allmaailmas varjudena; nende olemine oli igav ja lohutusetu. Peajumalad asusid pilvedesse ulatuval Olümpia mäel; seal elasid nad oma kuldpalees õndsat elu. Söögiajaks tulid nad kokku, kus nad jõid ja sõid jumalatejooki nektarit ja jumalatesööki ambroosiat ning kus neid muusad (kunsti jumalatarid) lõbustasid.

Hea vahekorra alalhoidmiseks jumalatega ja neilt abi nõutamiseks pöördusid kreeklased jumalate poole palveis ja ohverdasid neile.

Kuidas kujutasid helleenid jumalaid? Kes olid nende peajumalad? Millises vahekorras olid jumalad inimestega? Kuidas võitsid inimesed nende poolehoidu? Kuidas kujutasid helleenid hauatagust elu?

Kreeka kangelased. Kreeklased kujutasid oma kangelasi pooljumalatena. Nende arvamuse järgi sündisid kangelased jumala ja inimese abielust, nad olid üli-inimse jõuga, kuid surelikud; pärast surma said nad elüüsiumisse või koguni jumalate juurde Olümpia mäele.

Tähtsaim kreeklaste kangelane oli Herakles, Zeusi ja Teeba kuningatütre poeg. Juba hällis kägistanud ta kaks madu, kes tahtnud teda hävitada. Herakles sooritanud 12 vägitegu. Ta surmanud lõvi, kes olnud suureks nuhtluseks karjadele; üheksa peaga maol, hüdral, kes samuti toonud hävitust karjadele, löönud ta pea otsast; ta surmanud kohutava Neemea lõvi, kelle peale pole hakanud ükski sõjariist; allmaailmas võitnud ta põrgukoera Kerberose jne. Heraklese elu ei lõppenud õnnelikult. Ta surnud hirmsais valudes; pilv kandnud ta jumalate juurde Olümpia mäele.

Teine kangelane, Teseus, oli Ateena kuninga Ägeuse poeg. Ka tema oma vägitegudega teinud inimestele palju head, puhastades maad kardetud loomadest ja koletistest.

Trooja sõda ja „Ilias". Kreeka muinaslugudes ja lugulaulus „Ilias" jutustatakse Trooja sõjast, millest osa võtnud kogu Kreekamaa. Tol ajal valitsenud Troojas, Väike-Aasia rannikul kuningas Priamos. Üks tema poegadest Paris Kreekamaal viibides röövinud Sparta kuninga abikaasa, ilusa Heleena. Seda teotust kätte maksma tõtanudki kreeklased vürst Agamemnoni ülemjuhatusel ning kangelaste Odüsseuse ja Ahhillese osavõtul. Sõda kestnud 10 aastat. Sest sõjast võtnud ka jumalad osa, muist neist hoidnud kreeklaste, teised troojalaste poole, nad võtnud isegi otseselt osa taplustest. Sageli katsutud kahevõitluses jõudu. Nii võidelnud vastamisi Ahhillese sõber Patroklos ja Trooja kangelane Hektor, kes olnud ka üks Priamose poegadest; võitluses langenud Patroklos. Nüüd tõotanud Ahhilles hirmsat kättemaksu sõbra eest. Kahevõitlus Ahhillese ja Hektori vahel olnud väga äge ja langenud Hektor. Ahhilles põletas

oma sõbra surnukeha suurte auavalduste saatel ja mattis tuha, ehitades kalmule mälestussamba. Ta ise leidnud külma haua, see olnud jumalate soov. Viimaks ehitatud kavala Odüsseuse nõu järgi määratu suur puuhobune, mille sisemusse pugenud 30 kreeka sõdurit, kuna teised laevadel merele purjetanud. Üks mahajäänud kreeklane jutustanud troojalastele, et hobune tehtud

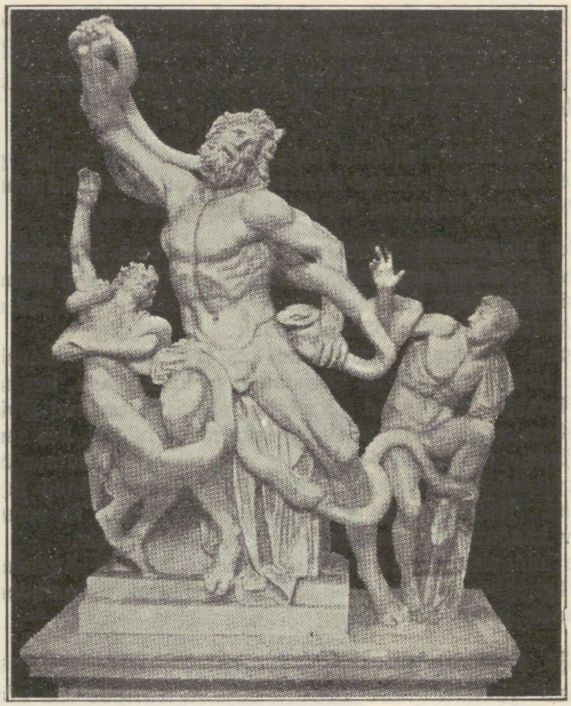

Laokon.

Trooja kaitsejumalale lepitus-ohvriks; kui ta viidavat tervelt linna, siis muutuvat Trooja võitmatuks. Küll hoiatanud üks preester, nimega Laokon, troojalasi kreeklaste kavaluse eest. Aga kaks madu, Pallas-Ateene saadetud, mässinud endid Laokoni kahe poja ümber; Laokon rutanud poegadele appi, siis haaranud maod ka tema kinni. Troojalased viinud hobuse linna. Öösi tulnud kreeklased hobuse sisemusest välja, avanud linnaväravad ja lasknud merelt tagasi tulnud kreeka sõdurid linna. Kreeklased süüdanud linna põlema, tapnud troojalasi, vabastanud Heleena ja sõitnud rikkaliku sõjasaagiga tagasi kodumaale.

„Odüsseia". Lugulaulus „Odüsseia" jutustatakse kreeka kangelase Odüsseiuse eksisõitudest koduteel Trooja sõjast oma vürstiriiki Itakale. Odüsseus eksinud 10 aastat. Merel vintsutanud teda maru, uputanud ta kaaslasi, juhtinud laevad tundmata saartele. Kord sattunud ta sõõrsilm Polüfeemose juurde, kes ähvardanud neid kõiki tappa. Siis tarvitanud Odüsseus kavalust. Ta jootnud Polüfeemose purju ja torganud terava tulise kepiga ta silma peast. Siis sidunud ta Polüfeemose lambad kolmekaupa kokku ja käskinud oma kaaslastel iga keskmise lamba kõhu alla pugeda ning nende suure villa küljes rippuda. Enese peitnud ta suurima oina kõhu alla. Pime Polüfeemos kobanud koopast lahkuvaid lambaid ainult seljast. Nii vabanenud koopast Odüsseus oma kaaslastega. Kord juhtunud ta jälle tundmata faiaakide maale, jäänud väsinult magama palmipuu alla. Samasse kohta tulnud kuninga tütar Nausikaa oma teenijatega pesu pesema. Odüsseus teeb tutvust Nausikaaga ja saab talt süüa, ilusad riided selga ja nõusoleku faiaakide kuninga paleesse tulemiseks; faiaakide abil leiabki viimaks Odüsseus tee kodumaale, kuhu ta viimaks jõuabki.

„Odüsseias" kirjeldatakse vana Hellase vürstide lihtsat eluviisi, nende tööd oma teenijate seltsis, nende sõbralikkust ja külalislahkust. Isegi viletsusse langenud armupalujat koheldakse kui külalist, tal lastakse osa võtta võõruspidust ja saadetakse ta teele rikkalikkude kinkidega.

2. Kreeklased ajaloolisel ajal.

Kreeklaste vaimne kultuur. Olgugi et kreeklased riiklikult ei ühinenud, seob neid kõiki ühtekuuluvustunne. Nad armastavad oma kodumaad ja ühinevad võitluses väliste vaenlaste vastu. Neid kõiki seob ühine usk ja ühised usukombed. Nad korraldavad ühiselt ülemaalisi pidusid. Nad tunnevad oma üleolekut teiste rahvaste suhtes ning nimetavad kõiki teisi rahvaid barbariteks.

Ajaloolisel ajal hakati jumalaile ehitama templeid; muinasaeg templeid ei tunne. Vana kreeka tempel oli sammastele toetuv katus kuski ilusal mäejalal. Üks osa templist oli jumala asupaik, sinna püstitati jumalakuju; teine osa oli ohvriandide panipaik. Ohvrialtar seisis templiesisel platsil, sinna koguneski rahvas jumalateenistuseks. Nüüd oli tarvidus inimeste järele, kes templi üle valvaksid ja jumalateenistusi toimetaksid; nii tekkis Kreekas preestriseisus. Oli mees- ja naispreestreid.

Midagi tähtsat ei võtnud kreeklased ette ilma oraaklilt nõusolekut saamata. Kuulus oli Apollole pühendatud oraakel Delfis (Kesk-Kreekamaal). Selle oraakli kaudu lootsid kreeklased saada Apollolt teada jumalate soove. Delfi oraakel asus paigal, kus muinasjutu järgi vanal ajal leidus maa-avaus, millest tõusis mürgist auru. Selle avause kohal seisis Apollole pühendatud templis kolmjalg istumiseks naispreestrile, kes mürgise auru ja söödud loorberilehtede mõjul sattus isesugusesse vaimustusse ja hakkas häälitsema, milles pidi avalduma jumala vaim. Preestrid koostasid häälitsemisel väljendatud sõnadest jumala vastused, harilikud kahemõttelised laused, sageli mitmetimõistetavad, et ei saaks kahtlus tekkida jumala eksimises.

Zeusi auks korraldati iga nelja aasta tagant O l ü m p i a s ülemaalisi pidustusi. Kogu pidustuste aeg kestis Kreekamaal sõjariistaderahu. Voolas kokku inimesi igast Hellase maakohast; nad asusid kas telkides, mis selleks ajaks üles löödi, või lausa taeva all Olümpias, kus seisid Zeusi ja Heera marmortemplid. Templite ümber oli püha hiis altaritega; keset hiit seisis Zeusi altar, mille peal pidulised ohverdasid peajumalale. Paremal pool, hiie müüri taga oli võidujooksutee (staadion), kus peeti võidujookse. Staadioni kõrval oli hipodroom, kus korraldati hobustega võiduajamisi. Pahemal pool, hiie müüri taga oli suur hoone (gümnaasium), kus maadeldi, visati ketast, näidati osavust hüppeis ja rusikavõitluses jne.

Olümpia pidu. Kuula! Piduväljalt kostab pasunahääl, kostab häältekõmin ja hüüdeid tuhandest suust. Läänepoolsest väravast tuleb hiilgav rong. Seal on kõigist suurematest linnadest saatkondi, kes toovad kalleid kingitusi Olümpia Zeusile. Kogu Hellase kuulsamaid mehi võis näha nende hulgas, mehi, kelle nimed igaühele tuttavad. Seal riigimees kullaga ilustatud rõivas, oma kodulinna Ateena uhkus; ta kõrval aastate koorma all veidi kokku vajunud spartalane, noorustuli silmis, ühes oma õitsva pojaga, kes otsekui kangelaskehastis! Homme võib teda imetleda meeste õilsas võistluses. Pidulik rong liikus piki Zeusi templi sammaskäiku. Keset piduvälja kerkis altarilt, mis aegade kestel oli muutunud päris tuhamäeks, vägev suitsusammas pilvitusse taevasse; pidu algas pühaliku ohvriga. Surmale pühendatud härg, kullatud sarvedega ja ohvrisidemega otsaesisel, langes preestri hästisihitud kirvehoobi all maha otsekui välgust tabatud. Kaugele kostis ohverdajate pühalik laul. Rahvahulk laulis kaasa, laul oli ju kõigile tuttav, vanemad ja esivanemad olid seda laulnud siinsamas, samade sõnadega ja samal viisil.

Pidu haripunkt aga oli alles tulemas. Kogu Hellase õitsev noorus ja jõulisemad mehed algasid Olümpia Zeusi auks õilsaid võistlusi tuhandete pealtvaatajate silmade all. Võitlusmängud kestsid mitu päeva. Iga kreeklane, vaatamata seisusele või elukutsele, oli tervitatud võistlustel. Ainult pidi ta olema sündinud vabana ja laitmatu elukommetelt.

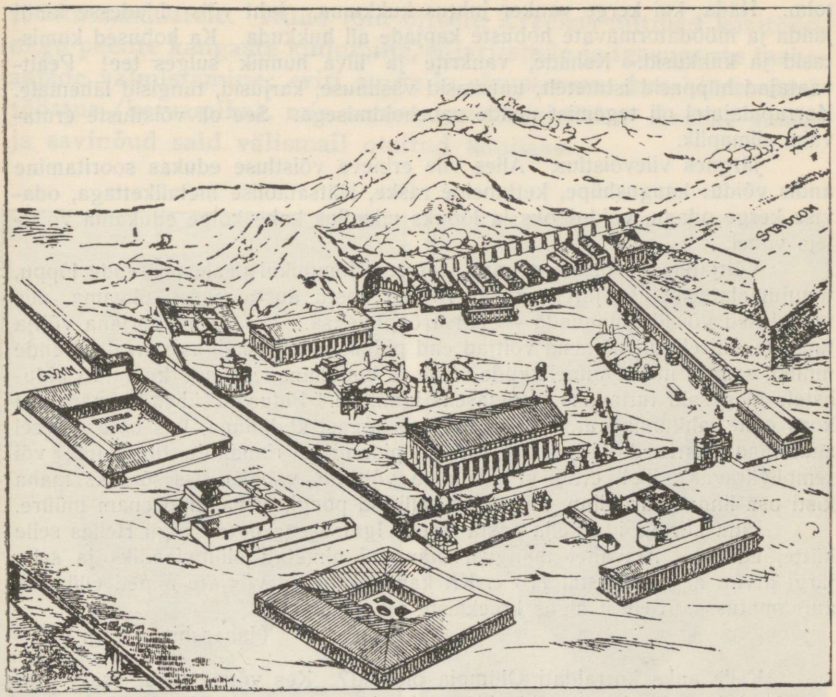

Olümpia.

Iga kord kogunesid pealtvaatajad juba vara koidikul staadioni ümber muruga kaetud mäeküljele. Staadion ise oli umbes kuuesajajalapikkune liivane väli osalt loomulikkude, osalt kunstlikult ehitatud kerkivate nõlvadega.

Siin püsisid pealtvaatajad kuuma juulikuupäikese paistel ja alt keerutatava tolmu sees kogu päeva kuni hilise ööni täna, homme ja ülehomme!

Vanemal ajal harrastati üksi lihtsat võidujooksu piki staadioni. Siis tuli kahekordne jooks ja kestvusjooks kaksteistkümmend korda ümber staadioni. Üle nelja ja poole kilomeetri kiirjooksu! Suuremas erutuses jälgis rahvas pinevat vaadet, kuidas alasti, pruunid jooksjad pöörase hooga püüdsid lõpp-eesmärgi poole. Vaevalt võis neid näha tolmuna keerlevas liivas. Ergutav kisa, rahva mürisev kiitus saatsid jooksjaid.

Hiljemini muutusid mängud mimekesisemaks ja vaheldusrikkamaks. Tuli lisaks maadlus. Võitjaks jäi see, kes oma vastase sai kolm korda seljale visata. Toorem maadlusest oli rusikavõitlus. Selleks kaeti käsivarred kaitseks ja käed hoopide andmiseks nahkrihmadega. Suurimaid nõudeid osavusele ja jõule esitas aga maadluse ja rusikavõitluse ühendamine. Juhtus isegi, et võistlejaist mõni surnult ära kanti.

Staadioniga ühenduses oleval hipodroomil harrastati võiduajamist vankrites, milline võistlus pidi olema ergutuseks paremate hobusetõugude kasvatamisele. Seda kallist sporti võisid endile lubada ainult kõige rikkamad.

Kõlas pasunate märguhüüd. Vankrid tormasid jooksu, juhid kihutasid hobuseid suurimale kiirusele. Hirmus mürin täitis õhku ja kõrgele lendas

tolm. Häda, kui kerge vanker juhtus kukkuma. Juht võis ohjadesse kinni jääda ja möödatormavate hobuste kapjade all hukkuda. Ka hobused komistasid ja kukkusid. Kehade, vankrite ja liiva hunnik sulges tee! Pealtvaatajad hüppasid istmetelt, unustasid väsimuse, karjusid, tungisid lähemale. Korrapidajatel oli tegemist nende vaoshoidmisega. See oli võistluste erutavaim silmapilk.

Järgnes viievõistlus. Alles viie erineva võistluse edukas sooritamine andis võidu: kaugushüpe, kettaheide raske, läätsataolise metallkettaga, odavise kerge odaga, võidujooks ja lõpuks maadlus kahe kõige edukama võistleja vahel.

Võitjatele sai osaks suurim austus. Hommikul peale mängude lõppu, tänujumalateenistuse järel, võtsid võitjad vastu austusmärgi, ülivama, mis kreeklased võisid omandada — lihtsa õlipuuoksa. See suruti pärjana võitja juustele. Nii ehitult näitasid võitjad end pidulikus rongikäigus rahvale. Nende nimed, samuti nende õnnelikkude isade ja kodulinnade nimed kuulutati pidulistele ning said tuttavaks ja omaseks igaühele. Pidusöök ühendas nad veel kord enne lahkuminekut. Siis algas reis tagasi kodulinna, kus ootasid veel suuremad austused. Eluaegne prii ülalpidamine, rinnakuju turuplatsil või templiväravas. Tuli ette, et Olümpia võitjate vabaks sissesõiduks maha kisti osa linnamüüri: linn, mis omas selliseid poegi, ei vajanud enam müüre.

Pidu kordus iga nelja aasta järel. Igatsusega ootas kogu Hellas selle kättejõudmist. Ajavahet mängust mänguni nimetati olümpiaadiks ja selle järgi arvati aega. Aastal 776 e. Kr. kanti esimesed võitjate nimed Olümpia auraamatusse. Sellest algas kreeklaste aja arvamine.

(Janeschitz'i järgi.)

Kelle auks korraldati Olümpia pidusid? Kes võtsid neist osa? Kui sagedasti korraldati neid pidusid? Mis tähtsus on a. 776? Milles seisid pidustused? Kuidas suhtuti võitjatesse?

Kreeklaste aineline kultuur. Rahva töö iselaad oleneb peamiselt looduslikkudest tingimustest. Ka ajaloolisel ajal harisid kreeklased põldu, kasvatasid karja, harisid viljapuid, eriti hoogu võttis neil viinapuude kultiveerimine; nad käisid ka küttimas, pidasid mesilasi ja valmistasid koduselt tarbeasju, sõjariistu, riideid jne. Kuid rahva arvu kasvamisega ei suutnud need tööalad rahuldada kõiki; tuli suuremal arvul anduda käsitööle. Aga oma inimestest polnud tarvilisel arvul kaubatarvitajaid; tekkis tarvidus välisturgude järele. Ateenlased olid agaramad teistest. Nad ehitasid laevu, sõitsid merele ja hakkasid otsima kaubaturgudeks soodsaid kohti. Ateenlaste eeskujul tegid seda ka teised kreeklased, isegi mõisapidamisele andunud spartalased. Igal pool Vahemere kaldail tekkis selle tagajärjel kreeklaste asulinnu. Mitmed asumaad olid loodusvarade poolest väga rikkad. Nii andsid Krimmi metsad head materjali laevaehituseks, viljarikas Musta mere ümbrus sai Kreekamaale otse viljaaidaks; Küprose saarelt toodi vaske, Väike-Aasiast — tina ja rauda. Asumaadega olid kreeklased saanud turu oma

tööstussaadustele. Nüüd lõid õitsele Kreekas mitmed käsitööd, nagu peente kangaste kudumine, sõjariistade ja igasuguste tarbeasjade valmistamine; eriti suurt kuulsust omas kreeklaste savitööstus (keraamika), mis arenes kunstkäsitööks. Kreeka vaasid ja savinõud said välismail otsitud kaubaks.





Kreeka vaasid.

Väliskaubanduse arenemisega tekkis tarve vahetusaine, raha, järele. Sellepärast hakati Hellases lööma raha. Alul löödi raudraha, hiljemini vask-, hõbe- ja kuldraha.

Kreeklaste elamud, nende sisseseade, majapidamise tarbeasjad ja nende rõivastus olid lihtsad. Tavaline kreeka maja koosnes õuest, mida piiras sammaskäik, ning elu- ja töötubadest. Õues ohverdati, viibiti sööma-ajal, külalisi vastu võttes ja juttu vestes. Rikkamates majades oli esimese üldise õue taga lilledega kaunistatud naisteõu, kus viibisid naised tööd tehes ja muidu aega viites. Puust järid, pingid, toolid ja lauad olid harilik majamööbel. Alles hiljemini, rohkem läbi käies idamaalastega, hakkasid rikkad kreeklased oma eluruume ehtima seestpoolt maalidega ja kujudega, nahkadega ja vaipadega, polsterdatud kušettidega ja sohvadega, kullast ja hõbedast tarbeasjadega ning ilustama maja ka väljastpoolt.

Rõivastusena kandis tööline lühikest käisteta linasest riidest särki ja selle peal vööd. Rikaste harilik pealisriie oli lai

vabalt kukkuv rüüd, mis meestel oli lühem, naistel pikem ja seotud vööga ümber piha. Jalas kandsid nii mehed kui naised sandaale. Peakatet harilikult ei tarvitatud; lai lihtne kübar pandi pähe siis, kui oli tarvis kaitsta pead palava päikese eest või kui asuti pikemale teekonnale.

Aristokraatlik Sparta. Sparta riik asus Lõuna-Kreekamaal. Tema asutajad nimetasid endid oma pealinna järele spartalasteks. Maa endistelt elanikkudelt võtsid nad ära maa ja jagasid selle omavahel mõisadeks. Nii oli iga spartalane mõisnik; nad nimetasidki endid parimaiks ehk aristokraatideks. Nende töötegijaiks mõisades olid maa endised elanikud, keda nad tegid orjadeks.

Spartalasi oli allaheidetutega võrreldes vähe, sellepärast ei julgenud nad elada maal, vaid koondusid linna, Spartasse. Põllupidamisega nad ise ei teinud tegu, nad olid sõjamehed. Sõjameheks kasvatamine oli ka nende kasvatuse peaülesanne. Et sõjamees pidi olema tubli tervisega, siis vaadati laps sündimise järel läbi ja jäeti sündinu ainult siis elama, kui ta oli terve. Vigased heideti kuristikku.

Vanemate juurde jäeti poeg ainult seitsmenda eluaastani, siis pidi ta tulema riiklikku kasvatusmajja. Siin seisid lapsed oma kasvatajate juhatuse all, olid kohustatud neile sõjamehelikku au andma, nende, samuti ka iga vanema kodaniku sõna kuulama. Lapsi karastati nälja ja januga, neid isegi peksti, et nende vastupidavust proovida. Võimlemine ja sõjaline õppus oli nende tähtsamaid õppeaineid; ka õpetati neile kandlemängu, laulmist ja kõnelemisoskust: Spartas hinnnati lühikesi, selgeid vastuseid. Kõlblas kasvatus oli Spartas väga puudulik. Vale ja vargus oli lubatud lastele, samuti orjade piinamine ja tapmine osavuse harjutamiseks. 20-aastaselt vabanes noormees koolist ja astus siis väeteenistusse ning veetis siin eluaja, kui teda mitte ei kutsutud mõnda kodanlisse ametisse.

Ka tütarlapse suhtes oli kasvatuse eesmärgiks tugev kehaline jõud ja sellepärast olid kehaharjutused tähtis ajaviide temale. Tütarlastes hinnati veel tantsu- ja lauluoskust.

Sparta riigi valitsus oli aristokraatlik, see oli koondatud kahe kuninga, kõrgemate ametnikkude ja valitseva seisuse, s. o. ainuüksi spartalaste kätte. Ateena selle vastu arvestas rahva tahtmist.

Demokraatlik Ateena. Ateena riik asus Attika maakonnas Kesk-Kreekamaal. Ka Attika rahvas ei kujunda enesest ajaloolisel ajal enam ühtlast massi. Seal olid mõisnikud ja talupojad,

ning tööstuse arenemisega tekkis arvurikas linnakodanikkude kiht. Riigivalitsemine oli mõisnikkude käes. Aga linnakodanikuid ei tahtnud sellega leppida, nad hakkasid endile nõudma õigust osa võtta riigijuhtimisest. Mõisnikud olid viimaks sunnitud linnakodanikkudele vastu tulema ja Ateena muutus V sajandil e. Kr. demokraatlikuks ehk rahvavabariigiks.

Demokraatlikus Ateenas mängis politikaelus peaosa rahvakoosolek. Rahvakoosolekule võisid ilmuda kõik täisõiguslikud Ateena kodanikud, kes 20 a. vanaks saanud. Rahvakoosolekule esitas valitsus seadus-eelnõud ja koosolek võis neid kas heaks kiita, tagasi lükata või parandada. Parandus-ettepanekuid tegid harilikult erakondade juhid. Kõnelda tohtis rahvakoosolekul küll igaüks, kuid harilikult tarvitasid seda võimalust ainult head kõnelejad, sest ainult neid kuulati, kuna vilets kõneleja naerdi välja. Rahvakoosolek avaldas oma seisukohta hääletamisega. Rahvakoosolek teostas ka ametnikkude ja kohtunikkude valimist. Iga lahkuja ametnik andis aru oma tegevusest rahvakoosolekul.

Ateena demokraatlik kord lõi oma elanikkudele soodsad arenemistingimused ja meie näeme edenemas ateenlaste majanduselu, tõusmas nende jõukust, ärkamas nende vaimuelu loovale tööle.

Orjapidamine. Suurimaks varjuküljeks kreeka elus tuleb pidada orjapidamist. Tähendasime, et kreeklased üleolevalt suhtusid kõigisse mitte-kreeklastesse, et nad pidasid teisi rahvaid alamat järku inimesteks, barbariteks. Sellepärast arvasid nad endil õiguse olevat barbareid ka orjadena kohelda.

Kreeklased pidasid orje juba muinasajal, kuid paistab, et neid koheldi siis inimlikumalt. Ajaloolisel ajal suurenes Hellases orjapidamine ja käitlemine muutus valjumaks. Orje tarvitati tööjõududena ettevõtteis. Riidetööstustes tarvitati naisorje, metall- ja keraamikatööstustes meesorje. Aga kohtades, kus rahva peatööalaks oli kas põlluharimine või karjakasvatus, tarvitati Hellases rohkem vabu tööjõude. Siiski oli orjade võistlus nii suur, et hulgad varanduseta kreeklased tööta jäädes väga raskesse ainelisse kitsikusse sattusid. A. 430 e. Kr. oli Ateenas 100 000 orja, Korintoses 450. a. 60 000 orja.

Orje osteti orjakauplejailt. Need tõid neid Aasiast ja Põhja-Balkanist. Noor käsitöödoskaja ori maksis 100—150 krooni meie rahas, liht-ori ainult 35—50 krooni. Ka olenes orja hind pakkumisest ja nõudmisest, nagu iga teise kauba hind, ja võis olla sellepärast väga mitmesugune. Hiljemini, sõdade järel, oli orjade

saamine veel lihtsam; vaenlase maal piirati teatud maakoht sisse, korraldati inimeste püük ja kinnipüütud saadetigi orjadena orjaturgudele.

Orjapidamisel oli veel see paha külg, et üldse tööle vaadati kui vaba kodanikku alandavale tegevusele. Kreeka aadlimees pidas otse häbiks iga füüsilist tööd, ka jõukasse kodanlusse juurdus see seisukoht.

Peale orjade elasid Kreekamaa linnades võõrastena veel vabad välismaalased; üksi Ateenas loeti nende arvu (a. 430) 30 000-ni. Nad olid kas ärimehed või käsitöölised ja nendena leidsid nad Kreekamaa linnades tööd ja tegevust. Aga ateenlased ei tunnustanud neid oma kaaskodanikkudeks ega mõelnudki anda neile Ateena kodaniku õigusi.

Kreeka-Pärsia sõjad. Mesopotaamia naabruses, Iraani kiltmaal, tekkis 550. a. ümber e. Kr. P ä r s i a r i i k. Selle sõjakad valitsejad vallutasid Mesopotaamia, Väike-Aasia, Süüria ja Egiptuse. Juba 500. a. ümber läksid pärslased kardetavaks ka kreeklastele. Vähe seda, et nad sundisid oma ülemvalitsust tunnustama kreeklaste asulinnu Väike-Aasias, nende kuningas Dareios asus ka Balkani poolsaare vallutamisele.

Kui üks mees ühinevad sõjas pärslaste vastu kreeklased vabadust ja iseseisvust hindajate ateenlastega eesotsas. Kreeka-Pärsia sõjad (kestsid umbes a. 500—450 e. Kr.) on näidanud maailmale, mis tähendab sõjas sõduri vahvus ja isamaa-armastus ja et need omadused ehivad ainult vaba rahva poegi. Hiigelväed kogub sunniteel Pärsia kuningas Dareios, samuti tema järeletulija Xerxes kõigist Pärsiale alluvaist Aasia rahvaist ja saadab neid Kreekamaad vallutama. Ent võitjaiks osutuvad kreeklased, kes lähevad vaenlastele vastu küll palju väiksemal arvul, aga teadmuses, et kaitsevad vabadust ja kodumaa sõltumatust. See teadmine tiivustab neid, ergutab neid vahvusele ja ohvrimeelsusele. M a r a t o n'i ja S a l a m i s'e juures olid otsustavad lahingud. Maratoni väljal Attikas võitis ateenlane Miltiades oma vaprate partisanidega Dareiose orjaliku jalaväe ja Salamise saare juures kihutasid kreeklaste kergesti liikuvad sõjalaevad põgenema Xerxese kohmakad, raskesti liikuvad laevad. Kuid Maratoni ja Salamise kangelased ei päästnud ainult kreeklaste iseseisvuse, nad päästsid inimessoole kreeka kultuuri.

Peaaegu kogu Kreeka-Pärsia sõdade kestel juhivad ateenlased võitluskäiku; nemad kutsuvad teisi üles vastu hakkama ja ühinema, nemad muretsevad sõjalaevastiku, nemad annavad parimad väejuhatajad, nemad saavutavad sellepärast ka suuri-

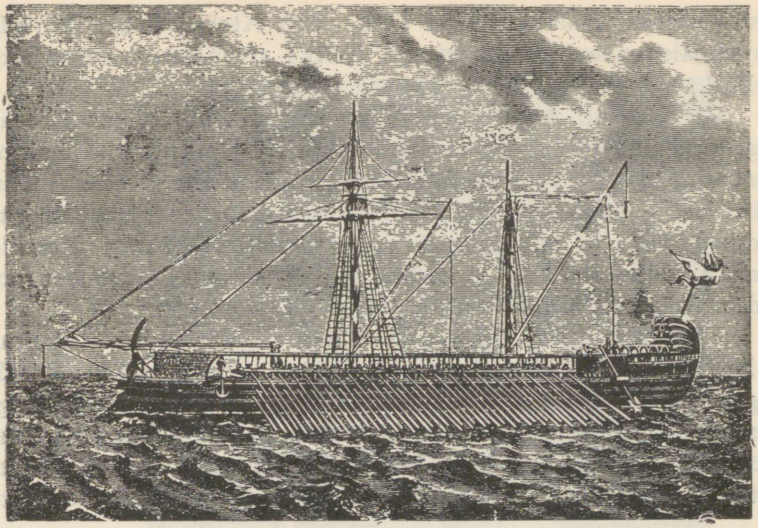

Kreeka sõjalaev.

maid tagajärgi üldise võidu puhul. Oma laevastikuga omandavad ateenlased merivõimu Ägeuse vetes, nad suruvad majanduslikku sõltuvusse enesest paljud Kreeka riigid, nõudes neilt makse ja piirates nende läbikäimist võõraste maadega. Ateena väliskaubandus jõuab nüüd õitsele ja tõstab tunduvalt ateenlaste jõukust. Ateena pea-väljaveokaubaks on endiselt keraamika-tööd. Ka tõuseb kreeklaste vaimne kultuur nüüd enneolematule kõrgusele.

Ateena kaubandusest ja jõukusest. *„Kogu Hellase ja barbarite maade toodangu üle valitsevad ateenlased, sest kui üks maa rikas on ehituspuust, rauast, vasest või linast — kuhu võib ta seda saata merevalitseja (s. o. Ateena riigi) nõusolekuta? ... Kui juhtub ikaldus, kannatab selle all raskesti maa, kuid merevalitseja riik saab sellest kergelt üle; sest viljaikaldus ei teki korraga kõigis mais, nii võib merevalitseja oma tarbeid rahuldada seal, kus ikaldust ei ole. Ka hästi süüa võidakse Ateenas väliskaubanduse tõttu. Mis maiustustest iial pakub Sitsiilia, Lõuna-Itaalia, Küpros, Egiptus, Musta mere maad, Peloponnesos, on saadaval Ateenas.“ (Xenophon.)*

Kujuta kaardil ateenlaste kaubandusliku läbikäimise ulatust.

Perikles ja Ateena kunst. Ateena riigi nii majanduslik kui vaimne õitseng langeb ühte Periklese ajajärguga. Perikles oli Kreekamaa tähtsaim riigimees, ta elas V sajandil e. Kr. ja

juhtis umbes 30 aasta kestel (460—430) Ateena vabariiki, olles tähtsamais vabariigi ameteis ja juhiks ateenlastele rahvakoosolekuil.

Perikles oli Ateena patrioot. Kuulus pidi olema Kreekamaa, kuid kuulsaim ning majanduslikult ja kultuuriliselt silmapaistvaim kõigist kreeklaste riikidest pidi olema Ateena. Kuna politilise ja majandusliku üleolemise Ateena saavutas Kreeka-Pärsia sõjaga ja selle tagajärgedega, milliseid eriti Perikles oskas kasutada Ateena huvides, püüab seesama riigimees oma kodumaad tõsta kunstides.

Kreekamaal oli templite-ehitamine juba üldiselt levinud ja Periklese ajal ehitati neid marmorist, mida saadi Kreeka mägedest. Templid olid tavaliselt ümbritsetud sammaskäiguga. Sammaste mitmesuguse kuju järgi tehakse vahet kreeka üksikute ehitusviiside ehk stiilide vahel. Sammas võis olla raske, lihtne, tugeda madalale alusele ja lõppeda ülal kaunististeta;

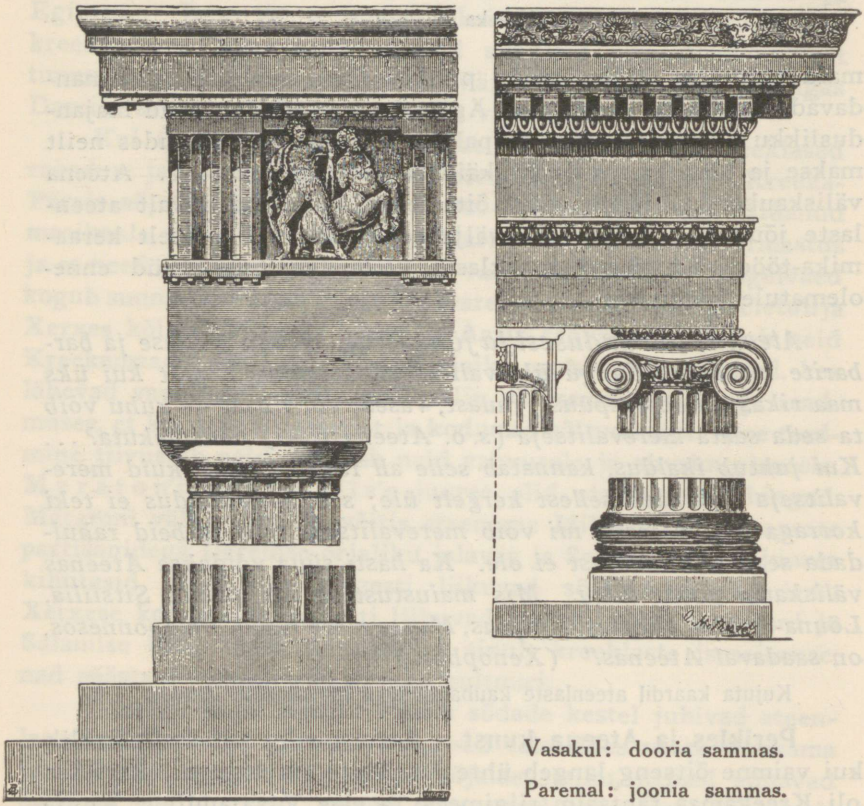

Vasakul: dooria sammas.
Paremal: joonia sammas.

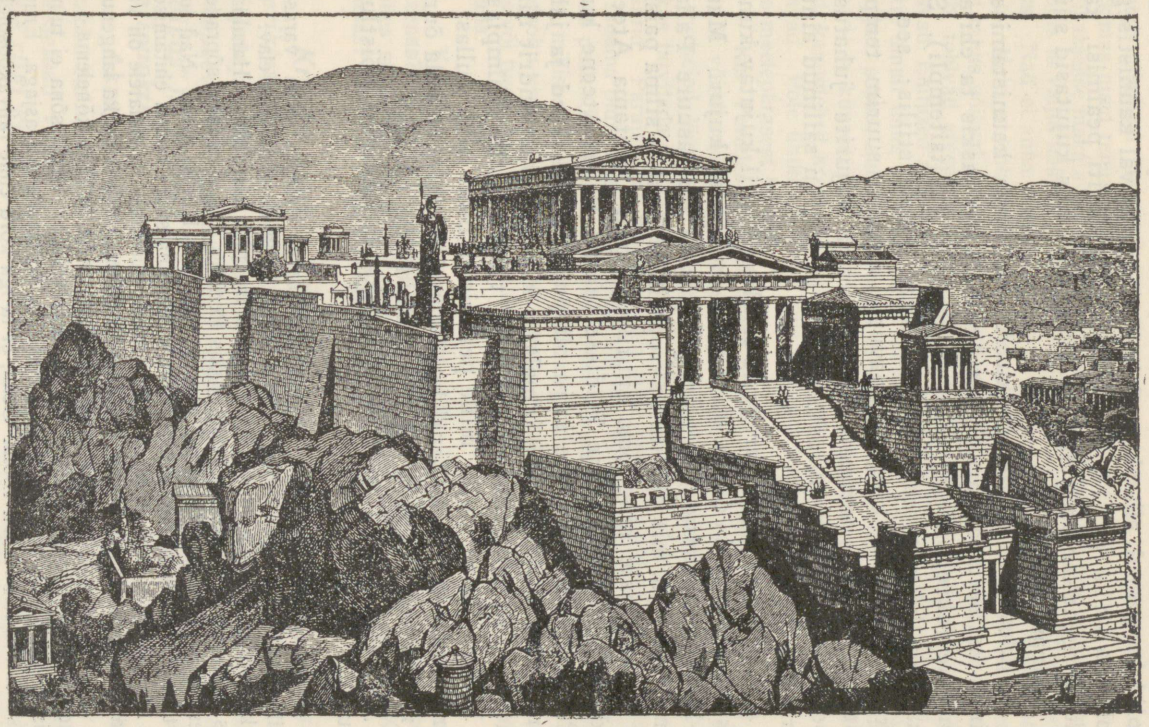

Ateena akropolis.

see oli vanem ehitusviis ehk d o o r i a s t i i l. Hiljemini hakati ehitama templeid kõrgemale alusele ja sealt väljakasvanud sambad olid kergemad, sihvakamad ja lõppesid üleval kaunistisega; see oli j o o n i a s t i i l. Templi esikülgi, eriti pealmisi, kaunistati kõrgendkaunististega (reljeefidega), mis kujutasid sündmusi muinasloost.

Perikles pani erilist rõhku Ateena linna kaunistamisele. Pealinna kaitsejumalatari Pallas-Ateene auks laskis ta ehitada linnamäele (akropolisele) toreda Partenoni (neitsitempli). See oli kaunim kõigist templeist, ehitatud dooria stiilis; see oli kreeka arhitektuuri kõrgeim saavutis, ruumilt suurim tempel, püstitatud kreeka parimate arhitektide ja kujurite juhatusel. Hilisemad sõjad on ta purustanud, nii et tast on säilinud ainult varemed.

Arhitektuuri kõrval arenes Periklese päevil kujutav kunst. Periklese sõber F i i d i a s oli kreeka kuulsaim kujur. Maratoni lahingust saadud sõjasaagist valas ta hiiglasuure Pallas-Ateene vaskkuju, mis püstitati akropolisele, kust ta silma paistis igale linnatulijale ning oma suurusega pidi ilmutama Ateena tublidust ja võimu. Teine Fiidiase tehtud Pallas-Ateene kuju oli Partenoni templis; see kuju oli puust, nägu, käed ja jalad elevandiluust, seljas kandis jumalatar kuldset sõjamundrit ning silmadeks olid tal kalliskivid. Zeusi templi jaoks Olümpiasse tegi Fiidias Zeusi kuju, mille pealmised osad olid kullast ja elevandiluust. Fiidiase Zeusi kuju olnud nii ilus, et seda õnnetuks nimetatud, kes teda näha ei saanud oma silmaga.

Jumalate kõrval kujutasid kreeka kunstnikud võistlusi, tantsu jne.

Rahvakoosolek Ateenas. Ateena turuplatsil valitses juba varasest hommikust elav liiklemine. Rahva vool maalt linna oli täna eriti elav. Oli välja kuulutatud rahvakoosolek ja Perikles ise pidi kõnelema. Haruldane elamus. Vähem tähtsatel puhkudel laskis Perikles end asendada sõpradest. Lauldes vanaaegset marsilaulu tuli tänavat mööda salkkond mehi. Nad tulid maalt täitma oma kodanikukohust. Kust võtta raha suure templi ehitamiseks üleval Akropolisel? See oli tänase päevakorra küsimus. Jumalatele oli vaja tuua tänu abi eest võiduga lõppenud sõjas ja ühtlasi mälestada ka langenuid.

.... Viimaks ilmus üles kõnetooli Perikles ja hakkas kõnelema. Ta ei püüdnud võita rahva poolehoidu odavate võtetega. Ühtki sõna ei tulnud ta tõsisest suust, mis poleks olnud kokkukõlas arutuselseisva asjaga. Erutus ei takistanud ta kõne vaba voolu. Öeldi, et ta iga kord enne rahvakoosolekul kõnelemist paluvat jumalate toetust. Ta kõlav hääl otsekui valas vormi kauni kreeka keele sõnad. Ta kõrge kogu seisis liikumatult nagu marmorkuju päikeses. Tõepoolest, ta sarnanes Olümpia Zeusiga ja võis uskuda, et ta kannab keelel äikest, nagu rääkisid ta austajad. Aastast aastasse oli ta rahva usalduse osaline ja tema esimene väejuht. Perikles oli demokraatia aidanud

võidule, juhtis rahvast nüüd juba aastaid ja oskas korda pidada oma üleva vaimse jõu ja laitmatu elu varal.

Vaadake! Nüüd tõuseb Periklese parem käsi rüü voltide vahelt ja osutab rahulikul liigutusel üles Akropolise kaljule, kus alusmüüridelt olid kerkimas uued tempel-ehitised. Temale tehti etteheide, et ta liitmaade poolt riigikassasse makstavad rahad seadusevastaselt tarvitab ehitusteks. „Teadke," hüüdis ta valjul häälel, „mis puutub liitmaisse, siis pole neil põhjust nurisemiseks. Nad ei anna meile ei laevu, ei hobuseid, ei mehi, nad maksavad vaid raha. Meie, ateenlased, sõdime nende eest, kaitseme neid barbarite eest, et nad rahus võiksid elada ja oma tööd teha. Kui üldistest rahadest midagi üle jääb, tohivad ateenlased selle ülejäägiga talitada nii, nagu nad seda õigeks peavad. Ehitused annavad tuhandetele aastateks tööd ja leiba. Ehitised ei ole mitte ainult linna kaunistuseks, vaid nad on ka toitmiseks. Puusepad, kivitahujad, sepad, kullasepad, maalrid, voolijad töötavad, nende materjaliks on seedri- ja küpressipuu, marmor, metall, mis mäekaevurid päevavalgele toovad, kaupmehed arvututel laevadel sadamasse toimetavad ja hobused kohale veavad. Pole ühtki elukutset, mis ei saaks teenistust ja kasu suurest jumalate meelepärasest tööst."

Kui Perikles lõpetas kõne, tõusis ateenlaste vaimustus ja nagu võitjat võistlusmängudes ehtisid nad teda paelte ja pärjadega. Pahurad ja nurisejad jäid vait. Ateenlased olid küllalt kogenud, kui hästi Perikles oskas tarvitada riigikassa rahasid. Sadamalinn oli saanud tugevad kindlusemüürid. Parajasti oli teoksil kolme pika müüri ehitamine, mis Ateena linna ja sadama pidid ühendama üheks suureks merekindluseks. Kui kunagi vaenlased peaksid tungima Attikasse, oleks Ateena kaitstud sellise kurva saatuse eest, millise talle kord valmistas Xerxes. Merekindlusena oli Ateena kaitstud hädaohu eest, et ligipääs mere kaudu temale ära lõigataks. Ka maapoolne kas või tugevaima väe piiramine ei võinud neil tingimustel talle hädaohtlikuks saada.

Kes oli Perikles? Iseloomusta teda. Kes võtsid osa rahvakoosolekust Ateenas? Mis tähtsus oli rahvakoosolekul? Kes kõnelesid rahvakoosolekuil? Milles süüdistati Periklest? Nimeta tähtsaim ehitis akropolisel. Kes oli Fiidias? Nimeta tema kuulsaimad tööd.

Kreeka teater. *Nende tähtsate meeste hulka, kes liikusid Periklese majas, kuulus Sofokles, suurim kreeka kurbmängude kirjutaja. Ta on üldse kirjutanud üle saja näidendi ja veel tänapäeval mängitakse neid (meil on lavastatud tema „Kuningas Ödipus"). Kreeka näitelavaline kunst jõudis Sofoklese päevil haripunktile.*

Akropolise kingul asus teater. Ligi 30 000 ateenlast oli kokku tulnud, et näha ja kuulata suure kirjaniku töid. Ka kõige vaesemad võisid ilmuda, sest Perikles oli korraldanud, et nendele riigi kulul piletid antaks. Et mugavam oleks istuda, võtsid inimesed kaasa padjad; palavate päikesekiirte eest kaitsesid teatrilised endid laia kübaraga, sest teatrihoone oli pealt lahtine. Vahel juhtus vihm etendust segama, siis otsiti lähemais katusteealustes varju. Oli vihm möödas, asuti jälle teatriplatsile ja

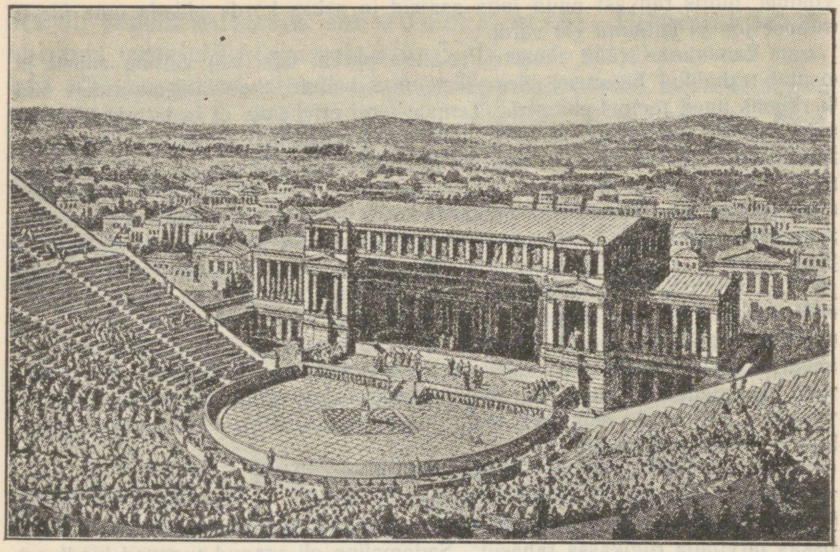

Kreeka teater.

mäng jätkus. Publiku istekohad asusid poolringis, olid osalt kaljusse raiutud, osalt üles müüritud; all keskel ümmargusel platsil esines uhkelt riietatud koor ja saatis lauluga ning rütmiliste liigutustega näitelaval ettekantavat sündmustikku. Näitelava asus publiku istekohtade vastas. Oli jutt jumalaist ja kangelastest. Neid kujutasid näitlejad. Oma toredais käharpäis ja pikis maani ulatuvais rõivais sarnanesid nad tõesti jumalatega. Nende hääled kostsid selgesti, neid kuuldi ülal viimastes ridades. Näitlejad kandsid jalas kõrge kontsaga kingi, et paista suurematena, ja katsid nägu maskiga.

Kogu päev vaadati näitemängu. Vaheaegadega kanti päeva jooksul ette kolm kurbmängu ja üks naljamäng. Hellase linnades ei olnud nii sagedasti etendusi teatris nagu meie juures; ettekandeid oli ainult pidulikkudel juhtudel ja siis kestsid nad tavaliselt kolm päeva järjest.

Kui etendus lõppes, kutsuti käteplaksutusega välja näidendi autor, talle avaldas rahvahulk vaimustuses poolehoidu ning annetati talle pärg. Nii hindasid kreeklased kõrgelt vaimutegevust.

Kreeka teater erines küll tänapäeva teatrist, aga ta on aluse pannud näitelavalisele kunstile.

Joonista kreeka teatri plaan. Mis sündis näitelaval? Kes oli Sofokles? Kes külastasid Ateenas teatrit? Kui sagedasti anti etendusi?

Ateena haridus. Sparta kasvatas kodanikkudest sõjamehi, Ateena kui demokraatlik riik vajas haritud inimesi. Juba esimesed Ateena demokratiseerijad nõudsid, et vanemad hoolitsegu oma laste kasvatuse ja hariduse eest. Seletati, et kui nad seda ei tee, siis neil ei ole õigust vanaduspäevil lastelt toetust saada. Seltskonna-arvamus kohustas lapsi vanemate eest hoolitsema ja neid vanas eas toitma; kes lastest seda ei teinud, langes üldise hukkamõistmise alla.

Ateenas oli koole; alul asutasid neid ja pidasid ülal eraisikud. Kooli võis asutada igaüks. V sajandil e. Kr. hakkas koole avama riik; õpetajaid, nagu kõiki teisi ametnikke, valiti rahvakoosolekul.



Kreeka koolis.

Kreeka õpetaja õpetas lapsi üksikult. Koolis õpetati lugemist, kirjutamist, arvutamist, muusikat ja võimlemist. Lugemist harjutati lugulaulude järele; kirjutati teravate pulkadega vahaga kaetud tahvlitele. Muusikatunnil lasti õpilasi pähe õppida isamaalaule, tarkade meeste ütlusi ning siis neid laulda flöödi ja lüüra kaasmängul. Võimlemist õpetati suures hoones, gümnaasiumis. Võimlemine seisis võidujooksus, hüppeis, kettaheitmises jne.

Tüdrukud said oma hariduse ja kasvatuse enamikult kodu: emad ja naisorjad valmistasid neid ette perenaisekutsele. Kreeka naine saatis oma elu mööda kodu kedrates, kududes ja lapsi kasvatades. Tütarlastele õpetatigi käsitöid, majapidamist, aga ka laulu ja tantsu, mis pidid lohutama naiste kodust ühetoonilist elu.

Täiskasvanuile jagasid Ateenas V s. õpetust sofistid, tarkuseõpetajad. Raamatute puudusel ei olnud mingisuguseid võimalusi iseõppimiseks, võis ainult loengute kaudu omandada teadmusi. Sofistid sõitsidki ringi ja pidasid loenguid rahvale kas võimlais või turuplatsidel rahvakogumiseks määratud ruumides. Sofistid seletasid seadusi, kohtupidamiskorda, ärilepingute sõlmimist, raamatupidamist ja muid tarkusi, aga kõike raha eest. Kes soovis, võis nende juures raha eest õppida ka oskust, kuidas tarbekorral halba asja nii osavasti kaitsta, et see suudab veenda.

Sofistide kardetavaks vastaseks oli mõttetark Sokrates, kes otsis tõde ja tarkust mitte selleks, et nende varal raha teenida, vaid sügava tõearmastuse pärast. Tema püüdeks oli tõde otsida iseseisva mõtlemisega; ka inimestega kõneldes püüdis Sokrates tõe jälile saada. Sokratese õilsaim püüd oli äratada noortes tõearmastuse- ja tõeotsimistahet, lämmatada tühist endalugupidamist ja viia noori tõe- ning voorusteele. Sokrates, ta õpilane Plato ja suur Aristoteles olid kreeka kõige kuulsamaid mõttetarku.

3. Aleksander Suur.

Makedoonia tõus. Ateena riigi jõukus ja vägevus äratas teistes kreeklastes kadedust. Eriti Sparta ei suutnud leppida seisukorraga, et Ateena on temast võimsam ja kuulsam. Sparta hakkabki külvama vihavaenu ateenlaste ja nende kreeklaste vahel, kes pärast Kreeka-Pärsia sõdu pidid tunnustama Ateena ülemvõimu. Sparta ise hakkab otse sõda ette valmistama, ta ei keeldu abisaamislootuses läbirääkimistesse astumast isegi kreeklaste põliste vaenlastega, pärslastega. Viimaks puhkebki kodusõda Kreekamaal. See sõda (kestis 431.—404. a. e. Kr.) laastab maa, annab raske hoobi Ateena arenenud kultuurile ja hävitab Kreekamaa majandusliku jõukuse, seega ka kreeklaste vastupanujõu välistele vaenlastele.

Kreekamaa langemisprotsessi jälgib huviga Põhja-Balkanis tekkinud sõjakas Makedoonia riik.

Makedoonlased — helleenidele sugulane rahvas — elasid külades ja toitusid karjakasvatamisest, põlluharimisest ja küttimisest. Makedoonia üle valitses piiramata võimuga kuningas. Tugevaks sai Makedoonia IV sajandil e. Kr., kuningas Filippose ja tema poja Aleksander Suure valitsuse ajal.

Filippos hoolitses sõjaväe eest, eriti kuulus oli tema sõjaväe rivistus (faalanks), milles olid jalamehed 16-ne kaupa üksteise

taha ridadesse asetatud; igal sõduril oli sõjariistaks mõõk ja pikk oda. Esimese rea mehed sirutasid oma odad ette välja; tagumiste ridade mehed hoidsid oma odade otsad seni ülespoole, kuni langesid esimeste ridade mehed; siis sirutasid nemad oma odad välja ja tormasid vaenlase peale.

Filippos sundis Makedoonia ülemvalitsust tunnustama Põhja-Balkani rahvaid ja asus siis Kreeka vallutamisele. Kodusõja tagajärjel olid kreeklased jäänud nõrgaks, ka puudus nende keskel ühismeel. Nii osutuvad võitjaiks makedoonlased. Filippos jätab Kreeka riikidele küll omavalitsuse, kuid nõuab kreeklastelt oma ametnikkude kaudu makse, sõdureid, sõjalaevu, sõjamoona. Kreekamaa vallutamise järel hakkab Filippos valmistuma sõjakäigule Pärsiasse, kuid keset ettevalmistusi surmab ta tema oma kojast pärit mõrtsukas. Filippose kavatsetud Pärsia sõjakäigu teostajaks saab tema poeg ning järeletulija Makedoonia troonil Aleksander (336.—323. e. Kr.).

Aleksander Suur. Nii sageli kui saabus teade, et Filippos olevat vallutanud mõne tuntud linna või võitnud mõne kuulsa lahingu, ei näinud noor Aleksander seeüle kuigi rõõmus olevat, vaid talle oli kombeks tähendada sõpradele: „Isa riisub minult kõik ega jäta minule ainsatki teie abiga lahendatavat suurt ülesannet."

Filippos laskis kutsuda oma poja õpetajaks kuulsaima ja õpetatuima kõigist filosoofidest, Aristotelese, kellele ta andis siis ka kõigiti väärika tasu. Aleksander oli kõigi oma vaimuannete järgi teaduste ja raamatute sõber. „Iliast" nimetas ta kindla veendumusega „igapäevaseks leivaks" vapraile sõdureile. Ta valis Aristotelesest parandatud väljaande ja see lebas koos põueodaga alati tema peapadja all... (Plutarhos.)

Iseloomusta Aleksander Suurt.

Aleksander võidab Pärsia. Aleksandril olid head väepealikud ja kogu Balkanist võis ta koguda sõjaväge. Pärsia riigi määratu suurus ei kohutanud teda, sest ta tundis pärsia olusid. Just sel ajal oli „suure kuninga" riik sisemiselt lagunemas.

Aleksander läks 35 000 sõjaväelasega 334. a. kevadel Väike-Aasiasse. Esimeses lahingus jäi ta võitjaks: halvasti korraldatud pärsia väed taganesid. Siinsed kreeka asulinnad alistusid Aleksandrile meeleldi, sest viimane lubas neile omavalitsuse, mida neil ei olnud Pärsia ülemvalitsuse all. Gordiumi linnas näidatud Aleksandrile vankrit, mille üksikuid osasid ühendanud imeline sõlm, mida keegi ei suutnud lahti teha. Oli olemas ennustus, et see, kes lahti harutab sõlme, saab Aasia valitsejaks. Ka Aleksander ei olevat osanud sõlme lahti teha, kuid ta võtnud mõõga, raiunud sõlme puruks ja lausunud: „Sõlm on lahti!"

Järgmisel aastal lähenes Aleksander Süüriale. Lahingus Issose linna juures pärsia suure väega jäid makedoonlased, kuigi neid oli palju vähem, võitjaks. Pärsia kuningas Dareios III põgenes, maha jättes rohket sõjasaaki ja hulka vange. Vangilangenute hulgas olnud ka kuninga ema, abikaasa ja lapsed; Aleksander käskinud neid kohelda seisusekohaselt. Seejärel alistas Aleksander Föniikia, Palestiina ja Egiptuse. Aleksander võeti Egiptuses auavaldustega vastu, sest teda loeti Egiptuse vabastajaks Pärsia ikke alt. Niiluse jõesuhu asutas Makedoonia kuningas Aleksander kaubalinna Aleksandria, mis tõusis peagi tähtsaks hariduse-keskkohaks. Egiptusse laskis Aleksander endale järele saata väge, sõjamoona ja ruttas siis vana teed tagasi, et tungida Pärsia riigi südamesse. Dareios oma uuesti kogutud väega tuli veel kord talle vastu, aga Aleksander Suur oli võitmatu: Pärsia kuningas pidi jällegi põgenema. Üks Aleksandri ohvitser hukanud Dareiose põgenemisel. Suurmeelne Aleksander matnud ta maha kuningliku auga.

Kogu suur Pärsia riik alistus Aleksandrile (331. a. e. Kr.). Aleksander Suur nimetas end Pärsia kuningate järeletulijaks ja kogus enda ümber kõiksuguseid au- ja ametimehi. Ta asus elama Baabüloni, milline linn sai Aleksander Suure riigi pealinnaks. Aleksander kavatses korraldada sõjakäigu Indiasse. Tema eesmärk oli ühendada kõik vana-aja riigid: võita enne Idamaad, siis Läänemaad ja luua nõnda maailmariik.

Sellele vaatamata et paljud ohvitserid olid India sõjakäigu vastu, asus Aleksander siiski teele. Aga ka sõjavägi, kes talle nii kaua oli olnud sõnakuulelik, ei tahtnud enam sõdida: pärast Induse jõest üleminekut hakkas sõjaväes mäss. Uhke ja võitmatu kuningas oli sunnitud tagasi tulema, tema kavatsused ühendada maailmariigiks Ida- ja Läänemaad, jäid unistusteks ning Induse jõgi jäi tema maailmariigi idapiiriks.

Aleksander ja hellenism. Aleksandrile olid võõrad rahvaste ja inimeste vabaduspüüded, talle meeldis orjameelne alistumine. Rahva ette ilmus Aleksander Pärsia kuningate hiilguses ja nõudis alamailt jumalikku au-andmist. Eraelus oli Aleksander korratute eluviisidega, see mõjus hävitavalt tema tervisesse, ja kui ta a. 323 haigestus, järgnes sellele surm, olgugi et valitseja oli alles 33-aastane.

Aleksander Suurel polnud lapsi. Küsimusele, kellele pärandab ta riigi, vastanud kuningas surivoodil: „Kõige väärilisemale.“ Nii tuli kuninga kõrgemail ametnikkudel ja väejuhatajail ise otsustada, kes pärib riigi. Loomulikult leidus palju

kandidaate suurriigi troonile. Aleksandri laip polnud veel sängitatud igavesele puhkusele, kui puhkesid võitlused võimuahnitsejate vahel. Nende võitluste tagajärjel lagunes Aleksander Suure maailmariik alul üksikuteks riikideks, millised hiljemini jagunesid veel omakorda vähemateks, kuni viimaks neid kõiki jälle kogus ühte Rooma riik.

Makedoonia kuninga võitudel olid suured kultuurilised tagajärjed. Aleksander ühendas Hellase ja Idamaa, kreeklasi ja barbareid. Kreeklasi elas juba varem Väike-Aasias, Aleksander juhtis neid ja makedoonlasi elama igale poole võidetud maadesse. Idamaa otse kattub hellenistlikkude rakukestega, kreeka kultuuri levitajatega. Aleksander abiellus ise Dareiose tütrega ja sundis kreeklasi ja makedoonlasi kosima idamaa naisi; sega-abielust kodudes pidi maksma kreeka keel ja kombed. Näib, et Aleksandril oli tõsine tahtmine helleniseerida Idamaad, arendada läbikäimist Euroopa ja Aasia vahel, lähendada kreeka ja idamaa kultuuri; selles seisabki tema suur ajalooline tähtsus.

Kreeka kultuur ei saanud muidugi levida Idamaal puhtal kujul, ta allus ise idamaise kultuuri mõjudele, ammutades sellest värskust. Aleksandri alatud Hellase ja Idamaa lähendamise töö tulemuseks on seega uue iselaadilise vaimukultuuri tekkimine, mida kultuuriajaloos hüütakse h e l l e n i s m i k s.

Tähtsamaiks kultuuritsentreiks olid hellenistlikul ajajärgul Aleksandria (Egiptuses), Antiohhia (Süürias) ja Pärgamon (V.-Aasias). Aleksandrias asus oma aja kuulsaim õppeasutis, kus uuriti ja õpetati teadusi ja koguti kirjandust; Aleksandria raamatukogus oli II sajandil e. Kr. 500 000 raamatut. Teine suur raamatukogu oli Antiohhias, seal leidus 200 000 raamatut; ka Pärgamonis oli rikkalik raamatukogu. Tolle aja raamatud ei olnud muidugi nii suured kui meie omad, nad koosnesid üksikuist kaustadest ehk rullidest. Egiptuses tarvitati kirjutamiseks endiselt papüürust, Pärgamonis aga pärgamenti, nahast valmistatud paberit.

III. Rooma riik.

1. Muinasaeg.

Itaalia ja roomlased. Vana-ajal saavutasid Lõuna-Euroopas kõrge kultuuriastme ka r o o m l a s e d, kelle asukohaks oli Apenniini poolsaar. Vanemaiks Apenniini elanikkudeks olid itaaliklased, kelle järgi veel tänapäevgi seda maad hüütakse I t a a l i a k s. Itaaliklastest kõige kiiremini arenesid l a d i n l a s e d,

kes olid elama asunud Tiiberi jõe madalikku. Ladinlaste järgi hüütakse tänapäevani vana roomlaste keelt ladina keeleks.

Ladinlaste tähtsaim linn oli R o o m a, Tiiberi jõesuus, ehitatud muinasjutu andmeil a. 753 e. Kr. Rooma elanikud nimetasid endid linna järgi roomlasteks ja nende linnast võrsunud riiki tunneme ajaloos R o o m a r i i g i nime all.

Nii Rooma linna rajamine kui Rooma riigi algus kuuluvad eel-ajaloolisse ehk muinasaega. Sest ajast jutustavad meile ainult muinasjutud, esijoones roomlaste lugulaul „Äneis". Äneas, kelle nime järgi nimetatud lugulaul, oli ka üks Trooja kangelastest. Pärast Trooja hävitamist asus ta omaste ja kaaslastega otsima uut kodumaad. Jumalate ennustuse järgi pidi saama Änease uueks kodumaaks Itaalia. Kuid sõit sinna oli raske, palju sai Äneas oma kaaslastega kannatada teel, ent viimaks saabusid nad ometi tõotatud maale.

Kuid maa, kus randus Äneas oma kaaslastega, ei olnud tühi. See oli ladinlaste maa, Laatsium, Tiiberi jõe madalikus, mis sai nüüd tema ja ta kaaslaste uueks kodumaaks. Änease järeletulijaks saanud ta Troojas sündinud poeg, kes ehitanud kuulsa linna Alba-Longa.

Legend kaksikuist. Änease järeletulijaid olevat valitsenud kaua Alba-Longas. Ühe neist, Numitori, kõrvaldanud valitsemisest ta vend Ameelius, ja et kindlustada endale kuningatrooni, lasknud tappa oma vennapoja, kuna vennatütre Rea Silvia saatnud vestaneitsiks, kes ei tohtinud kunagi abielluda. Sõjajumal Mars siiski abiellunud Rea Silviaga ning sellest abielust sündinud kaks poega: Roomulus ja Reemus. Ameelius saanud sellest kuulda ja käskinud poisid heita Tiiberi jõkke. Teenrid asetanud nad puumoldi ja viinud siis aga jõe kaldale, mis olnud veega üle ujutatud. Vee alanedes käinud emahunt poisse imetamas. Pärast leidnud nad Numitori karjane, kes kasvatanud poisid suureks. Noormeestena saanud nad teada endi pärit-olu ja kuulnud ka nende vanaisale tehtud ülekohtust. Nad tõuganud Ameeliuse troonilt ning Numitor saanud kuningaks.

Rooma asutamine. Tänutäheks andis kuningas Numitor oma tütrepoegadele maad asukohaks Alam-Tiiberi kaldale, kuhu nad olid heidetud väetite lastena. Ja kaksikvennad kogusid kohe ustavaid mehi endi ümber ning läksid elama oma päriskohale Tiiberi äärde, kus oli seitse mäge; nad võtsid nõuks sinna asutada linna, mis oma suuruselt ja vägevuselt oleks üle kõigist teistest linnadest Itaalias.

Mõlemad vennad aga olid valitsushimulised ja üks kui teine ihkas nimetada tulevast linna oma nime järgi ning selle üle valitseda. Nii tõusis äge tüli ja kumbki ei tahtnud järele anda. Viimaks tulid nad otsusele tüli-

küsimust jumalail lahendada lasta, taevaliste tahtmist linnulennust mõista. Selleks otstarbeks läks Roomulus Palatiinuse mäele, Reemus aga teise mäe tipule, kus nad üks kui teine maha istusid ja tarkade ennustajate kombel lindude tee kõvera kepiga idast läände ja põhjast lõunasse ära tähendasid. Põnevusega jäädi ootama ja üles vahtima, kummale ilmuksid jumalate saadetud linnud enne.

Korraga kuuldus Reemuse rõõmuhõisk. Ta oli võitnud: idast lendas kuus nõmmekotkast. Samal hetkel aga nägi ka Roomulus oma pea kohal kahteistkümmend kotkast ja ka tema ning ta kaaslased tõstsid võidukisa.

Kumb nendest oli nüüd jumalate valitu? Tõusis jälle äge tüli, esmalt sõnadega, peagi aga rusikatega ja tapritega ning Reemus langes võitluses.

Nüüd oli Roomulus ainuvalitseja ja varsti hakkas ta Palatiinuse mäele ehitama linna. Kogu Laatsiumist voolas Rooma elama mehi. Linn kasvas ruttu.

Roomlaste usk. Roomlased uskusid vaimudesse ja nimetasid neid geeniusteks. Geeniused asusid nii inimeses kui inimest ümbritsevas looduses ja loodusenähtustes. Inimese geenius oli tema hing. Usuti, et igal perel on oma geenius ehk perejumal, kes hoolitseb pere heakäekäigu eest. Neile perejumalaile ohverdati igal hommikul, ohverdajaks oli pereisa; esimesed palad söögilaualt pani see ikka perejumala altarile. Oma elumajas austas igaüks veel esivanemate vaime, sest roomlaste arvamuse järgi tulid need vaimud, kui neile küllalt ei ohverdatud ega austust ei avaldatud, öösiti elavate rahu rikkuma.

Roomlased olid väga sallivad võõraste jumalate vastu. Naabritega kokku puutudes hakkasid nad austama nende jumalaid. Kreeklaste eeskujul hakkasid nad jumalaid kujutama inimestena ja ehtima neid kreeka jumalate omadustega. Nad andsid võõrastele jumalatele ainult oma nimed. Nii kummardasid nad taevajumalat Jupiteri (kr. Zeus) ja tema abikaasat Juunot (kr. Heera). Sõjajumalaks oli roomlastel Mars (kr. Ares), kunsti ja teaduste kaitsjaks naisjumal Minerva (kr. Pallas-Ateene), ilujumalatariks Veenus (kr. Afrodiite), merejumalaks Neptuunus (kr. Poseidon) jne.

Roomlased uskusid, et jumalad siis inimest aitavad, kui see jumalate vastu kõik kombed täidab; kui jumal inimest ei aidanud, siis tähendas see, et ohverdamisel midagi oli jäetud unustusse.

Rahva ja riigi nimel ohverdasid kas valitsejad või preestrid. Oli mees- ja naispreestreid. Naispreestrid, vestaneitsid, olid kustumatu riikliku koldetule kaitsjad; nad ei tohtinud kunagi abielluda.

Kreeklaste eeskujul hakkasid roomlased ehitama templeid jumalaile; ka ehitusviise omandasid nad Kreekamaalt.

Enne kui võtta ette midagi tähtsat, näiteks kas alata sõda, ehitada templit või valida riigiametnikke, küsiti jumalailt nõu. Nende ennustuse järgi pidid asjad sündima. Sageli, kui ennustus tõotas halba, jäeti pooleli kogu ettevõte. Jumalate vastuseid otsiti loodusenähtustest, lindude lennust (Roomulus ja Reemus), taevakehade seisundist ja eriti ohvriloomade sisikonnast. Ennustamist toimetasid preestrid.

Muinasaja lõpp. Roomuluse järeletulijaiks Roomas olid kuningad, üldse arvatakse neid seitse üksteise järele valitsenud olevat. Kogu kuningate aeg kuulub veel muinasaega. Muinaslugudest selgub, et need kuningad on olnud head valitsejad; ainult viimane nendest olnud vägivaldne, sellepärast kihutanud roomlased ta minema (510. a. e. Kr.). Temaga lõppeb siis kuningate valitsus Roomas ja algab vabariiklik aeg. Vabariigiga algab Roomas ajalooline aeg, sest nüüd hakatakse ajaloolisi sündmusi üles kirjutama.

2. Rooma vabariik.

(510.—30. a. e. Kr.)

Riigivorm. Roomas hakkas maksma aristokraatlik vabariik: riigijuhtimisest ei võtnud osa mitte kogu rahvas, vaid see kuulus ainult patriitsidele ehk Rooma aadlile. Ainult patriitside hulgast valiti vabariigi kõrgemaid ametnikke. Vabariigi valitsejaks oli 2 konsulit, kes valiti üheks aastaks. Konsulid olid ühtlasi väepealikud ja kohtumõistjad. Nad kutsusid kokku senati- ja rahvakoosolekud. Senati liikmeiks olid alul ka ainult patriitsid. Senati tähtsus oli Rooma vabariigi elus suur. Senat otsustas kõik tähtsamad küsimused: lahendas sõja- ja rahuküsimused, määras maksude suuruse, sõdurite arvu, algatas uusi seadusi jne. Rahvakoosolekul oli õigus ainult heaks kiita või tagasi lükata senati poolt esitatud seadus. Rahvakoosolek valis ka konsulid. Kõrgemaid vaimulikke ja kohtunikke valiti samuti ainult patriitside keskelt; lihtinimesel oli raske patriitsi-kohtuniku juures õigust leida. Kõigil neil asjaoludel ei tahtnud Rooma lihtrahvas (pleebs) kaua leppida oma seisukorraga; plebeid (nii hüüti lihtkodanikke) hakkasid nõudma endile õigusi.

Lihtrahvas saab õigused. Plebeid moodustasid riigikaitse, nad töötasid põldudel ja olid käsitöölisteks. Kuid neid ei valitud riigiameteisse ega määratud senati liikmeiks. Plebeid hakkasid ise nõudma, et neil lubataks saata oma esindajaid senatisse, kes kaitseksid seal nende huvisid. Patriitsid olid viimaks sunnitud

rahuldama plebeide nõudmisi. Plebeid saidki (a. 494 e. Kr.) õiguse valida kaks saadikut ehk rahvatribuuni senatisse. Rahvatribuunide ülesanne ei olnud ainult kaitsta senatis lihtrahva huvisid, nad pidid üldse kaitsma plebeisid rõhumiste eest; sellepärast pidi nende korter Roomas olema alati avatud, et igaüks igal ajal nii päeval kui öösi oleks saanud abi otsima ilmuda. Tribuunide võim oli suur: nad võisid igal ajal kokku kutsuda rahva, võisid senatis tühistada iga otsuse, kui nad seda kahjulikuks pidasid rahvale. Seesugustel kordadel ütles tribuun: veto, s. t. ma keelan. Tribuuni isik oli puutumatu; inimene, kes julges teda puutuda sõnaga või teoga, sattus valju karistuse ja jumalate viha alla.

Et kohtumõistmine siiamaani oli olnud patriitside käes ja et need õigust mõistsid seisuslikkudes huvides, oli üks plebeide järgmine nõudmine seaduste kirjapanemine. See töö usaldati 450. a. 10 mehe kätte; nõnda tekkisid Rooma rahva „12 seadustahvlit", sest nad olid kokku võetud 12-sse peatükki ja kirjutatud 12-le tahvlile, millisel kujul nad avalikku kohta välja pandi rahvale teadmiseks.

Edasi nõudsid plebeid, et neil lubataks valida endi keskelt teist vabariigi konsulit, riigiametnikke ja ka preestreid; samuti ei rahuldanud neid üksi seaduste üleskirjutamine, vaid nad nõudsid oma kohtuid. Kõigis neis nõudmistes olid patriitsid sunnitud aeg-ajalt järele andma plebeidele.

A. 300. ümber e. Kr. olid patriitsid ja plebeid juba üheõiguslikud, ent rahva-vabariigiks ei muutunud Rooma riik siiski mitte. Roomas olid riigiametid auametid, sellepärast võis ametnikuks ja senaatoriks hakata ainult jõukas inimene. Ei kestnud kaua, kui kõik Rooma vabariigi ametid koondusid umbes saja rikka perekonna kätte. Nii tekkis uus valitsev klass, kus leidus niihästi endiste patriitside kui ka plebeide järeletulijaid; neid hakati hüüdma suursuguseiks ehk parimaiks ja nende käes püsis riigi juhtimine Rooma vabariigis lõpuni.

Roomlaste sõjaväe korraldus ja sõjad. Roomlased olid väga sõjakad. Rooma sõjaväes pidid sõdurid teenima tasuta ja muretsema ise endale sõjariistad. Rikkamad meeskodanikud pidid teenima ratsaväelastena või ilmuma raskeis sõjariistus, vaesemad — kerges sõjavarustuses. Väekohustus maksis iga roomlase kohta tema 17. kuni 46. eluaastani. Sõjavägi jagunes leegionidesse, mis koosnesid 3000 jalamehest ja 300 ratsasõdurist; peale nende olid igas leegionis vajalised käsitöölised, kokad, pillimehed jne. Sõduril oli peas raudkübar, seljas raudriie ja

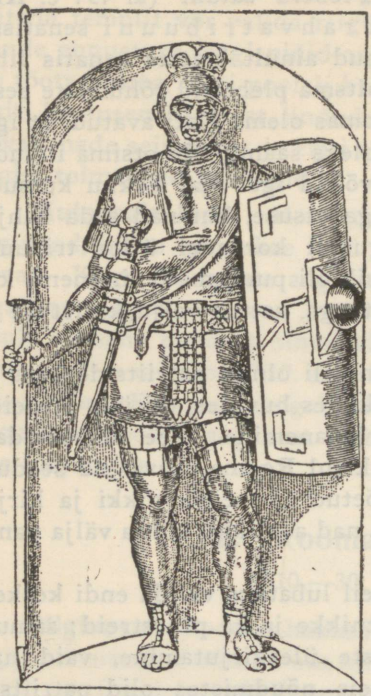

Rooma sõdur.



Rooma ohvitser.

kaitseks kilp, sõjariistaks mõõk ja oda. Piiramise jaoks olid roomlastel masinad, n. n. müürilõhkujad. Väe ülemjuhatajaks oli tavaliselt konsul, temale allusid väepealikud. Kuid tõsisema hädaohu puhul määrasid konsulid senati käsul d i k t a a t o r i, kellele anti kuueks kuuks piiramatu võim.

Rooma sõjaväes maksis vali ja kindel kord. Rooma sõdur ei tohtinud iialgi vaenuväljalt põgeneda ega tõrkuda oma ülema käsku täitmast. Eksis ta korra vastu, siis tabas teda vali karistus, isegi surmanuhtlus. Vaprate tegude eest sai sõdur autasu, kas maad, raha, ehteid; väepealikuile korraldati võidukäik läbi linna, triumf.

Sõjavägi ei olnud alaliselt koos; kui oli tarvis minna sõtta, määras senat kindlaks sõjaväe suuruse ja sellele järgnes mobilisatsioon. Senati kutsel pidid ilmuma kõik väeealised, kelle hulgast väeülemus valis määratud arvu sõdureid. Kõrvalehoidjaid karistati valjusti.

Alul kuulus Roomale ainult ümbruskonna maa. Aeg-ajalt vallutasid roomlased kõik Itaalia maakonnad, ka siinsed kreeklaste asulinnad.

Sõjad väljaspool Itaaliat. Roomlaste võidud Itaalias tõid neile suure kuulsuse ja tõstsid nende jõukust. Nende maata inimesed said allaheidetud maakondades maad, sest roomlased rajasid võidetud maadele oma asundusi. Võidetud rahvad maksid Roomale makse ja täitsid teisi nende peale pandud kohustusi. Kuid roomlastele polnud veel küllalt senisest kuulsusest.

Rooma võistlejaks oli föniiklaste rajatud Kartaago Põhja-Aafrikas. See linn oli kasvanud suureks riigiks; talle allus Põhja-Aafrika ja ta valitses Vahemere lääne osas ning selle saartel. Nüüd tekkis roomlastes tahtmine vallutada viljarikast Sitsiiliat. Aga Sitsiiliasse olid juba asunud peremeestena kartaagolased; nii põrkasid siin kokku kahe suure riigi huvid. Puhkes sõda nende kahe võmuahnitseja riigi vahel (264. a. e. Kr.). Roomlased nimetasid kartaagolasi puunlasteks, sellepärast nimetatakse ajaloos nende vahel tekkinud sõdu puunia sõdadeks. Et mõlemad sõdijad pooled olid peaaegu ühetugevused, siis kestis sõda kaua (264.—146. e. Kr.) Sõditi Sitsiilia saarel, Põhja-Aafrikas, Hispaanias ja Itaalias. Sõda maksis roomlastele väga palju, sest mitte alati ei käinud hästi nende käsi sõjas. Pealegi viis kartaagolaste geniaalne väejuhataja Hannibal oma väe üle Alpide ning lahinguvälja Itaalia pinnale, mille tõttu roomlaste kodumaa sai tublisti laastata. Ent lõpuks võitsid siiski roomlased; Kartaago riik, isegi Kartaago linn, hävitati maa pealt (146. a. e. Kr.).

Puunia sõdade ajajärgul said Rooma omaks: Sitsiilia, Sardiinia, Korsika, Ees-Gallia (s. o. Põhja-Itaalia), Hispaania, Põhja-Aafrika. Veel enne Kartaago lõplikku hävitamist võtsid roomlased ette sõjakäigu itta. Nad vallutasid seal Makedoonia ja Kreeka Balkanis ja alustasid Väike-Aasia allaheitmist. Nii oli Rooma juba II sajandil e. Kr. võimas suurriik.

Oma väljaspool Itaaliat võidetud maid nimetasid roomlased provintsideks. Osa maad provintsides riigistati Rooma valitsuse poolt ja kuulutati Rooma rahva ühiseks omanduseks. Seda ühismaad rentis valitsus välja, kuid ainult suurte osade kaupa Rooma mõisnikkudele. Nii lõppude lõpuks said otsest kasu väljaspool Itaaliat peetud sõdadest ainult Rooma suurnikud, see tähendab needsamad, kelle käes seisis riigijuhtimine, kes olid riigi kõrgemaiks ametnikkudeks ja senati liikmeiks, kes oma mõju maksma panid rahvakoosolekuilgi.

Talurahva saatus. Talurahvale tõid väljaspool Itaaliat peetud sõjad ainult viletsust. Kauakestvad sõjad kutsusid paremad tööjõud talust sõjaväljale, mille tagajärjel mitmes kohas majapidamine jäi hooletusse. Abi ja maad põllumees juurde ei saanud. Veel enam — põllumees ei jõudnud seni tema päralt olnud maad käes hoida.

Provintsidest saadeti nüüd palju vilja Itaalia turgudele, kohalikud suurmaapidajad saatsid oma mõisadest saadusi turule; nende saadustega ei jõudnud võistelda Itaalia talupoeg. Küll aga nõudis talupoja igapäevane elu majapidamisriistade muretsemiseks, tööloomade ostmiseks, sõja laastamiste ja viljaikalduste puhul seemne hankimiseks raha, mida võis saada ainult mõisnikkudelt ja rahameestelt. Nõnda langesid aeg-ajalt talud võlgadesse, kaotasid iseseisvuse ning talumaad omandasid mõisnikud. Samasugune saatus tabas talupoegi provintsides; Põhja-Aafrikas oli juba Kartaago valitsemispäevil suurem osa maad mõisnikkude käes. Väikepõllupidamise kadu kiirustasid provintsis veel rasked maksud, mida sealt nõudis Rooma valitsus; provintsi elanikke nimetasidki roomlased maksumaksjaiks, mitte kodanikkudeks. Maksude tasumiseks oli provintsi talupoeg samuti sunnitud tegema laenu ning selle tagajärjeks oli maakaotus.

Mõisad. Nõnda kasvasid Rooma riigi pinnal suurmõisad *(latifundiumid)*, mis olid sageli suured mitu tuhat tiinu. Osa mõisamaast oli metsa all, kus härrased lõbustasid end küttimisega; osa maad oli karjamaa, kus mõisaorjad karjatasid kariloomi; osa maa peal kasvatati õlipalme, viinamarju ja teisi viljapuid ning marjapõõsaid; põldu hariti vabariigi teisel poolel itaalia mõisades harilikult ainult niipalju, kuipalju mõisa pere ülalpidamiseks kulus, sest provintsidest saadeti isegi küllalt vilja turule.

Orjad. Töötegijaiks mõisades olid peamiselt orjad. Orje oli sõdade ajal odavalt saada, sest kõik sõjavangid müüdi orjadeks, samuti mässajad. Peremees ostis orja noorelt, ja veel enne kui ta oma jõu üsna kaotas, katsus ta tema edasi müüa. Orjal ei olnud muidugi mingisuguseid inimes-õigusi, teda peeti elavaks kaubaks.

Orjal ei olnud luba asutada perekonda. Nad elasid hulgana koos kas linna või maa kasarmuis ja pidid ise tegema kõik, mida neil kulus ülalpidamiseks. Peremees andis ainult materjali, millest midagi valmistada; see oli ka ainuke kulu, mis peremees orja suhtes kandis. Nõnda oli ori hästi odav ja nende tööjõudu

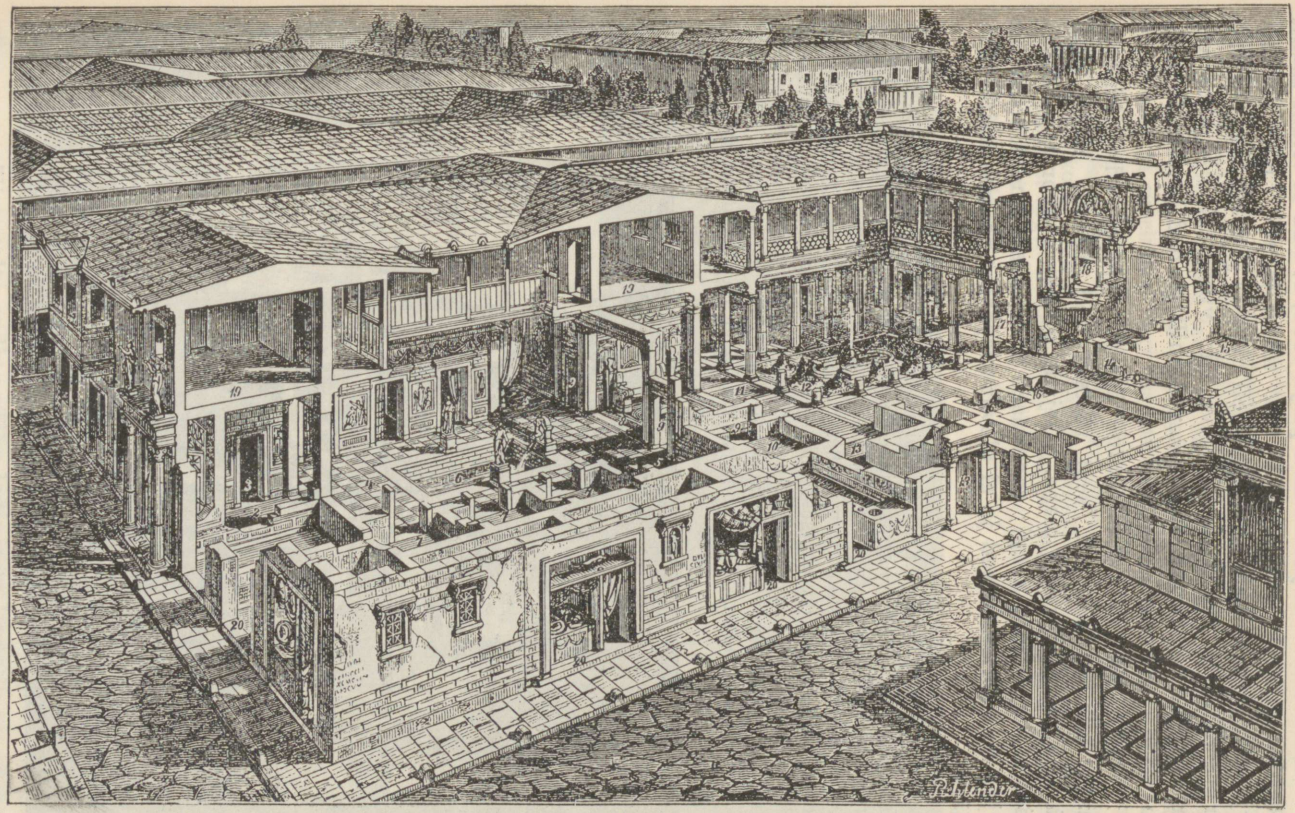

Rooma härrasmaja.

tarvitasid kõik. Orjadele anti palju tööd, et nad ei leiaks mahti mõelda millestki muust peale töö, toidu ja une. Kui kardeti orjade vastuhakkamist, siis lasti neil töötada ja magadagi ahelais. Orjad töötasid ülevaatajate valve all; viimastel olid käes kas nahkrihmad või terava otsaga kepid, millega nad karistasid orje, kui need ei tahtnud töötada.

Halb, südametu kohtlemine äratas orjades viha isandate vastu; kus võimalik oli, seal tõstsid nad mässu. Kuid kõik mässud suruti veriselt maha. Orjade viletsa olukorra parandamisele ei mõelnud keegi; roomlased vabandasid endid seega, et orjad on võõramaalased ja ei olevat seepärast parema käitlemise väärt.

Roomlaste kodu. Kasvav jõukus ja elutarvete peendumine avaldas mõju II sajandil e. Kr. härrasmajade kujunemisele. Tekkis tarve eraldada pereisa kabinetti üldeluruumist ehk aatriumist. (Aatrium [ater = must] oli roomlaste elamu tähtsaim ruum; selles ruumis asus ohvrialtar, millel ööd kui päevad põles tuli. Ohvrisuitsust olid toaseinad mustad, sellest toa nimetus. Selles ruumis söödi ja võeti vastu külalisi.) Mida suursugusem perekond, seda kaugemale püüti mahutada teenijaskonda pereisanda, pereproua ja külaliste ruumidest. Nii koondusid harilikud teenijaskonna töötoad kas

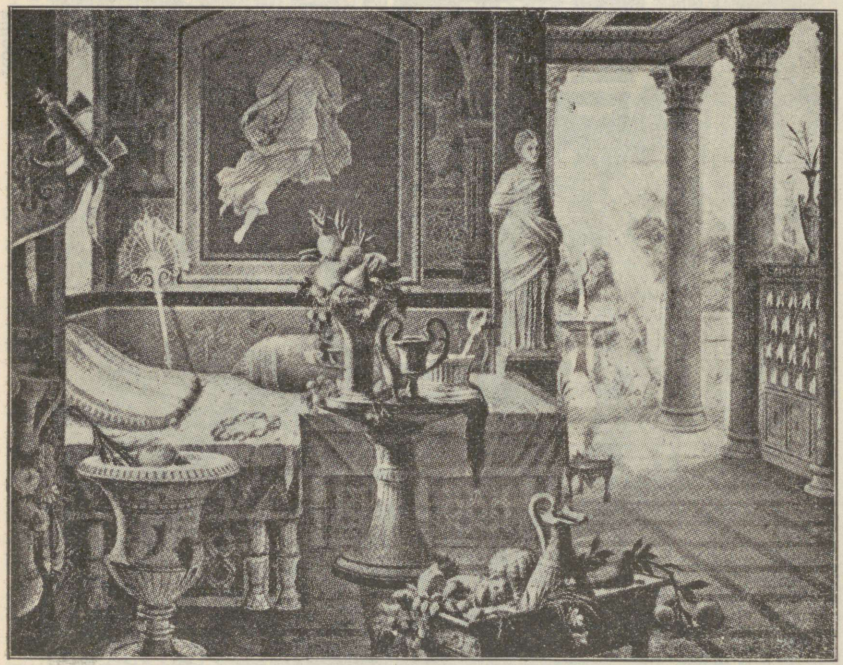

Tuba rooma härrasmajas.

ülemisele korrale või kõrval-ehitistesse. Pärastpoole tunti vajadust omada veel aeda jalutuseks, milleks kujunes sammastele toetuva võlvistikuga piiratud täisnelinurkne ruum, mis oli ukse kaudu ühendatud pereisanda kabinetiga ja mille keskel lageda taeva all asetses veebassein, ümberringi purskkaevud ja lillepeenrad. Väga rikastes majades leidus jalutus-aia taga veel juurdeehitisi ja supelruum, isegi uus aatrium ja koda teise tänava poole.

Vastuoluks suurnikkude ruumikatele, nägusatele ja mugavatele paleedele olid üürikasarmud, kus elasid väikekodanlus ja varanduseta inimesed hulga kaupa koos. Need majad asusid lähestikku kitsail tänavail ja kannatasid sellepärast sageli tulikahjude all; asudes madalas linnaosas kannatasid nad veel Tiiberi üleujutamise all, kuna rikaste paleed Palatiinusel või Kapitoli jalal seda hädaohtu ei tundnud.



Roomlaste hõbenõusid.

Ka roomlaste kodune elu ei kandnud II sajandil e. Kr. enam vanemale ajale omast ühtlast ega lihtsat iseloomu. Samal ajal kui kehvikute kodudes sageli kõige vajalikumad tarbeasjad puudusid, kui väikekodanlus leppis sauest söögi- ja jooginõudega ning lihtsate puust toolidega ja laudadega ja oli õnnelik, kui hõbedase soolatoosi ja ohvrikarika jõudis muretseda, tarvitati rikaste kodudes kunstipäraselt valmistatud kallispuust tarbeasju, polsterdatud mööblit, hõbedast lauanõusid, kullast ja kristallist peekreid. Kehvikutele andis vilets savilambike valgust, aga rikaste tube valgustasid suurepärased kreeka pronkslühtrid. Rikkuse ja uhkuse kasvamisega ei rahuldunud suurnikud enam ühe elumajaga, vaid nad pidasid tarvilikuks aasta-aegade järele oma tervisele ja heaolekule vastavalt vahetada elukohti. Peale elumaja Palatiinusel või mõnes teises Rooma paremas linnaosas, muretseti linna lähedusse suvila, kuhu pealelõunati sõideti puhkama ja kust pöörduti õhtuks linna tagasi. Nii kerkisid Rooma ümbrusse suvilad, piiratud aedadest ja parkidest, mida ehtisid purskkaevud, kujud, lillepeenrad.

(Spameri järgi.)

Kuidas elasid Rooma rikkad kodanikud? Kuidas elasid vaesed kodanikud?

Rooma kehvikud. Rooma linn muutus suurte sõdade mõjul väga oma välimuselt: endine väike ladinlaste linnake oli saanud tuntud maailmariigi pealinnaks. Siin elas nüüd igast rahvusest

inimesi: siin võis kohata hispaanlasi ja aafriklasi, kreeklasi ja makedoonlasi. Rooma suurnikud tõid neid palju ligi orjadena, aga ka vabatahtlikult asusid Rooma elama muulased, nagu käsitöölised, kaupmehed, haritlased, kunstiharrastajad ja teised.

Suured sõjad olid viinud Rooma ühendusse kõigi Vahemere ümber asuvate maadega; Vahemeri oli saanud Rooma riigi sisemereks. Tekkisid kõige soodsamad tingimused tööstuse ja kaubanduse edenemiseks ja pealinn Rooma arenes kuulsaimaks kaubalinnaks. Selle tõttu kasvas linn kiirelt ja liikumine tema tänavail oli elav.

Ka prii rahvast liikus palju Rooma tänavail. Me teame, et põllumehed sõdade tagajärjel oma maad kaotasid; mõned nendest hakkasid küll suurmaapidajate rentnikkudeks või töölisteks, kuid suurel arvul nad maale jääda ei saanud, sest mõisad tarvitasid orjatööd. Kuhu mujale kui linnadesse ja peamiselt pealinna ruttasid need varanduse kaotanud inimesed teenistust otsima. Kuid kaugeltki kõigile ei piisanud tööst linna töökodades, sest siingi olid orjad nende võistlejaiks. Rikastes perekondades olid orjad kokkadeks, ehitusmeistreiks, isegi lastekasvatajaiks. Igal asutisel ja templil olid orjad; orje tarvitati ka avalikkudel töödel, nagu teede ja laevade ehitamisel, sõjariistade valmistamisel jne. Sellepärast jäid sajad tuhanded tööotsijaist tänavale. Nad moodustasid varanduseta inimeste hulga, neid hüüti kehvikuteks (proletaarlasteks).

Kust sai see hulk ülalpidamist? Rooma rikkad suurnikud, kelle käes seisis riigijuhtimine ja kes olid huvitatud sellest, et ikka nende kätte jääks Rooma riigi juhtimine, otsides rahva poolehoidu, korraldasid sageli pidusid, kus rahvast maksuta söödeti ja joodeti. Sedasama tehti väepealikute auks korraldatud triumfkäikudel ja usulistel pidudel. Needsamad suurnikud, et neid valitaks mõnele tähtsale ametikohale, ostsid valimistel hääli. Eriti olid nad huvitatud maavalitseja kohtadest provintsides, sest need võisid omavoliliselt rahvalt makse võtta. Kehvikud olid need, kes müüsid rahvakoosolekul hääli ja teenisid sellega endale eluülalpidamist. Kuid juhulisest raha- ja toidusaamisest ei olnud neile elamiseks küllalt. Juba II sajandi teisel poolel kuuldus rahva keskel kisa „leiva ja maa" järele; rahvakoosolekuil (foorumil) hakati arutama maaküsimust. Tõsiselt tahtsid vaeste kodanikkude seisukorda parandada vennad Gracchused.

Vennad Gracchused. *Gracchuste perekond oli suursugusemaid Roomas. Tiberius Gracchus, vanem vend, võitis rahva suurima lugupidamise. Tiberius tundis vaese inimese*

häda, ta kurtis: „Itaalia loomadel on oma peljupaigad, need aga, kes võitlevad ning surevad Itaalia eest, võivad nimetada omaks varanduseks ainult õhku ja valgust. Neid nimetatakse maailmavalitsejaiks, aga neil ei ole tükikestki oma maad.“ Rahvatribuuniks valitud (133. a.) pani Tiberius ette piirata suurnikkude ühismaade kasutamist 500 adramaaga. Kaks korda niipalju maad võisid omada ainult perekonnad, milles oli kaks poega. Kogu ülejäänud ühismaa pidi tükeldatud kujul tulema maata põllumeestele jagamiseks. Kui üks tribuunidest vastu vaidles, et Tiberiuse seaduse maksmapanekut takistada, kasutas Tiberius oma mõju rahvakoosolekul ja saavutas selle, et tema vastane uutel valimistel läbi kukutati. Sellise võttega näitas Tiberius oma vaenlastele kätte võitlusabinõud ta enda vastu. Kuid esialgu kinnitas rahvakoosolek kõik Tiberiuse ettepanekud. Seega riivas Tiberius väga suurnikkude huvisid. Nad hakkasid levitama juttu, et Tiberius ihkab kuningatrooni. Nad lootsid teda tappa, sest seadus lubas hukata igaühte, kes säärast kuritööd kavatseb.

Tiberiuse ametiaasta oli lõppemas; ta tahtis uuesti saada rahvatribuuniks. Aga valimispäeval ruttasid vanameelsed senatorid valimiskohale, haarasid pihku nuiad ja kihutasid kaitseta rahvahulga laiali. Tiberius põgenes, kuid ta saadi kätte ja hukati ühes 300 poolehoidjaga. Vaidlused maaküsimuse ümber raugesid ajutiselt. Kuid ka Gaius valiti rahvatribuuniks (a. 123). Tema eesmärk oli kaugemaleulatuv kui vennal. Peale maareformi kavatses tema riigikorda muuta. Gaius pooldas rahva võimu; igal pool, senatis, valitsuses, kohtus, püüdis ta vähendada suurnikkude mõju. Igal pool oli ta väsimatult tegev asja algatajana ja juhatajana. Ta uuendas venna maaseadust, muretses linnadele odavat vilja, mis võimaldas neile isegi tasuta leivajagamist vaestele, muretses töötuile tööd, oli valmis neid maata inimesi, kelle jaoks Itaalias ei piisanud maast, provintsis varustama maaga. Rahvas oli tema tegevusega väga rahul ja ta valiti teist korda tribuuniks. Kuid kes viha kandsid tema vastu, olid suurnikud; Gaiuse äraolekul läks neil korda rahva hulgas kavalusega rahva lugupidamist tema vastu kõigutada. Hoopis teravaks muutus vahekord, kui Gaius Gracchus valiti kolmandat korda rahvatribuuniks. Nüüd võtsid suurnikud kõik abinõud tarvitusele, et Gaiust kõrvaldada; püüti selgeks teha rahvale, et tema tegevus on kahjulik. Kui üks Gaiuse poolehoidjaist vihahoos surmas ühe kodaniku vastaste leerist, puhkes sõjariistus võitlus tülitsejate erakondade vahel. Vahele segas ka konsul

valituse palksõduritega, kes Gaiuse poolehoidjate kallale tungisid. Gaius aeti põgenema oma kaaslastega; nähes, et võimatu on pääseda vaenlase käest, laskis ta end surmata oma truul orjal, kes selle järel ka ise enesel võttis elu. Ühes Gaiusega langes jälle umbes 300 tema poolehoidjaist. (Lindneri järgi.)

Kuidas tahtsid vennad Gracchused parandada rahva käekäiku?

Väepealikute aeg (100.—30. a. e. Kr.). Vennad Gracchused hukati, sest võimul püsivad Rooma riigitegelased ei tahtnud rahuldada rahva soove. Nad piirdusid sellega, et korraldasid endiselt töötuile toidujagamisi ja nende meeleolu tõstmiseks lõbustusi, kuid nad ei mõelnud võtta tarvitusele loomulikke abinõusid, mis oleksid muretsenud rahvale tööd ja leiba. Kuid sel teel ei suutnud nad kaua vagusi hoida rahvast; riigis puhkesidki kodusõjad, peamiselt Itaalias, Roomas, kus kehvikute hulga moodustasid täisõiguslikud Rooma kodanikud (allaheidetud rahvastele ei andnud roomlased kohe kodanikuõigusi, vaid järkjärgult: kõik itaaliklased tunnustati täisõiguslikkudeks Rooma kodanikkudeks alles I sajandil e. Kr. ja kõik provintsielanikud said Rooma kodaniku õigused alles III sajandil p. Kr.). Neis kodusõdades ei võitnud valitsus ega lihtrahvas, juhtiva seisukoha omandasid väepealikud, sellepärast nimetamegi seda aega väepealikute ajajärguks.

Väepealikute ajajärgul laienesid veel Rooma riigi piirid: nii võitis väepealik Pompejus Süüria Palestiinaga ja lõplikult Väike-Aasia; Julius Caesar võitis Gallia (nüüdse Prantsusmaa). Väepealikute käsutada olid palksõdurid, keda nad ise palkasid ja ise varustasid. Kodusõdadest osa võttes võitlesid väepealikud kas senati poolt või senati vastu või püüdsid isiklikult võimule riigis. Rooma väepealikuist silmapaistvaim oli Caesar.

Julius Caesar. *Caesar oli saanud kreeka hariduse ja ta tundis suurt huvi teaduste vastu. Ta oskas täielikult kreeka keelt ja tundis hästi kreeka kirjandust. Isegi oma võimu tipul olles jätkus tal aega teotsemiseks kirjanduse ja mõtteteaduse alal. Olles hiilgav kõnemees, võitis Caesar kergesti poolehoiu rahvakoosolekuil ja sõjaväes. Omades kirjanikuannet on ta kirjutanud raamatuid.*

Caesar armastas ilu; ta laskis kaunistada Rooma linna uute ehitistega, nagu teatrimaja, kohtusaal j. t. Ta võttis ette juhtida Tiiberi vett mujale, et linn veetõusude all ei kannataks. Ta laskis kanalite abil kuivatada soisi kohti, mis levitasid palavikuhaigusi; ta laskis ehitada maanteid, et hõlbustada läbikäimist

suurriigi üksikute osade vahel. Igal pool nähti Caesari korraldavat kätt. Tema poolt maksma pandud kalender reguleeris ajaarvamist, määrates aasta alguseks 1. jaanuari ja aastaks 365 päeva ja 6 t. Oma sünnikuu, 7-da kuu, nimetas Caesar oma nimega, julius'eks, mis nime ta meilgi kannab (juuli). Juliaanuse, s. o. Caesari kalender oli meil veel vene ajal tarvitusel.

Caesari tähtsaim töö oli Rooma riigikorra uuendamine. Caesar oli veendunud piiramatu ainuvalitsuse pooldaja. Ta ei sallinud erakondi ja erakondade võitlusi, sellepärast vihkas ta vabariiklikku korda. Saada Roomas ainuvalitsejaks oligi tema tegevuse lõppeesmärgiks. Võimule aitasid teda tema hiilgavad võidud Gallias, kus ta muu seas endale surematu kuulsuse lõi geniaalse väepealikuna, kus ta jõukust kogus ja endale sõnakuuleliku sõjaväe moodustas. Ta võitis Rooma senati, kes teda käskida tahtis, ja saatis sõjaväe teda vangistama. Suurnikkude mõju senatis vähendas ta seega, et ta senaatorite arvu tõstis, senatisse uute liikmetena juurde tuues oma poolehoidjaid. Juba mõjul olles koondas Caesar kõik tähtsamad ametid enda kätte. Ta oli imperaator (s. o. käskija; nii nimetati vägede ülemjuhatajat), diktaatorina omas ta piiramatuid volitusi, tema üksi oli konsul, ta oli kõrgeim vaimulik riigis, politseiülem jne. Kirjutatakse, et senat on talle rohkem kõrgeid auameteid pakkunud, isegi kuninga krooni, kuid Caesar on neist loobunud. Ka kuulutas senat Caesari isiku puutumatuks. Kuid oma ainuvalitsust Caesar ametlikult välja kuulutada ei saanud, olgugi et pind oli selleks valmis; teda tabas enne traagiline surm. Tema vastaste keskel senatis oli tekkinud vandeselts; kui ta 15. märtsil a. 44 läks senati istumisele, siis piirasid teda vandeseltslased, lüües talle 23 haava. Caesar kattis oma pea mantliga ja suri haavadesse sealsamas.

(Lindneri järgi.)

3. Rooma keisririik.

(30. a. e. Kr. — 476. a. p. Kr.)

Üldine iseloomustis. Caesar ei olnud küll ametlikult ainuvalitseja, keiser, aga keisri nimetus on pärit temalt. Väepealik Octavianus, kes võimu omandas Rooma riigis pärast Caesarit, nimetas end Caesari nime järgi tseesariks ehk keisriks ja sest ajast sai keiser ainuvalitsejate tiitliks. Rooma ainuvalitsuse ehk keisrite aega arvatakse seega Oktavianusest (30. a. e. Kr.).

Keisririigis jäid rahvakoosolekud hoopis ära. Poolehoiu võitmiseks jagasid keisrid rahvale kingitusi ja pakkusid lõbus-

tusi; töötuile lasksid nad vilja anda riigi aitadest, kuhu paigutati provintsidest Rooma saadetav vili.

Keisri isik kuulutati puutumatuks ja pühaks; teda hüüti Augustuseks, see on auväärt. Keisrit võrreldi koguni jumalatega. Teda kummardati ja temale ohverdati. Kuid Rooma keisrite hulgas oli vähe valitsejaid, kes hoolitsesid riigi ja rahva eest, Oma enamikus olid Rooma keisrid julmad inimesed. Üldtuntud on Neero oma lõpmatu tigeda iseloomuga. See keiser ei andnud armu kellelegi, kelles nägi oma vastast. Ta laskis surmata hulk ülemaid Rooma ametnikke; ta laskis isegi hukata oma ema, oma abikaasa ja oma õpetaja, kuulsa mõttetarga.

Leidus Rooma keisrite hulgas ka sõbralikumaid; need hoolitsesid rahva käekäigu eest (Trajanus, Hadrianus j. t.) ja rooma ajalugu nimetab neid „headeks keisriteks".

Keisrite ajal laienesid veel Rooma piirid. Oma hiilgepäevil, II sajandil p. Kr., ulatus riigi piir idas Araabia kõrveni, Eufratini ja Kaspia mereni; lõunas — Nuubiani ja Saharani; ta lääne piiriks oli Atlandi ookean; põhjast piiras Rooma riiki Doonau ja Reini jõgi, Põhjameri ja Šotimaa. Kõigist senituntud riikidest oli Rooma suurim, teda nimetati õigusega maailmariigiks. Ja Rooma oli seega maailmariigi pealinn.

Rooma linn. Pealinna elanikkude arv ulatus keisrite ajal kahe miljonini. Seal võis leida inimesi kõigist rahvustest, seal asusid riigi tähtsamad asutised, seal olid saadaval tööstuse ja kaubanduse parimad tooted.

Uhkeid ennenägematuid ehitisi tekkis Roomas. Seal oli suur tsirkus, mis mahutas ligi 150 000 inimest; määratu suur amfiteater, kus võis olla korraga ligi 90 000 pealtvaatajat, luksusliku toredusega ehitatud supelmajad, mille basseinides leidus vett igas temperatuuris; mitmedkümned jumalate templid, millistest küll toredaim oli Jupiteri tempel Kapitolil. 1800 lossi ning paleed; kõrged ausambad treppidega, selle sisemuses konsulite ja endiste valitsejate kujudega, auväravad, teatrid, võiduajamisteed keisrite ja rikaste kodanikkude poolt ehitatud Rooma rahva lõbustuseks.

Tiiberi paremal kaldal levisid toredad avalikud aiad. Hõbeselget vett juhiti Roomasse suurejoonelistele kõrgetele kivikaartele ehitatud rennide kaudu. Neist said vett üle 1000 kaevu ning basseini ja 800 sauna. Peale selle sulisesid igal pool aedades ja platsidel purskkaevud.

Lihtrahva linnaosad olid täis kõrgeid äriotstarbel ehitatud maju praguliste müüridega ja kitsaste kaelamurdvate treppidega. Liiga kergesti ja lohakasti ehitatud majade kokkuvarisemine kuulus igapäevaste õnnetuste hulka. Uputused Tiiberi kaldal ja tulikahjud suurendasid üürnikkude viletsust kehvade linnaosas.

Vaeste pimedatesse kambritesse sai sisse astuda ainult kummardudes. Nende kolle oli külm; lutikane matt, õlekubu ja tühi säng sageli nende ainuke vara. Lühike tooga (särk) päeval kui ka öösi oli kehakatteks, must leib ja äädikane vein toiduks. Leidus neid, kes olid juba niivõrt vaesed, et nad

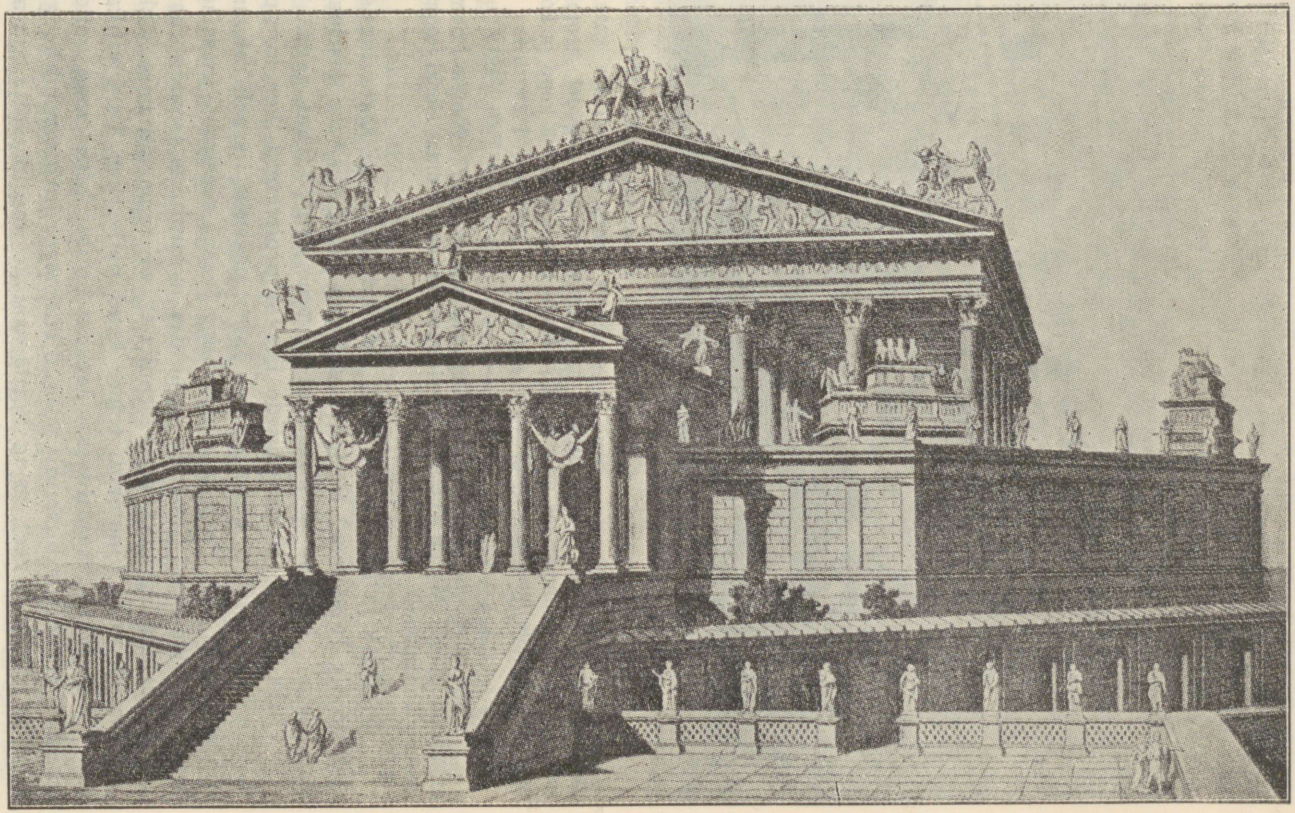

Jupiteri tempel.

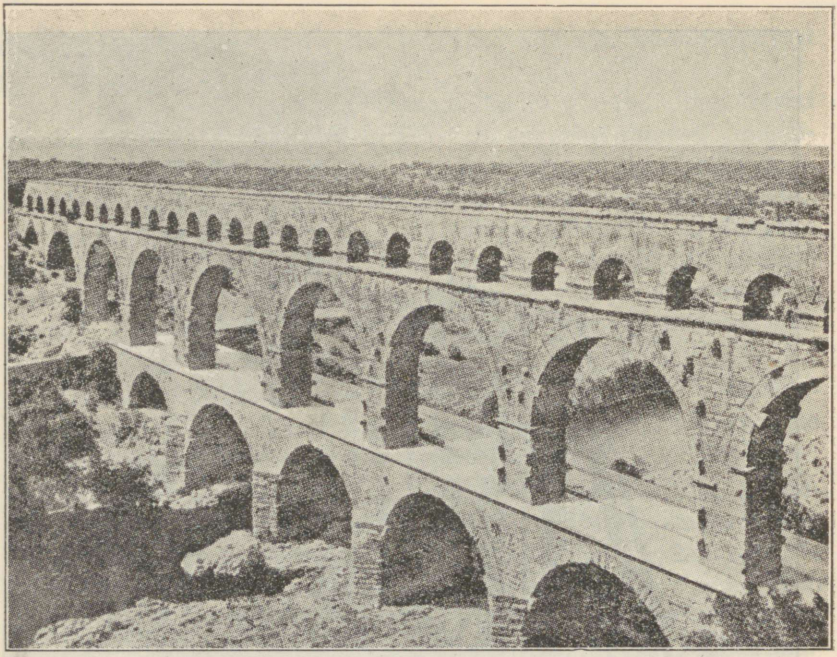

Sild ja veejuhe.

üldse enam ei leidnud vastuvõtlikku majaperemeest ja turgudel, templitreppidel ja tänavanurkades aset võtsid. Kogu nende vara oli kepp ja kott ning surm nende lunastaja viletsusest.

(Spameri järgi.)

Palju oli Roomas elanikke? Millest nad end elatasid? Nimeta Rooma uhkemaid ehitisi. Mis oli ehitatud rahvale meeleheaks? Kuidas elasid Rooma kehvad kodanikud?

Ristiusk ja Rooma keisrid. Keisri Augustus Oktavianuse ajal sündis Juudamaal Betlemmas Jeesus Kristus, ristiusu kuulutaja. Jeesuse sünniaastast arvame tänapäevani aega.

Juba ammu leidus juutide keskel prohveteid, kes kuulutasid messia tulekut, kelle saatvat Jahve päästma iisraeli rahvast võõraste ikke alt. Paljude silmis oligi Jeesus seesinane messias. Jeesus rändas ringi linnades ja taludes ja kuulutas armuõpetust. „Armasta oma ligimest nagu iseennast" oli tema tähtsaim käsk. „Armastage oma vihamehi, tehke head neile, kes Teid vihkavad!" õpetas ta mäejutluses. Jeesust kuuldi kõnelemas vendlusest, sõprusest, rahust; nii polnud siiamaani jutlustanud keegi. Temast jutustati veel, et ta korda saatvat imesid, välja ajavat pahu vaime, muutvat vee veiniks, äratavat surnuid. See kõik

meelitas inimesi tema juurde, ja 12 meest jäi alaliselt tema juurde, need olid tema õpilased ehk jüngrid, teised hakkasid tema poolehoidjaiks. Kuid Juudamaa vaimulikkudele ja suurnikkudele ei meeldinud Jeesuse õpetus; nad surmasid Jeesuse. Aga Jeesuse jüngrid läksid laiali ja jutlustasid edasi oma isanda õpetust. Orjad ja kehvikud andusid meeleldi uuele usule. Eluraskustes olid nad kaotanud igasuguse lootuse, aga ristiusk andis neile selle tagasi. Mis tähendas nälg, tagakiusamised, piinamised ja piitsahoobid, kui neid pärast surma ootas igavene elu.

Rooma valitsuse seisukohalt oli kristlaste mõtte- ja eluviis riigivastane. Nad ei austanud riigi jumalaid, nad ei andnud jumalikku au keisrile; nende õpetus üheõiguslusest ja vendlusest oli vastuolus Rooma riigis maksvate sotsiaalsete oludega. Sellepärast alustati valitsuse poolt kristlaste tagakiusamist. See seisis selles, et keelati ära kristlaste kooskäimised, hävitati nende kirikud ja piinati neid. Näiteks laskis Neero teha elavaist kristlastest tõrvikud, siduda posti külge ja õhtu tulekul põlema süüdata linna valgustamiseks. Kuid esimesed kristlased olid imestamisväärt inimesed; neid ei kohutanud mingid piinad. Viimaks leppisid ristiusuga ka Rooma keisrid: keiser Konstantinus andis kristlastele usuvabaduse (a. 313 p. Kr.); keiser Teodosius tunnustas ristiusu Rooma riigiusuks (380. a.). Seega oli ühtlasi ristiusk Rooma riigis võitnud pagana-usud.

Rahva lõbustused. Väepealikud ja tähtsad suurnikud vabariigi lõpu ajal, keisrid, omavalitsused ja rikkad eraisikud keisripäevil — korraldasid poolehoiuvõitmiseks rahvale mitmekesiseid lõbustusi.

Lahtise areeniga amfiteatris võitlesid vaatajate lõbustuseks vehklejad ehk gladiaatorid. Need olid kas orjad, sõjavangid, kristlased või surmale mõistetud kurjategijad; nende saatus oli valada oma verd rooma rahva lõbustamiseks. Erilise toreduse etendustele andis võitlejate uhke riietus. Julius Caesar lasknud esineda 320-nel gladiaatori-paaril hõbedases mundris. Keisrite päevil ületanud areenile saadetavate gladiaatorite hulk ja võitluste korralduskulud iga piiri. Nii võidelnud Augustus Oktavianuse ajal Roomas 10 000 õppinud gladiaatorit. Võitlus areenil sündis muusika saatel. Gladiaatorid erinesid riietuselt ja relvastuselt: oli raskes varustuses ja vankritel võitlejaid, lassoviskajaid, seotud silmadega odapildujaid ratsanikke jne. Sai gladiaator raskesti haavata, siis otsustas publik, kas ta surmata või saata ravimisele. Kui pealtvaatajad lehvitasid rätikuid ja

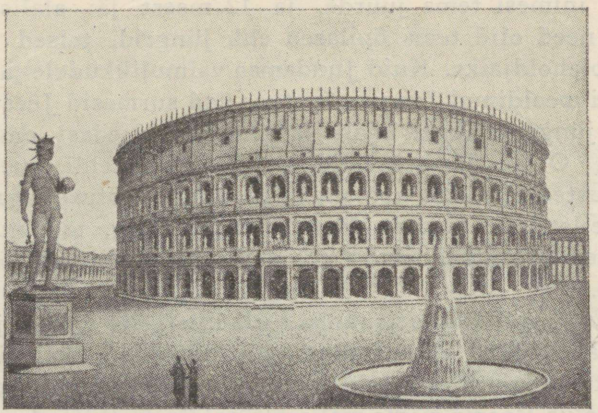

Amfiteater.

hüüdsid: „Lase lahti!“ siis saadeti haavatu ravimisele, kui aga pöidlaga rinnale näidati ja karjuti: „Lase end tappa!“ siis surmati õnnetu.

Veel verisemad olid amfiteatris võitlused kiskjate loomade ja gladiaatorite või kiskjate loomade endi vahel. Üks ainus keiser Trajanuse korraldatud pidu maksnud 11 000 looma elu. Peamiselt lasti areenile loomadena lõvisid ja tiigreid, ka saadeti

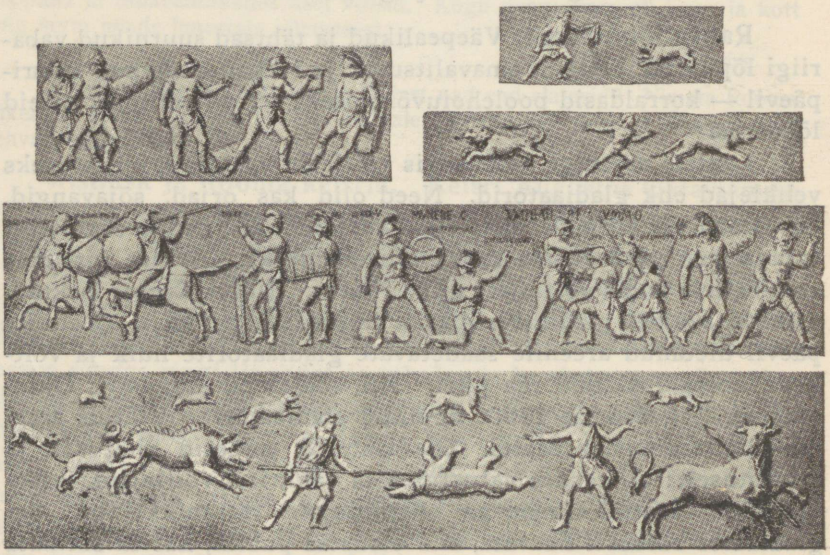

Gladiaatorid võitluses.

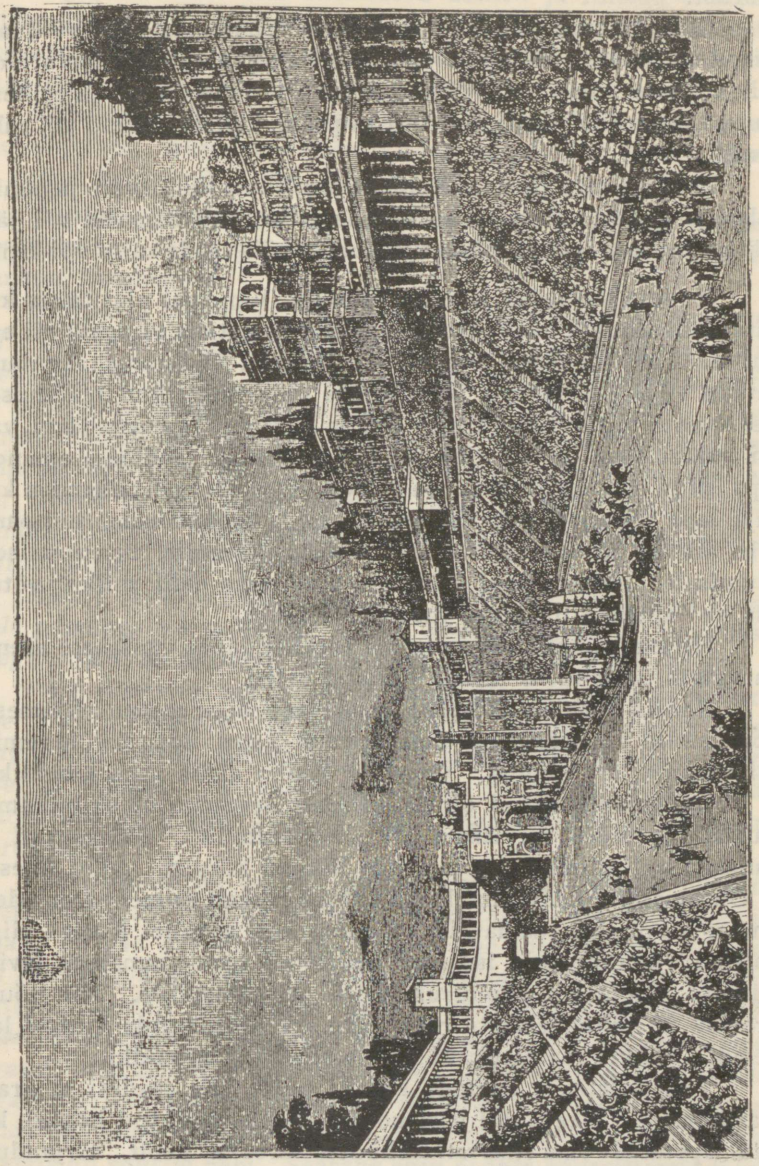

Tsirkus.

sinna elevante, Niiluse hobuseid, kaelkirjakuid j. t. Säärased verised lõbustused võisid kasvatada pealtvaatajais ainult äärmist toorust.

Süütuimaina esinevad roomlaste lõbustuste seas võiduajamised tsirkuses. Sõitjaid valmistati ette nagu gladiaatoreidki sellekohastes koolides. Võidusõitjad riietusid uhkelt ja esinesid ehitud vankreil. Võitja sai tasuks pärja, kalleid riideid või rahakingi.

Pidustustele järgnes Roomas harilikult kingituste jagamine rahvale. Lasti rahva sekka sadada leiba, riideid, raha või jälle märke, millega igaüks määratud kohast võis saada toitu või kinke.

Rooma kasvatus, koolid, kõlblus. Vanemal ajal täitis kasvataja ülesandeid üksi perekond. Kasvatajatena esinesid nii ema kui isa. Isa juhatusel õppis poeg lugema, kirjutama, arvutama, tutvus riigi seadustega ja omandas elus tarvilikud teadmused. See õpetus ei sündinud ühegi kindla kava ega raamatu järgi, vaid nii kuidas seda isa või ema oskas. Praktilisi teadmusi omandas laps isa ja ema tegevusest osa võttes. Osa päevast pühendas kasvaja laps kehalistele harjutustele, nagu jooksmisele, hüppamisele, ketta- ja odaviskamisele, rusikavõitlusele, ratsutamisele, ujumisele. Tütarlapsed mängisid ajaviiteks palli, millest võtsid osa ka vanemad inimesed meelelahutuseks.

Hiljemini hakkasid rikastes perekondades vanemate asemel kasvataja ülesandeid täitma haritud orjad.

Koolid tekkisid Roomas arvatavasti õige ammu. Esimesed koolid olid algkoolid ja neis õpetati nagu koduski lugemist, kirjutamist, arvutamist. Õppetöö koolis algas vara hommikul.

Õpperaamatuid ei olnud. Pärast seaduste üleskirjutamist hakati lugemisel tarvitama „12 seadustahvlit". Raamatuid oli vanemal ajal üldse vähe ja nende hinnad kõrged. Alles Caesari ja Oktavianuse päevil hakkasid mõned rikkad ärimehed orjadega ümber kirjutama raamatuid. Ka elas neil aegadel Rooma riigis palju kirjanikke, kes ise olid huvitatud oma raamatute levitamisest. Kirjutati papüürusele ja pärgamendile. Nii tõusis kreeka- ja ladinakeelsete raamatute arv ning nende hinnad langesid. Tekkis raamatukauplusi ja raamatukogusidki.

Taheti lapsele õpetada kreeka keelt, siis saadeti ta grammatikakooli. Need olid haritud kreeklaste asutatud koolid, kus nad õpetasid oma kasvandikkudele kreeka keelt, kirjandust, mõtteteadust, matemaatikat, muusikat. Peale grammatikakoolide avasid nad ka ülikoole. Ülikoolis oli peaõppeaineks kõnekunst ehk retoorika; õpetus seisis siin ilulugemises, kõnede koostami-

ses ja ettekandmises. Eeskujuks võeti kreeka ja rooma tähtsate kõnemeeste kõnesid.

Algaja rahvana olid roomlased kained ja lihtsad elukommetes. Nagu võim ja rikkus muudab mõnd inimest, nii muutusid roomlased maailma valitsejaiks saades. Sõjad tekitasid nendes hingelist toorust, võim üleliigset uhkust.

Lõbutagaajamine hävitas rooma kodanikkudes tööarmastuse, töötahte. Kuna meie töötud nõuavad „tööd ja leiba", nõudsid rooma kehvikud „leiba ja lõbustusi".

Võitlus germaanlastega. Rooma riigi põhjapiirile ilmusid juba vabariigi lõpul germaanlased, kelle järeletulijaid me tunneme sakslastena.

Germaani rahvad ei ela linnades, isegi külasid ei tunnusta nad. Lahus ja eraldatud üksteisest asuvad nad sinna, kus neid meelitab mõni allikas, heinamaa või metsatukk. Igaüks ümbritseb oma maja õuega. Ehitustel ei tarvita nad telliskive. Aga mõned kohad oma ehitiste juures katavad nad hoolikalt nii puhta ja värvirikka mullaga, et ehitis eemalt mõjub otse maalina. Nad teevad ka maa sisse koopaid, mida katavad pealt paksu sõnnikukorraga. Neid tarvitavad nad talvel varjupaikadena ja põllusaaduste panipaikadena.

Nende tavaline riietus on särk, mida nad kinnitavad rinna pealt pandlaga või nõelaga; naised kandivad oma särgi punase äärega. Särk on käisteta, nii et õlad ja käsivarred on paljad.

Pole võimalik nende juures vahet teha isandate ja sulaste vahel. Sageli käivad nad joomapidudel, kaasas kandes sõjariistu. Nad võivad purjutada päevad ja ööd läbi ja seda ei loeta kellelegi häbiks. Lepituste sobitamine tülitsejate vahel, pealikute valimine ja isegi sõja- ja rahuotsustamine sünnib enamasti võõruspidul.

Pealetungimisel on nad julged, aga töös ja hädas nõrgad, täiesti võimetud janu ja palavust kannatama, aga külmaga ja näljaga on nad harjunud. Nende tavaline sõjariist on oda, mis oma raudotsaga nii terav ja mõnus tarvitamiseks, et nad sellega võitlevad ligidalt ja kaugelt. Nende varustus on lihtne, ainult kilbid on maalitud lugematute värvidega; vähesed germaanlased on raudriides, ainult siin ja seal mõni raudkübaras. Nad võitlevad korratuis gruppides, kus jalamehed toetavad ratsanikke. Lahingus asetatakse esimestesse ridadesse vahvamad noored sõdurid. Kilpi ära anda on suurim häbi. Säärane autu ei tohi ohvrialtarile läheneda, veel vähem osa võtta nõupidamistest. (Tacituse järgi.)

Missugused olid germaanlaste eluviisid, nende sõjariistad, elamud, rõivastus?

Juba Caesar võitles germaanlastega ja võitis neid. Sedasama tuli teha Rooma keisritel, sest germaanlased kippusid üle Reini ja Doonau — elama Rooma maadesse. Kuid võitlustes germaanlastega ei jõudnud roomlased mängida maadevallutaja osa; neil tuli end germaanlaste vastu kaitsta ja sedagi suutsid nad ainult alul. Lõpuks tuli neil leppida sellega, et germaanlased hakkasid vallutama Rooma riigi maid.

4. Rooma riigi lagunemine.

Riigi sisemine olukord. Rahva laialised hulgad olid jäänud riigi saatuse vastu ükskõikseks, sest nende eest ei hoolitsenud riik. Vähesed keisrid tundsid huvi rahva heakäekäigu vastu. Sõdade ärajäämisega keisririigis oli kadunud küll orjade juurdevool ja maata inimestel oli võimalik hakata mõisnikkude rentnikkudeks ja töölisteks, kuid nende käsi ei käinud siiski hästi. Neid koormasid rasked kohustused ning maksud mõisniku ja riigi vastu, aga ka riigiametnikkude ning kohtunikkude omavoli. Kui nad kohustuste ülepääsematute raskuste tõttu mõisnikkude juurest hakkasid põgenema metsadesse, et seal uusi elamisvõimalusi soetada, või koguni üle piiri germaanlaste juurde, siis kuulutas keiser Konstantinus nad maaorjadeks. Mõisnikud said aja jooksul täiesti iseseisvaiks: nad olid oma maa-ala valitsejad ja rahva kohtumõistjad ega lasknud riigiametnikke oma mõisa piiridessegi. Nad lõpetasid maksude maksmise riigile, omandades ka mõisaelanikkude maksud. Mõisnikud keeldusid keskvalitsust aitamast ja toetamast ning kindlustasid oma losse ja soetasid endale kaitsjaid.

Linnaelanikud ägasid samuti suurte maksude ja kohustuste all, millised nende peale veeretas riigi keskvalitsus. Ka nende elu raskendas ametnikkude omavoli.

Kõige selle juures ei olnud Rooma valitsejail korralikku sõjaväge. Keisrite ajal koosnes see palgalistest, keisririigi lõppajal pealegi välismaalastest, peamiselt germaanlastest. Nii pidid viimsed Rooma keisrid germaanlastest moodustatud väeosadega kaitsma riiki germaanlaste vastu. Rooma kodanikud võõrdusid aga sõjaväeteenistusest ning hoidusid igati sest kõrvale.

Sõjavägi mängis tähtsat osa Rooma keisririigi elus, eriti keisrite troonile astumisel. Sõjaväe abil harilikult saadi keisriks. Sageli ei valitsenud sõjaväeosades (leegionides) üksmeel keisri ehk imperaatori kandidaadi suhtes: iga väeosa nägi meelsasti oma väeülemat keisrina. Selle tõttu oli Rooma keisririigis vahel mitugi keisrit, kord isegi 30 imperaatorit, kes kõik väe-

võimuga püüdsid saada ka tegelikuks Rooma keisriks. Nii tekkisid kodusõjad, mis laostasid riiki.

Riigi kaheks jagumine. Viimaks IV sajandi lõpul (a. 395) jagus vägev Rooma maailmariik kaheks: Ida-Rooma ja Lääne-Rooma keisririigiks. Lääne-Rooma keisrid ei suutnud enam kaua oma riiki kaitsta tugeva germaanlaste pealetungi vastu, mis algas IV sajandi lõpul suure rahvasterändamise ajal, mille põhjustas hunnide ilmumine.

Rahvasterändamine. Hunnid olid sõjakas rahvas. Nad olid osavad ratsanikud, mispärast ei elutsenud mitte paigal, vaid liikusid edasi. IV sajandi viimase veerandi alul (a. 375) ilmusid nad ühes oma naistega, lastega ja kogu oma varandusega Aasiast Kaspia mere ja Uurali mägede vahelise maa-ala kaudu Lääne-Euroopasse. Siin elas germaani tõugu rahvas, ida-goodid. Hunnid alistasid ida-goodid ja tungisid edasi lääne suunas. Hunnide ja nende eest põgenevate rahvaste survel hakkasid Lääne-Euroopa rahvad rändama. Ida-gootide naabrid lääne-goodid lahkusid oma elukohtadest, liikusid maad laastates läbi Balkani poolsaare, Itaalia, rüüstates seal viibides ka Rooma linna, ja jõudsid viimaks Hispaaniasse, kus nad V sajandi alul (a. 410) asutasid enestele riigi. Ka teised germaani suguharud jätsid maha oma endised asukohad ja rändasid mujale. Näiteks anglosaksid läksid üle mere Britanniasse (Inglismaale). Vandalid rändasid Hispaaniast läbi Põhja-Aafrikasse endise Kartaago riigi maa-alale, kus nad asutasid enestele riigi.

Hunni riik. Hunnid tungisid kuni Doonau madalikuni, praeguse Ungari maile ja jäid sinna elama. Nad asutasid riigi, kuhu kuulusid kõik alistatud rahvad. Hunni riik oli tugev nende kuulsa pealiku Atilla (Etela) juhtimisel. Atilla kavatses alistada kogu Lääne-Euroopa rahvad. A. 451 võttis ta ette suure sõjakäigu. Ta tungis maad laastates Balkani poolsaarele ja sealt edasi jõudes viimaks Galliasse (praegusele Prantsusmaale). Siin Katalauni väljal astusid hunnidele vastu roomlased ja lääne-goodid. Lahingus, mis olnud verisemaid ajaloos, võideldud mõlemal pool ägedasti. Langenud palju mehi. Hunnid ei suutnud vastu panna Lääne-Euroopa rahvaste ühendatud väele ning pöördusid tagasi. Pärast Atilla surma algasid tülid ta poegade vahel, mille tõttu Hunni riik lagunes. Hunnid ise sulasid ühte teiste rahvastega.

Lääne-Rooma riigi langemine. Germaanlased vallutasid ikka enam ja enam Lääne-Rooma riigi maid, sest selle keisrid ei suutnud oma palgatud sõduritega tõkestada germaanlaste edasi-

tungi. Lõpuks moodustas Lääne-Rooma riigi ainult Itaalia. V sajandi lõpul (a. 476) üks germaanlaste väepealik vallutas Itaalia, tõukas troonilt viimse Lääne-Rooma riigi keisri Roomulus Augustuse ja kuulutas enese Itaalia kuningaks. Seega oli Lääne-Rooma riik langenud. Ida-Rooma riik püsis veel ligi 1000 aastat.

Rooma maailmariigi asemele tekkis rida vähemaid uusi riike.

Lääne-Rooma riigi langemisega V sajandil lõppeb ajaloos vana-aeg ning algab kesk-aeg.

Kesk-aeg.

I. Lääne-Euroopa kultuuri arenemine.

1. Frangi riik.

Frangi riigi tekkimine. Germaanlased, elama asudes Rooma riigi naabrusse ja hiljemini selle maadesse, arenesid kiiremini teistest Euroopa rahvastest. Neil oli võimalus tutvuda roomlaste kaudu parimate põlluharimisviisidega, roomlaste kõrgele arenenud sõjatehnikaga ning parimate sõjariistadega, kuna Ida- ja Põhja-Euroopas elutsevad soome-ugri ja slaavi rahvad seisid alguses kaugel neist mõjudest. Õige palju võisid germaanlased õppida ka ühelt idamaa rahvalt, araablastelt, kes osutusid kõige kultuursemaks rahvaks kesk-ajal.

Vana-aeg oli paganausu (paganaiks nimetasid kristlased kõiki mitme jumala kummardajaid), kesk-aeg ristiusu aeg. Juba Rooma riigis tunnustati ristiusk riigi usuks. Roomast valgus ristiusk germaanlaste sekka. Ristiusu kõrgeim vaimulik asus Roomas, teda nimetati paavstiks (papa — isa). Rooma paavst ise oli väga huvitatud ristiusu levimisest, sest sellega kasvas tema mõju ja tähtsus. Rooma paavstid saadavadki germaanlaste sekka misjonäre, kes võidavad neid ristiusule.

Germaanlased rajasid Rooma maadesse läänes mitmed riigid, kuid tähtsaim neist oli Frangi riik. See riik, alguse saades frankide maal, Reini kesk- ja alamjooksul, võitis pea kõik teised germaanlaste rajatud riigid. Frangi riigi kuulsaim valitseja oli Karl Suur.

Karl Suur. Karl oli tugeva kehaehitusega. Tema tervis oli hea, ainult neli aastat enne surma kannatas ta sageli palavikuhoogude all. Alati harjutas ta küttimist ja ratsutamist, nagu see oli tema rahva kombeks; ka harjutas ta ujumisega hoolsasti oma keha, olles ses vilunud niivõrt, et teda keegi sel alal ei ületanud.

Karl riietus isamaaliselt. Küljel kandis ta alati mõõka, mille pide ja ripatsid olid kullast ja hõbedast. Pidulikkudel puhkudel kõndis ta kullaga kirjatud rüüs ja kalliskividega äärestatud kingis, õlgadel mantel, hoitud koos kuldsest haagist, peas kullast ja kalliskividest kuninglikku peasidet (diadeemi).


LÄÄNE-EUROOPA
KESK-AJAL
NORMANNIDE RÖÖV KÄIGUD.
FRANGI RIIGI PIIR
RISTISÕDIJATE TEE
MUHAMEEDIUSULISED
UNGARLASED
UNGARLASTE RÖÖV KÄIGUD.
ATLANDI OOKEAN
PÕHJA MERI
INGLISMAA
LONDON
NORMANNID
ROOTSI
LÄÄNEMERI
RIIGA
LÜÜBEK
ELBE J.
ODER
VISLA
KIIEV
SAKSA
GALLIA
PARIIS
FRANGI RIIK
UNGARI
CLERMONT
VENEETSIA
PRANTSUSMAA
MUST MERI
DONAU J.
BÜTSANTS (KONSTANTINOPOL)
PIISA
ITAALIA
IDA-ROOMA RIIK
ROOMA
NEAPOL
HISPAANIA
KORDOVA
SALERNO
VÄIKE-AASIA
EDESSA
ANTIOHHIA
DAMASKUS
FÖNIKIA
PALESTIINA
JERUUSALEM
PÕHJA-AAFRIKA
EGIPTUS

Söögis ja joogis oli Karl mõõdukas; viinauima põlgas ta iga inimese juures äärmuseni. Einestamisel kuulas ta meelsasti muusikat või ettelugejat. Rohkelt ja kindlalt voolas kõne tema suust; mida ta tahtis, võis ta selgelt väljendada. Talle ei piisanud emakeeleoskusest. Ladina keelt oskas ta väga hästi, kreeka keeles võis ta lugeda. Karl tundis suurt huvi teaduste vastu ja pühendas neile rohket tähelepanu. Ta püüdis ka kirjutada ning seepärast oli tal harjumuseks tahvlit ja paberit enesega sängi peapadja alla kaasa võtta, et jõudetunnil oma kätt harjutada kirjatähtede moodustamises.

Vaeste hoolekandel ja toetamisel näitas ta palju head tahet ja seda mitte üksnes omal maal ja riigis, vaid tal oli kombeks kaugele üle meregi, Süüriasse, Egiptusesse, Aafrikasse jne. abi saata, kui ta kuulis, et ristiusulised elavad seal viletsuses.

Karl oli harjunud kõiki kasulikule tööle õhutama: vaimulikke pühakirjauurimisele ja õigele õpetamisele ning ustavale kohusetäitmisele, õpetlasi taevaste ja maiste asjade uurimisele; targad mehed koondas ta oma nõukokku, kohtunikkudelt nõudis õiglust, sõdureilt vilumust relvade käsitamisel.

(Einhardi järgi.)

Iseloomusta Karl Suurt. Kuidas hoolitses Karl vaeste eest? Mida nõudis ta vaimulikkudelt, ametnikkudelt, kohtunikkudelt, sõdureilt?

Karl Suur valitsemas (768—814). Frangi riik ulatus Karli troonile astumisel juba üle kogu Gallia. Karl võitis juurde veel palju maid. Karli hiilgepäevil, mis oli ühtlasi ka Frangi riigi hiilgeaeg, ulatusid Frangi riigi piirid Atlandist Elbeni, Põhjamerest Vahemereni. Itaalia, vana Rooma keskkoht, oli saanud Frangi riigi omaks; hulk endise Rooma riigi maid seisis Frangi kuninga võimu all. Karl Suur ei leppinudki enam kuningakrooniga; ta laskis enese a. 800 paavstil Roomas keisriks kroonida, pidades end seega Rooma keisrite järeletulijaks.

Karl Suur oli isevalitseja, ta juhtis riiki keskkohast; tema abilisteks ja korralduste täideviijaiks olid riigi kõrgemad ametnikud. Riik ise oli valitsemise otstarbel jagatud maakondadeks (krahvkondadeks), mille üle valitsesid krahvid; need valvasid üldise korra järele, kogusid sõdureid, mõistsid kohut, kogusid kuningale makse ja valvasid oma maakonnas keskvalitsuse korralduste täitmise järele. Piiriäärsete maakondade valitsejaiks olid markkrahvid, kes pidid ka kaitsma riigipiiri vaenlaste eest. Seepärast olid markkrahvil suuremad õigused kui krahvil. Krahvide ja markkrahvide tegevuse üle valvas keiser, milleks aegajalt saatis oma ametnikke koha peale nende tegevusega tutvuma.

Karl Suur toetas kirikut, oli heas vahekorras vaimulikkudega, võttis nende keskelt ametnikke, sest nad olid selle aja haritumad inimesed.

Karl hoolitses hariduse eest, asutades koole. Ta nõudis vanemailt, et need poegi kooli saadaksid; ta nõudis preestreilt, et need rahvast lugema, kirjutama ja laulma õpetaksid. Erilist hoolt kandis Karl õuekooli eest, kus õppisid kuningliku perekonna ja kõrgemate ametnikkude lapsed. Siin õpetati ladina keelt ja kirjandust, muusikat, arvutamist, geomeetriat, täheteadust, kõne- ja vaidluskunsti. Oma õue juurde kogus Karl kirjanikke ja õpetlasi, ta kutsus neid isegi võõralt maalt.

Frangi riik oli põllumajanduslik riik, põlluharimine rahva peategevus. Maa kuulus ka Frangi riigis peamiselt mõisnikkudele. Kuningas ise oli mitmekordne mõisnik ja oma mõisadest sai ta peatulu, sest Frangi riigis korralikke makse riigile ei makstud. Karl hoolitses väga oma mõisade majapidamise eest, ta tahtis, et see oleks eeskujuks kõigile teistele.

Ka markkrahvidel ja krahvidel olid mõisad, millised olid neil palgana kasutada. Vallandati ta ametist, siis pidi mõisast lahkuma ning selle uuele markkrahvile või krahvile üle andma.

2. Lääniolu.

Lääniolu tekkimine. Frangi riik ei jäänud püsima. Karl Suure järel valitsesid seal nõrgad keisrid, kes ei jõudnud alal hoida sisemist rahu riigis ega kaitsta rahvast välisvaenlaste eest. Frangi riigi lõunapiiri laastasid naabrid Aafrikast, põhjapiiri Skandinaavias elutsevad normannid, idapiiri Kesk-Doonau madalikku asunud ungarlased. Nende vaenlaste eest pidid markkrahvid, krahvid ja suurmaapidajad ise oma maid kaitsma. Talupojad ei jõudnud endid ise kaitsta, nad andsid end oma maakonna rikka suurmaapidaja kaitse alla, kaotades sellega iseseisvuse ja maa ning muutudes viimaks mõisaorjadeks. Krahvid, markkrahvid ja suurmaapidajad tundsid end ikka rohkem iseseisvatena, keisri võim vähenes ning tekkisid kodusõjad.

IX sajandi esimesel poolel (a. 843) jagus Frangi riik kolmeks osaks, millistest kujunesid uued kuningriigid: Prantsusmaa, Saksamaa ja Itaalia. Uutes riikides valitsesid kuningad oma riiki ka krahvide abil, kes samuti said palgana mõisu kasutamiseks. Ka teised kuninga-ametnikud ja sõjaväelased, eriti ratsanikud ehk rüütlid, said tasuna maid kasutamiseks. Kuningad, krahvid ja teised suurmaapidajad ei jõudnud kõiki oma maid, mis olid väga suured, isiklikult kasutada, seepärast laenasid nad neid edasi teistele. Nõrkade kuningate ajal hakkasid mõjuvõimsamad krahvid ja suurmaapidajad oma maades toi-

mima iseseisvate valitsejatena: nõudsid makse, sõdisid oma äranägemise järgi, lõid raha, võtsid tollimakse oma maa piirides. Vajades oma maade kaitseks sõjamehi, laenasid nad välja maa mõisade kaupa sõjateenistuse ja muude kohustuste eest. Maa-andjaid suurmaapidajaid nimetati lääni-isandaiks ehk seniorideks, maasaajaid mõisnikke aga läänimeesteks ehk vasallideks, saadud maad läänikс, s. o. laenumaaks. Sellist korda nimetatakse läänioluks ehk feodalismiks. Et tol ajal Lääne-Euroopas ei olnud linnu ega kaubandust, isegi mitte põllusaaduste müügi võimalust, siis jätsid lääni-isandad enese tarvitada maad ainult niipalju, kuipalju oli tarvis oma pere ülalpidamiseks; muu maa laenasid nad läänidena laenumeestele. Nii olid tol ajal peaaegu kõik maad läänimaad, sellepärast oli see läänіolude-maksvuse- ehk feodalismi-aeg.

Feodalismi-ajal oli kuningail ainult nende nimi; kuningas oli samasugune lääni-isand isiklikkudes maades kui iga teine suurmaapidaja. Ka temal oli maa välja jagatud vasallidele. Mida rohkem oli lääni-isandal vasalle, seda tähtsam oli tema ja seda suurem oli tema sõjaväeline jõud. Kuningail oli rohkem vasalle, sellepärast olid nad esimesed omasuguste keskel.

Lääni-isandad ja lääni-mehed moodustasid feodalismi-ajal valitseva klassi. Nad kandsid vastastikku kohustusi. Suuremad kohustused olid muidugi vasallil. Ta pidi sõjateenistusse ilmuma oma isanda kutsel hobusel ja sõjamundris; tema lääni suurusest olenes, kui palju ta pidi kaasa võtma jalamehi ja kui kaua viibima teenistuses. Vasallid pidid maksma lääni-isanda vangisattumise korral lunastusraha ja kandma veel teisigi rahalisi kohustusi. Lääni-isand oli kohustatud kaitsma oma vasalli, ei tohtinud talt ära võtta lääni, kui läänimees selleks põhjust ei andnud sõnamurdmisega. Lään anti küll ainult eluajaks, kuid oli kombeks lääni edasi anda pojale või lähemale sugulasele.

Ka kirikud, kloostrid ja kõrgemad vaimulikud olid suurte maade omanikud; ka nemad laenasid maid vasallidele, olid neile lääni-isandaiks ja nõudsid neilt sedasama, mis teised suurmaaomanikud.

Rüütlid. Vasalle oli rikkamaid ja vaesemaid; esimestel oli tarvitada mitu mõisa ja veel oma vasallid, kellele nemad olid seenioriks; vaesemail oli kasutada harilikult ainult üks mõis. Mõisnikke nimetati rüütliteks. Kõik maaomanikud, vägevast lääni-isandast, keda nimetati ka hertsogiteks ja vürstideks, kuni tähtsuseta rüütlini moodustasid feodalismi-ajal kõrgema kihi rüütelkonna.

Igal rüütlil oli oma loss, mis oli ehitatud mäe küljele või kõrge künka otsa, kust võis kaugele näha ümberkaudset maad. Lossi piiras sügav kraav, millele ehitati ülestõmmatav sild. Kogu lossi ehitisi piiras paks tornidega müür, mis tegi lossi võitmatuks. Müüride vahel asusid elumajad, aidad, tallid, toidukambrid; keskel oli loss ise, teistest ehitistest kõrgem oma torniga, mille kõrgeimast ruumist võis kaugele tähele panna lähenevat vaenlast. Lossis oli suur võõrastetuba ja hulk vähemaid ruume; seal asus ka kirjakogu ehk arhiiv ja rahakamber. Lossi all olid kelder ja vangiurkad, kuhu heideti sõjavange ja tõrkujaid talupoegi. Loss oli kindlus, kus rahutul ajal leidsid inimesed varju.

Rüütelkonna peaajaviiteks olid sõjad. Ka veedeti aega küttimisega, külaskäimistega ja pidudekorraldamisega, kuna majapidamisest osavõtmine, kas või juhtimise näol, kõnelemata füüsilisest tööst, peeti rüütlile häbistavaks. Rüütlite tähtsamad sõjariistad olid oda ja mõõk; tarvitati ka kirvest, nooli ja raudotsaga nuia. Rüütel kandis raudsärki, mis oli rikastel kullatud või hõbetatud, metallist kilpi ja kiivrit. Oma sõjamehelikku osavust näitasid rüütlid võitlusmängudel ehk turniiridel, mis olid keskaja rüütelkonna ehk aadliseisuse tähtsamaid pidusid.

Kuidas kasvatati rüütleid. Rüütliks ei saadud sündimisega, vaid pärast pikka ettevalmistust. Kui vanemad oma poega soovisid rüütliks kasvatada, saatsid nad ta juba seitsme-aastaselt aadlimehe lossi; harilikult saatis vasall poja oma lääni-isanda juurde. Siin teenis ta alul kannupoisina härrat ja prouat tubaseil toiminguil ja söögilauas.

Kasvatus, mille sai poiss, seisis peamiselt viisakais kombeis kõnelemisel ja ülespidamisel, söömisel ja joomisel. Arvurikkad õpetused, mis enamuses pärit vanemast kesk-ajast, koostati salmideks ja õpetati pähe.

Suuremaks saades hakkas poiss mõne rüütli sulaseks; mitte alati samas õukonnas, kus suursugune teenistusesära ja kerge töö hellitas, vaid osava vilunud õpetaja juures. Nüüd õpetati noormees ratsutama, jõudu harjutama, oda viskama, sõjariistu tarvitama, küttimas käima kullidega ja koertega, tantsima, daame ülistama luules ja laulus. Noorur saatis oma isandat käikudel, sõitudel, pidudel ja sõjas.

21-aastaselt tuli pidulik rüütlikslöömine. Saunas käinud ja terve öö lossikirikus palvetanud, sai ta hommikul selga valged riided ja kätte mõõga, mille järel preester õnnistas teda ja ta mõõka kõigi omaste ja piduliste juuresolekul. Siis lõi mõni vanem rüütel noormehele mõõgaga lapiti selga, tähendades seejuures: „Lõön sind rüütliks isa, poja ja püha vaimu nimel." Selle järel andis noor rüütel rüütlivande, et ta peab sõna, et ta tarvitab sõjariistu usu ja rõhutute kaitseks. Sõjariistad saanud, hüppas noor rüütel hobuse selga ja näitas külalistele oma osavust ratsutamises ja sõjariistade tarvitamises. (Belz'i järgi.)

Kuidas saadi rüütliks? Milles seisis rüütlikasvatus? Mis oli rüütlikslöömine? Võrdle rüütlikasvatust rooma kasvatusega.



Rüütliloss.

Turniir. Teise pidupäeva pealelõunal anti uutele rüütlitele juhus näidata oma osavust relvakäsitamises. Avaral, tasasel muruväljal märgiti turniirikoht, ümberringi kõrgematele istekohtadele kogunesid uhkeis piduehteis rüütlidaamid; telkide vahel surus pealtvaataja rahva hulk. Kõlas hüüdjate hääl: „Üles! Võtke relvad, rüütlid! Näidake oma jõudu, teenides

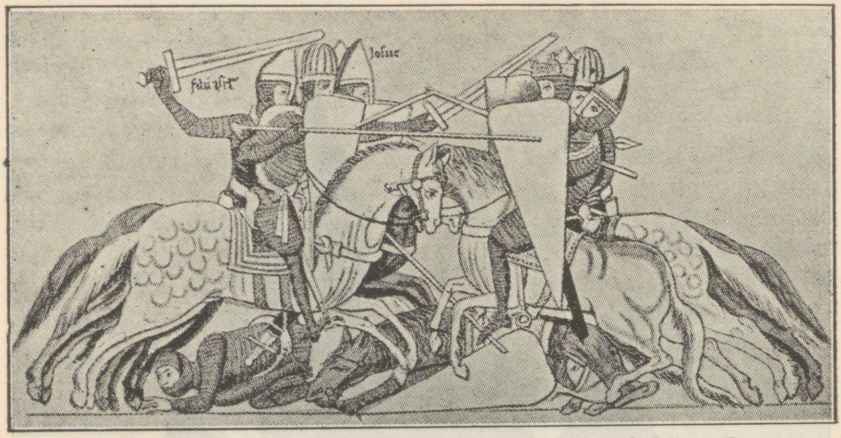

Turniir.

õilsaid daame.“ Kostsid pasunad ja kaks rüütlit kihutas võitlusväljale. Hobuseid kannustades tormasid nad teineteise vastu, löögivalmis odad käes. Toredalt sätendasid rakmed ja lehvisid narmalised vaibad, mis katsid hobuseid peaaegu maani. Puukilpidel kandsid mõlemad rüütlid oma vappe. Nad põrkasid kokku! Odad killunesid ja tükid lendasid, kuid kumbki rüütlitest ei kukkunud; välkkiirelt olid nad jõudnud hobused kõrvale juhtida. Kiitus mürises pealtvaatajate hulgast. Ruttu ulatati neile uued odad ja veel kord tegid võitlejad katset teineteist sadulast tõugata.

Esimesele paarile järgnes veel teisi. Mõnigi rüütel kukkus, kannupoisid ruttasid aitama oma isandaid uuesti hobuse selga. See oli üksikvõitlus mees mehe vastu, sagedaim ja harrastatuim võitlusmäng. Ka õnnetused ei jäänud tulemata, kuigi tarvitati nüri otsaga odasid.

Enamasti aga oli suuremate pidustuste puhul üksikvõitlus ainult eelmänguks suuremale hulgavõitlusele. Sõjaka muusika saatel tormas hulgavõitluses, turniiris, üks rühm teise otsa. Hooga katsuti läbi murda vastaspoolelt, kusjuures ka vange võeti. Turniirivälja teise otsa jõudes ratsutasid rüütlid tagasi esimesele lähtekohale, see pidi sündima kiiresti, enne kui vastane löögist veel jõudis toibuda. Kui ei oldud küllalt kärmas, võis juhtuda, et tagasitee ära lõigati ja võitlejad vangistati. Siis algas mäng uuesti ja esimesed ründajad asusid kaitseseisukorda. Võitlus kestis mitu tundi, sageli kogu päeva; meeleolu muutus sõjakaks, ärevus valdas võitlejaid kui ka vaatajaid. Meeste ja hobuste rüsinas võis saada hobuselt kukkumine väga kardetavaks, kui polnud kohe sealsamas kannupoissi rüütlit aitamas. Kaunis sagedased olid rasked vigastused ja isegi surmavad haavad. Igatahes nõudis turniirist osavõtt rüütleilt määratut jõukulutust.

Niinimetatud kuninga „mõõgasaatepidu“ oli tavaliselt rõõmsam ja kergem. Sellel veedeti aega ainult odavehklemisega, kilbi- ja lipulehvitamisega ja ratsutamisoskuse näitamisega. Võitjad turniiril said suursuguseimatelt daamidelt „tänu“, auhinna, kuldsõrmuse ja ka kallimaid kinke. Sageli ulatus suuremate pidustuste puhul osavõtjate arv kümneisse tuhandeisse.

Mis oli turniir? Kes võtsid sellest osa? Kuidas võideldi turniiril? Milliseid õnnetusi võis juhtuda? Millist tasu sai võitja?

Talupojad feodalismi-ajal. Rüütlite ja vaimulikkude töötegijaiks olid talupojad. Neil ei olnud oma maad, nad elasid õlgkatusega hurtsikus lossi läheduses mõisa maal. Mõisalt kasutada saadud maa eest võlgnesid nad palju. Nad pidid mõisas teol käima, sest mõis ei pidanud endal põllutöölisi. Talupojad kutsuti mõisa tööle parimal külvi-, lõikuse- ja heina-ajal. Alles siis, kui oli sooritatud isandatöö, võisid nad asuda oma põldudele. Nad pidid oma vilja jahvatama isanda veskil, tema ahjus leiba küpsetama, mõisa surutõrres viina pressima, mille kõigi eest nõuti eritasu. Talupojad pidid veel mõisale metsast puid vedama, ehitiste jaoks kive kandma, teid sillutama, sildu tegema ja parandama jne.

Edasi pidid talupojad maksma renti viljas ja kodusaadustes. Vilja pidid nad koristamise järel kohe viima mõisa, küsimata, kas neile endile midagi järele jäi. Jõuluks nõuti neilt põrsaid, uus-aastaks kanu, kevadepühiks mune ja tallekesi.

Ka abiellumiseks pidid nad luba paluma mõisahärralt. Kui abiellujad ei olnud pärit ühest mõisast, siis jagati nende lapsed kahe mõisa vahel; kui aga abielust sündis ainult üks laps, siis jäi see sinna mõisa, kust oli pärit ema. Mõisnik oli ainuke kohtumõistja talurahva üle. Nii seisis kesk-ajal talupoeg täielikult mõisahärra omavoli all.

Kloostrid. Armastuse ja vendluse vaim, mida oli õpetanud Kristus ja ta jüngrid, ei jäänud kauaks püsima kristlastesse. Paljud uue usu pooldajaist ei suutnud loobuda oma endisest rikkast eluviisist, välisest aust ja hiilgusest. Arvati, et seda pole tarviski, et inimesed ei tarvitse olla omavahel vennad, et ei tarvitse olla ka kõigil ühesugused õigused. Kristlikkudes kogudustes kerkisid juhtivale kohale alul kogudusevanemad, hiljemini piiskopid vanemate juhtidena; veel hiljemini tekkis vahe au ja võimu poolest piiskoppide ringkonnas: peapiiskopid said kõrgemaks teistest ja Rooma peapiiskoppi hakati hüüdma paavstiks.

Oli aga ka neid, kes Kristuse õpetusest pidasid kinni ja seejuures sattusid teise äärmusse. Nad hakkasid põlgama ilmlikku elu; pöörasid selja patusele maailmale, asudes elama kas metsa või mahajäetud kohta. Siin üksinduses elades hankisid nad ise endile eluülalpidamist ja veetsid aega palvetamises. Neid hakati pidama pühadeks inimesteks ja nende juurde asus elama teisi usklikke. Seesuguste üksiklaste elamut nimetati k l o o s t r i k s, üksiklasi endid m u n k a d e k s. Ka naisi haaras see liikumine; naiskloostrite elanikke hüüti n u n n a d e k s.

Mungad elasid kloostrites kindla kodukorra järgi, mille maksma oli pannud püha Benediktus (Monte Cassino kloostris Neapoli j.) ja mis sai eeskujuks kõigile teistele: mungad pidid töötama põllul, aias, tegema käsitööd; kuus korda öö-päeva jooksul pidid nad palvetama, muu seas kell 12 öösi: ärajäämisi karistati; kõik mungad pidid mõistma lugeda, kirjutada, laulda ja tundma pühakirja.

Alul elasid kloostrid vaeselt, aga varsti hakkasid rikkad inimesed, nagu vürstid ja teised suurmaaomanikud neile kinkima maid ja muid varandusi — lootuses teenida sellise heateoga hingeõnnistust. Jõukaks saades etendasid kloostrid tähtsat osa kesk-aja kultuuris. Nende põllu- ja aiapidamine oli eeskujuks ümbruskonnale; nad hoolitsesid hariduse ja teaduste eest raamatute ümberkirjutamisega ja noorte õpetamisega oma koolides; nad levitasid ristiusku, kuna nad välja saatsid jutlustajaid ehk misjonäre paganausulistesse maadesse.

Külaskäik kloostrisse. Väikesest üksikelamust oli saanud suur klooster. Uhkelt kerkis kaheksaküljeline kirikutorn üle elumajade pilbaskatuste; sealsamas asusid kooliruumid, viljaaidad, keldrid, kuurid; kuuldus ka veskiratta plagisemist, sest kõik eluülalpidamiseks tarvisminev pidi saadaval olema koha peal. Tugev ringmüür torniga ja väravaga ümbritses ehitisi, vähem küll ilu kui julgeoleku pärast, sest paljud võimumehed sel ajal ei pidanud kinni käsust: „Sina ei pea mitte himustama oma ligimese vara!"

Keskpäev oli möödas, vaikne rahu laotas üle oru. Püha Benediktuse korraldus määras selle tunni igaühele vaikseks lamamiseks. Ainult vaht väravatornis seisis oma kohustetäitmisel. Seal kuulis ta kuusemetsa poolt kapjade plaginat. „Kaheksa või kümme ratsanikku," lausus ta terava kuulatamise järel. Ta laskis tõstevärgi alla, tõmbas üles silla, mis viis üle veegatäidetud kraavi, ja võttis seinalt sarve ning puhus kolm korda.

Kloostriülem (abt) hüppas oma tugitoolist, ringutas uniselt, ronis ärklituppa ja vaatas välja. Ehmunult hüüdis ta: „Püha Benediktus, ole mulle armuline! Hertsoginna, minu täditütar." Kähku riietus ta mungakuube, riputas kaela kuldketi kloostrimärgiga, toetudes oma õunapuust abtikepile, mille küljes ilutses elevandiluust käepide, ja laskus alla õue.

Kloostriülem saatis oma külalised kõige pealt kirikusse. Kui hertsoginna oli lugenud palve kloostriasutaja haual, avaldas ta soovi näha kirikuvarandusi. Nad astusid käärkambrisse. Kloostriülem laskis avada kapid, milles leidus imestamisväärseid purpurisi kirikuriideid, tikitud preestrikuubi ja mõjuvaid ajaloolisi pilte. Selle järel avati kirstud, milles säras hõbedasi laelampe ja lühtreid, kullast ribasid püharaamatute ja altari kaunististe äärestamiseks; kallihinnalisi nõusid mitmesuguseis vormides, delfiinkujulisi lühtreid, isesuguseid karikaid, viirukipanne ja palju muud väärtuslikku vara.

Selle järel läksid nad kloostriaeda. See oli suur ja seal kasvasid mitmesugused tulusad juurviljad, ka arstirohutaimi ning muid tervekstegevaid rohte.

Viljapuuaiast oli eraldatud osa metsloomade ja -lindude jaoks; neid oli Alpidest siia toodud, osalt külastajate kingitud.

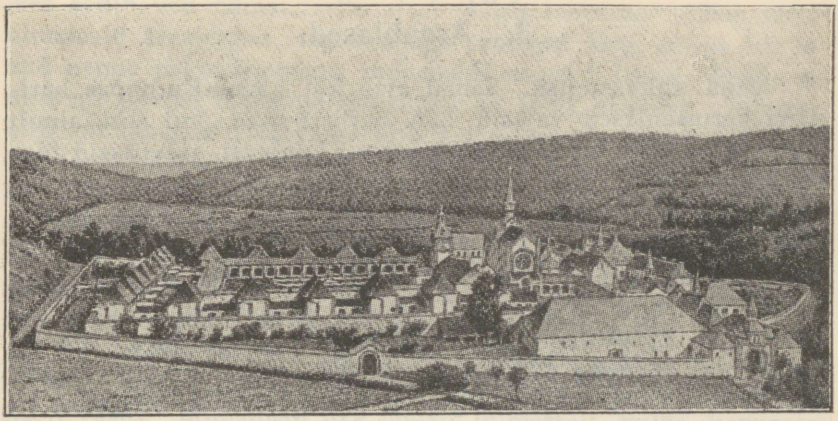

Klooster.

Üks vendadest noppis õunu ja kogus neid korvidesse. Kõlas poisikeste õrn laul: kloostrikooli kasvandikud tulid austust üles näitama hertsoginnale; noorukesed, aga juba kandsid nad mungakuube ja paljaks-aetud pealage. Kui need punapõselised rongikäigus möödusid, endi õpetajate eeskujul silmad maha lõid ja tõsiselt oma laule laulsid, siis libises naeratus üle hertsoginna näo, ja tugeva jalahoobiga virutas ta lähedalseisva õunakorvi ümber, nii et õunad veeresid meelitavalt õpilaste sekka. Aga eksitamatult läksid need oma teed, ainult üks väiksemaist tahtis kummarduda meelitava vilja järele, kuid naabrikene hoidis tedagi tagasi. Meeleheaga nägi kloostriülem noorte ülespidamist. Nüüd juhtis kloostriülem hertsoginna teise kloostrikooli, kus õppisid suurnikkude pojad ja need, kes tahtsid pühenduda vaimulikule seisusele. Sealsamas leidus ka kloostri raamatukogu ja lugemistuba.

Samal ajal oli köögis ülemkoka juhatusel arenenud tegevus, mis ei jätnud enam midagi soovida. Kõlises kell; see oli kutse õhtusöögile. Kloostriülem saatis hertsoginna söögisaali; 14 laua juures seisid kloostrivennad, preestrid ja abipreestrid; nad ei juhtinudki kõrgele külalisele erilist tähelepanu.

Seal tõusis naeratades hallpäine kunstnik ja andis kloostrivendadele märku muusikaks, mille ta ise oli komponeerinud; rõõmuga kuulasid seda teised.

Vara hommikul istus hertsoginna oma saatjatega sadulasse, keelas ära igasugused lahkumispidustused ja algas kojusõitu.

(Scheffel, Ekkehard.)

Kuidas näis kesk-aegne klooster? Mis jutustatakse kesk-aegse kloostri rikkustest? Kuidas veetsid aega mungad? Mis ülesanded olid kloostrikoolidel? Mis tähtsus oli kloostritel kesk-ajal?

3. Araablased.

Maa, rahvas, usk. Samal ajal, kui Lääne-Euroopas harimata germaanlased rajasid n. n. barbari-riike, kui siin ainult Karl Suure nimi omas üldtunnustatud kuulsust, saavutasid idas kõrgeima kultuurilise taseme muhamedi usku araablased. Araablaste kodumaaks oli Araabia poolsaar, aga kõige araablaste ühinemise järel VII sajandil jäid neile kodumaa piirid kitsaks. Araablased ei olnud ainult karjakasvataja ja põlluharija rahvas, nad olid ka kaupleja rahvas. Juba varemini olid nad kaubelnud Egiptusega, Süüriaga ja Mesopotaamiaga. Pärast ühise riigi rajamist vallutasid nad need maad; nii said nende omaks Palestiina, Süüria, Egiptus, Mesopotaamia, hiljemini ka Põhja-Aafrika ja Hispaania. See sündis samal ajal, kui Lääne-Euroopas oma piire laiendas teiste germaanlaste riikide arvel Frangi riik; nende kahe noore kasvava riigi vahel tuli isegi omavaheline jõuproovimine Gallia pinnal, aga võitjaks jäid frangid. Araablastel ei läinud korda tungida Euroopas kaugemale. Euroopa jäi seega ristiusuliste maaks.

Araablased andsid oma sõdadele usulevitamissõdade ilme: neid kihutasid sõjakäikudele nende prohveti, Muhamedi sõnad:

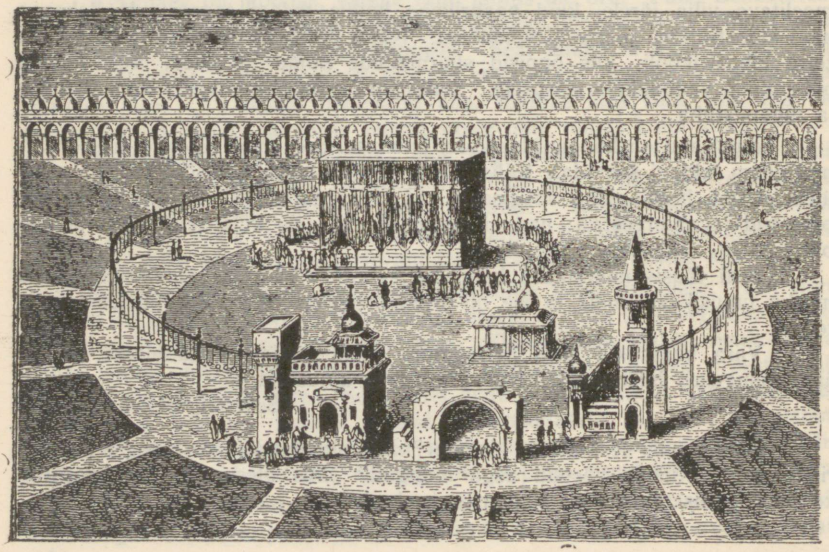

Kaaba tempel.

‚kes sõdib usu pärast, selle aitab Allah taevasse.' Oma usku nimetasid araablased islamiks, aga prohveti järgi oleme harjunud nende usku nimetama muhamedi usuks. Jumal, Allah, on üks, nii õpetab islam, ja muhamed on tema prohvet. Inimese hing on igavene. Taevasse viib kitsas tee üle põrgusügavuse; õndsusele määratud pääsevad seda teed mööda taevasse, aga hukatusele mõistetud langevad põrgusse. Põrgust pole kunagi väljapääsu, seal on kas väga kuum või külm; seal toidetakse mürgiste roogadega. Taevas on kena aiasarnane, kus kasvavad imeilusad puud, kus voolab hõbeselge vesi, kus õhk on täis magusaid lõhnu ja kus kõikide kõrvu kostab õrn muusika. Islam õpetas veel, et iga inimese saatus on määratud juba enne sündi; muhameedlased lähevad seepärast igale hädaohule külmaverelisel vastu. Muhamedi usk nõuab inimestelt hulga kommete täitmist. Nende püha linn on Mekka, seal asub Kaaba tempel muhameedlastele juba pagana-ajast püha musta kiviga.

Araablaste kultuur. Araablased seisid kultuuriliselt palju kõrgemal germaanlastest. Neil olid linnad ning arenenud tööstus ja kaubandus. Föniikias ja Egiptuses valmistati klaasasju; Ees-Aasias, kus rohkel arvul kasvatati karja, kaameleid, kitsi, lambaid, oli hulk riidevabrikuid. Peenemaid kangaid valmistati puuvillast ja siidist. Araablaste kangad olid ilmakuulsad oma värvikülluselt ja kaunistelt mustritelt. Ülikuulsad olid nende toredad seinavaibad, mis kujutasid sündmusi loomariigist; samuti nende ilusad põrandavaibad. Pärsia lahe ümber hariti suhkrupilliroogu; ka teisi kultuurtaimi, nagu kohvi, riisi, safrani, lina, kanepit, mooruspuid harisid araablased. Aedades kasvatati apelsini- ja sidrunipuid, datleid, viinamarju ja teisi aedvilju, aga ka lõhnaõli jaoks lilli, nagu roose, liiliaid, nartsisse jne.

Araablaste kauplemine ulatus slaavlaste kaudu isegi meie kodumaale, mille tõenduseks on nende rahad, leitud meie juures.

Araablastel oli oma kirjandus. Nende elav, unistav idamaine meelekujutus avaldus luuletistes, mõistatistes ja muinasjuttudes. Maailmakuulus on nende muinasjuttude kogu „Tuhat ja üks öö". Teaduslikul põllul on araablased alal hoidnud kreeka haridust, seda tõlkinud ning levitanud. Neil olid olemas koolid, kus haridushimulised võisid õppida, isegi ülikoolid, kuhu õppima tulid ristiusulisedki.

Araablased olid tublid ehitajad. Nende mošeed, neljanurgelised, sammaskäikudega ja kuppelkatustega ning sirge torniga templid olid nende tähtsamaid ehitisi. Mošeede arabeskidega (kivilõiked ja joonised) kaunistatud sambad, seinad, laed

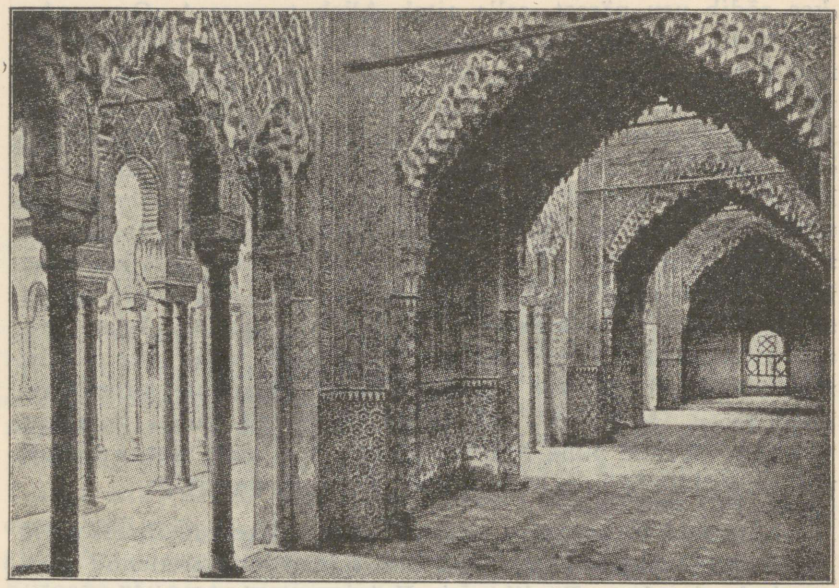

Alhambra loss seestpoolt.

annavad tunnistust nende ehituskunsti üllatavast kaunidusest. Veel tänapäevani on säilinud nende meistriteosed: Kordova mošee ja Alhambra loss Hispaanias.

4. Ristisõjad.

Ristisõdade põhjused. Araablaste võitudega oli ristiusuliste pühalinn, Jeruusalemm, sattunud muhameedlaste kätte. Kuid araablased ei teinud takistusi ristiusulistele palverändajaile käia kummardamas pühal haual ja palvetamas kohtades, mis neile olid pühad Palestiinas. Aga 1000. a. ümber ilmusid Kesk-Aasiast türklased ja võtsid araablastelt ülevõimu kõigis Ees-Aasia maades, seega ka Palestiinas; nii sattus ristiusuliste pühalinn ühes teiste neile pühade kohtadega türklaste kätte. Türklased olid ka muhamedi usku; nemad ei sallinud teiseusulisi. Nad kas hävitasid ristiusuliste kirikud või muutsid neid mošeedeks. Euroopa palverändajaile tegid nad takistusi ning nõudsid neilt pühadesse paikadesse laskmise eest maksu. Ikka rohkem ja rohkem kogus kibedust ristiusuliste hinge. XI sajandi alul (a. 1095) kutsus paavst Urban II Lõuna-Prantsusmaale (Cler-

mont'i linna) kokku vaimulikke ja vürste, sinna kogunes ka palju rahvast. Paavst ütles:

„Ristirahvas on alandatud ja kannatab; pühis paigus tapetakse preestreid, Lunastaja puhkepaik on uskmatute käes. See pärast üles, mu armsad, varustagem end sõjariistadega! Igaüks pangu vööle oma mõõk, sest parem on surra võitluses kui kannatada kauemini seda alandust. Halastaja jumala ja apostlite Peetruse ja Pauluse nimel kuulutan kõigile, kes sõjariistad haaravad uskmatute vastu, täielikku pattude andeksandi ja neile, kes langevad pühas võitluses, igavest elu, võtan ka iga Issanda eest võitleja kui kiriku tõeliku poja oma erilise kaitse alla, et keegi ei tohi talle kahju teha ei kehaliselt ega vaimselt."

Suur oli püha isa sõnade mõju; sealsamas võtsid paljud ristimärgi õlale, mis tähendas nende nõusolekut ristisõtta minekuks. Sai alguse üldine liikumine, mille lõppsihiks oli pühamaa vabastamine. Kuid mitte üksi usulised huvid ei kihutanud taga inimesi. Rüütlid ihkasid seiklusi võõrail mail, au ja rikkust; talupoegadele oli lubatud orjusest vabanemine; Põhja-Itaalia linnad olid palju kuulnud idamaade rikkustest, nende soov oli astuda idarahvastega kaubavahetusse.

Ristisõdadest. Nii algasid ristisõjad. Lahkusid abikaasad abikaasadest, vanemad lastest, lapsed vanemaist; ükski armastusside ei suutnud peatada vaimustust. Lahkusid mungad kloostreist, patukahetsejad oma kongidest. Ükski seisus, ükski vanus ei tahtnud jääda pealtvaatajaks suures ettevõttes. Ligi 200 aastat kestsid ristisõjad; sajad tuhanded olid korraga väljas, aga väike arv jõudis eesmärgile. Esimesed teeleminejad (umbes 100 000 inimest) said surma võitluses türklaste vastu Väike-Aasias. Umbes 400 000 inimesest, kes esimestele järgnesid, oli peale Jeruusalemma vallutamist (a. 1099) järel ainult 20 000 inimest. Moodustati Jeruusalemma kuningriik. Jeruusalemma jõudsid ristiusulised oma käes pidada ainult 88 aastat. Siis läks ta jälle türklaste võimusesse. Korraldati veel mitu ristisõda Palestiina vabastamiseks, kuid ilma suuremate tagajärgedeta. Isegi lapsi saadetud kord ristisõtta. Need sattunud aga petiste küüsi ning müüdud orjadeks.

Et ristisõdijate käsi ei käinud hästi idas, selles olid nad ise palju süüdi. Nende äärmine sallimatus teiseusuliste vastu, millele seltsisid nende omavahelised tülid, lõi rahutu õhkkonna. Neist taheti Palestiinas maksku mis maksab lahti saada, ainult Itaalia kaupmehi salliti ja nendega sõlmiti kaubalepinguid. Vii-

maks lõppevadki ristisõjad (a. 1291), viimased ristisõdijad sunnitakse lahkuma. Pühamaa jääb türklaste kätte.

Ristisõdade tähtsus. Kokku puutudes kahesaja aasta kestel idamaalastega, nähes võõraid maid, arenes eurooplaste silmaring, kasvas nende mõtteviis. Rüütlid aimasid oma harimatust. Kuna enne tähtis ei olnud, kas rüütel oskas kirjutada ja lugeda, hakati nüüd panema rõhku haridusele. Idamaa toredust nähes hakkasid rüütlid nõutama paremaid majariistu, nagu klaaspeegleid, sohvasid, vaipu jne. Lääne-Euroopas hakati kultiveerima uusi viljatõugusid, nagu riisi, kohvi, kanepit, puuvilla, aedades harima uusi aedvilju, nagu sidruni-, apelsini-, safranipuid. Õpiti kuduma puuvillariiet, peent siidiriiet ja sametit; araablaste eeskujul valmistati paberit puuvillast ja nartsudest.

Eriti suurt kasu said ristisõdadest Põhja-Itaalia linnad: nad leidsid idas kaubaturud ja jäid kaubanduslikku läbikäimisse idamaa rahvastega ka pärast sõdade lõppemist. Kuid kaudselt sai sellest läbikäimisest kasu ka Prantsusmaa ja Saksamaa. Neiski maades olid juba tekkinud linnad ja need linnad pidasid üle Alpide viivate teede kaudu ühendust Põhja-Itaaliaga. Nii avaldasid ristisõjad mõju Euroopa majanduslikku ellu.

5. Kesk-aja linnad.

Linnade tõus Lääne-Euroopas. Germaanlastel, nagu teame, ei olnud linnu; nemad ei müünud ega ostnud; nad valmistasid kõik majapidamises tarvismineva oma kodus. Vanad Rooma linnad langesid riigi lagunemisega, kuid kõik nad ei hävinud täielikult. Nii jäid mitmed püsima sadamalinnadena, nagu Piisa, Veneetsia; mõne vana linna varemeile kerkisid kuningate ja piiskoppide kindlustatud asupaigad. Germaanlased ei tundnud alul tarvet linnaturu järele, valmistati ju kodus kõik, ainult rikkamad ostsid endile vahel juutidelt idamaa ehteasju, mida need laiali vedasid sadamalinnadest.

Kuid alates X sajandist hakkas muutuma Lääne-Euroopa elu; oli suurenenud rahvaarv ja tõusnud inimeste tarbed. Hakati otsima elu ülalpidamiseks uusi tööharusid ja rännati maalt välja (n. idasse ristisõdijatena). Oli peendunud maitse, eriti rüütlite keskel; sooviti ilusamaid riideid, kenamaid jalanõusid, kaunimaid sõjariistu. Ilusat, nägusat riiet ja kauneid tarbeasju võisid valmistada ainult vilunud käed ja osav oli käsitööline, kui ta tegi alati üht tööd, sest praktilised kogemused täiendasid tema oskust.

Sellepärast tuli käsitöölistel omavahel jagada tööd. Nii tekkisid kraasijad, ketrajad, kudujad, värvijad, kingsepad, rätsepad jne. Need inimesed pidid asuma elama üksteise lähedusse.

Alul võimaldati kaupade inimeste kätte toimetamist seega, et peeti käidavais kohtades, nagu kuulsate kirikute ja kloostrite juures, laatu, kuhu ilmusid oma kaupa pakkuma rändavad kaupmehed. Niipea kui ka oma inimesed hakkasid turu jaoks valmistama kaupu, oli tarvis alalist turgu, mis oleks kättesaadav tarvitajale ja müüjale. Nii tekkisid mitmesse kohta alevid, kuhu hulgana oli elama asunud käsitöölisi ja kus iga päev peeti turgu. Käsitöölisteks hakkasid talupojad, kes oma isandailt said loa selleks; maa asumiseks andis neile samuti kas kuningas, lääniisand, piiskopp või kloostriülem. Need alevi-inimesed olid ka maapidajad, sest alevi juurde kuulus maa; nii ei loobunud käsitöölised täielikult oma endisest maaharija elukutsest. Alevisse asudes vabanesid käsitöölised teo-orjusest, üldse mõisniku omavoli alt ja maksid oma isandale ainult rahamaksu.

Aegamööda arenes alev linnaks; linnaelanikke hüüti Saksamaal kodanikkudeks. Nad valisid endile linnapea ja viimasele nõuandjaiks linnaisad, kes pidasid raekojas linnapea juhatusel oma koosolekuid.

Küladega võrreldes elas linnas rohkesti inimesi. Küll ei olnud kesk-aja suurematesk linnades palju üle 10 000 elaniku, kuid turul sünnitas rahvahulk õige palju kära; linnavalitsuse ülesanne oli hoolitseda turul korra eest. Valvati kaalude ja mõõtude järele. Suurt raskust sünnitas asjaolu, et ei olnud ühist raha, sest igal vürstil (lääni-isandal) oli õigus lüüa oma raha. Turul tuli raha kaaluda, et määrata kindlaks ta väärtus. Kõik, kes ei tunnustanud linnas maksvaid turumäärusi, langesid karistuse alla: neilt kas nõuti rahatrahvi või neid häbistati häbiposti sidumisega. Linnaisad korraldasid ka käsitööliste elu.

Kesk-aegne linn. Rikkamate linnade peatänavad olid siin ja seal sillutatud, majade ääres leidus kivitee jalakäijaile. Aga mitte igal pool ei oldud nii kaugel. Kui linnaplatsil tuli pidu pidada, kaeti see õlgedega, seda võis teha ka iga kodanik oma majaesisega. Kes halva ilmaga välja läks, pani jalga rasked puukingad; linnaisadelt nõuti, et nad koosoleku saali minnes need ära võtaksid. Palju oli tänavail kaevusid; need olid lihtsad kettkaevud kahe ämbriga; kui üks üles tõmmati, langes teine sügavusse. Kus hea vesi puudus, seal juhiti allikaist ja ojadest vett linna, sest puhta vee järele oli suur tarvidus. Ka oli loomade ja tuliõnnetuste pärast vesi hädavajalik. Mõldrid, kangrud, värvijad, parkijad tahtsid asuda vee ääres. Sellepärast juhiti jõgi või lähedal asuvad ojad mitmes harus tänavate vahele ja sealt tagaõue. Linnaplatsidel seisid kaevude juures kivist või metallist künad ja määratud kohtadel täidetud veetünnid tulikahju puhuks.

Linnatänavad moodustasid palju kitsaid keere. Linna majad olid väikesed, kergelt ehitatud, oma enamikus õlgkatustega. Nad ei asunud väga lähedal üksteisele, sest nende vahel olid platsid, kuhu juhiti vihmavett. Sissekäiguks oli tavaliselt pool-uks, mille kohal üleval rippus silt majamärgiga ja omaniku nimega. Ehitiste joon ei olnud sirge, majal ise võis ulatuda ülemine kord üle alumise; leidus sageli majaseinast väljaehitatud tube ja rõdusid. Maja kelderkorra juurde ehitati poeruumid, kuurid; keldrid avanesid tänavale ja keldrikoda ulatus vahel isegi sõiduteeni.

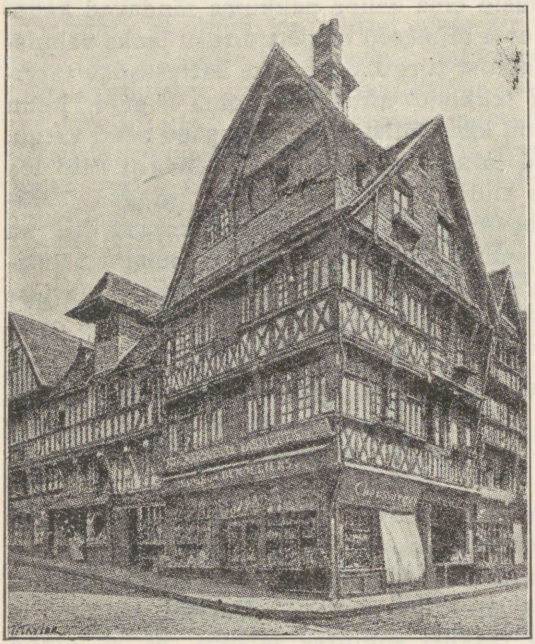

Maja kesk-aegses linnas.

Linnal oli oma turupäev. Turupäeval lehvis raekoja tornis punane lipp; niikaua kui lehvis lipp, maksis turuõigus. Turupäeval voolas kokku kõiki tänavaid mööda ümbruskonna inimesi; ilmusid maapagarid ja lihunikud, et kaubelda oma saadustega neile määratud kohtadel. Turuputkades, laudadel ja pinkidel olid linna käsitööliste tooted.

Linna väravas oli turupäeval peatus ja tung, sest iga vanker, mis tahtis sisse sõita, vaadati väravavahtide poolt hoolega läbi. Voori omanik pidi maksma väravatolli ja andma kümnist saadustest, ainult väga vajalikke toiduaineid ja mõningaid tooresaineid töökodadele lubati sisse vedada vabalt. Maainimeste kärudele järgnesid suured veovankrid, kus kaubad olid kaetud presendiga; nendes peitus väärtuslik kaup, kaugelt maalt veetud vara; sõjariistus ratsanikud saatsid seda killavoori. Väsinult liikus rong mööda tänavaid linnakaalukojani, kus võõramaa kaubad kaaluti, tolliti ja tollimaks sisse nõuti. Võõramaa kaubad meelitasid kohe ostjaid.

Nii vurasid vankrid ja talitasid inimesed, kuni lehvis turulipp. Lipu kadumine raekojalt või kellalöömine kuulutas turuaja lõppu. Algas tururahva laialisõit. Varsti valitses jälle vaikus turuplatsil; linn ja maa oli oma tarbeid vahetanud.

Kuidas näis kesk-aegne linn? Missugused tänavad, majad olid seal? Mis piiras linna? Mis sündis turupäeval linna väravas? Mida tehti turul, kaalukojas? Kes valitsesid linna?

Linnade tähtsus. Linnade tekkimisega vabanesid päris-põlvest need talupojad, kellel nende isandad lubasid asuda elama linna ning kes hakkasid linnakodanikkudeks. Linn ise oli vabadusekaitsja. Kui maalt põgenenud talupoeg end linnas varjata oli jõudnud aasta ja ühe päeva, siis sai ta vabaks. Saksamaal öeldi: „Linnaõhk teeb vabaks". Linnade tekkimisega asusid linna elama paljud mõisnikud; nende maalt äratulekuga kadusid mõisapõllud ja seega jäi ära talupoegade teo-orjus; talupojad maksid sel korral ainult renti. Nii tõid linnad osalist paranemist talurahva seisukorda.

Linnad avaldasid mõju ka haridusse. Kuni linnade tekkimiseni olid kesk-ajal olemas ainult kloostri- ja kirikukoolid; nende peamiseks ülesandeks oli ette valmistada kirjaoskajaid munki ja preestreid; aga ka need, kes ei mõelnud astuda vaimulikku seisusse, võisid õppida siin. Neis koolides õpetati kirjutamist, lugemist, usuõpetust, muusikat ja ladina keelt.

Linnad hakkasid asutama ilmlikke koole ladinakoolide nime all. Ladinakoolides õpiti lugemise, kirjutamise, arvutamise kõrval hoolega ladina keelt; sealt tulebki nende nimetus. Kesk-aja kirjanduslik keel oli ladina keel, sellepärast oligi tema õppimine nii vajalik.

Tekkisid tähtsamates linnades ka ülikoolid. Neis õpiti usuteadust, õigusteadust, arstiteadust, loodusteadust. Enne ülikoolis õppimist oli tarvis lõpetada niinimetatud filosoofia jaoskond. Kuulsaimad ülikoolid olid kesk-ajal Pariisis, Itaalias (Bologna's ja Salerno's). Ülikoolidesse voolas noori kokku kogu Lääne-Euroopast; üliõpilased ühinesid rahvuste järele seltsideks, kus nad üksteisele vastastikku abi andsid.

Aga vabalt ei saanud areneda teadused kesk-ajal, seda takistas kõigest jõust katoliku kirik. Kirik nõudis, et teadused seisku tema teenistuses, s. o. tõestagu tema põhiväiteid. Kunagi ei tohtinud keegi õpetlane kirjutada ega kõnelda kiriku põhilausete vastu. Kui ta seda siiski julges, siis tunnustati ta ketseriks ja põletati tuleriidal.

Linnade liidud. Käsitööliste kõrval tekkis linnas kaupmeesteseisus. Kaupmehed vedasid kaugelt kokku kaupu ja müüsid neid linnaturul. Kuid kaupade vedu oli väga raskendatud, sest puudusid head liiklemisteed. Vedu kaugete maade tagant kestis kaua ja oli väga hädaohtlik. Maksvate lääniolude tõttu puudus täielikult riiklik kaitse, polnud olemas ka rahvusvahelist kaitset, küll liikus aga maid mööda ringi palju röövrüütleid, kes endile otse ülesandeks olid võtnud võõra vara röövimise. Ka

merel ei olnud liikumine hädaohuta, ka seal varitsesid kaubalaevu röövlid. Sellepärast olid kaupmehed sunnitud oma kaupade saatmist toimetama ühiselt tugeva kaitse all. Nii tekkisid keskajal ka kaupmeesteühingud, gildid. Aga sellest oli veel vähe; tekkis tarve kaugete kaubasõitude kindlustamiseks astuda lepingusse linnadel. Niiviisi liitunud linnad ühendasid oma sõjaväed ja kindlustasid sel teel oma kaubavooridele korraliku kaitse. Tähtsaim neist liitudest oli Põhja-Saksamaa linnade liit, Hansa leping. Temast sai koguni ajutine Põhjamaade käskija. Hansa lepingusse kuulusid pärastpoole ka meie kodumaa linnad.

Hansa leping. *XV sajandi alul kuulus Hansale ülemvõim nii Lääne- kui Põhjameres. Ta oli jõudnud maksma panna oma mõju Taanis, Norras ja Rootsis. Kauakestva võitluse järel lükkas ta troonilt ja kihutas välja maalt oma suurima vastase, Taani kuninga. Nüüd juhtis Hansa oma äranägemise järgi Skandinaaviat, seadis valitsema kuningaid ja tõukas neid troonilt. Sest omandanud merivõimu, oli Hansa saanud Põhjamaade käskijaks.*

Liidu eesotsas seisis Lüübek.



Lüübeki raekoda (linnamaja).

Hansa linnade väline ilme oli kaunis ühtlane. Laiadest kraavidest piiratud linnamüüride üle paistsid kaugele kõrged nõelakujulised, teravad kirikutornid; tänavad, enamasti kitsad ja täis keere, olid piiratud kõrgete katuseharjadega majadest, mis väga sarnanesid üksteisele. Korterite ja laduruumide arvu katsuti suurendada sellega, et ehitati majad mitmekordsed. Silmapaistvaimad ehitised olid mõjuvad raekojad, toredad kirikud, uhked linnaisade lossid ja suured gildimajad.

Sel suurel liidul olid veel oma kaubakontorid Venes (Novgorodis), Norras (Bergenis), Inglismaal (Londonis).

Lüübekisse tulid nõupidamistele kõigi liitu kuuluvate linnade saadikud. Rahad, mõõdud, kaalud olid Hansa linnadel ühised; tollid, maksud ja kaitsekohustused kindlaks määratud. Põhjamaadest vedasid Hansa kaupmehed välja nahku, mett, vaha, puid, tõrva, kalu, soolaliha; tagasi vedasid nad riiet, relvi, ehteasju, suhkrut, vürtse; väga tähtsaks Hansa kaubaaineks oli heeringas.

(Beltz'i järgi.)

Kui suur oli Hansa võim? Mis linnad kuulusid Hansasse? Kust juhiti Hansat? Mis ainetega kauples Hansa?

II. Soome-ugri rahvad kesk-ajal.

1. Eestlaste naabrid.

Hõimrahvad. Enne Hansa lepingu võimupäevi Läänemerel oli siinne kaubandus alguses peamiselt eestlaste läänepoolsete naabrite kätes; pärastpoole tegelesid sel alal Läänemerel ka eestlased. Eestlaste lähemaiks naabreiks olid peamiselt hõimrahvad: põhjas soomlased, idas Narva jõe taga Jamburi (Kingissepa), Oudova ja Gatšina ümbruses vadjalased, lõunas liivlased ja kurelased. Peale nende oli meie esivanemate naabreiks ka germaani, slaavi ja balti rahvaid.

Rootslased ja taanlased. Eestlaste läänepoolseiks naabreiks olid germaani tõugu rahvad rootslased ja taanlased, keda Lääne-Euroopa rahvad nimetasid normannideks ehk põhjamaalasteks. Nad elasid väikestes riikides nagu vanad eestlasedki, kuid kuningate valitsuse all. IX sajandil väikestest riikidest kujunes kolm suuremat riiki, nimelt Rootsi, Norra ja Taani. Rahva tuluallikaiks oli kalandus, karjandus, põllundus ja kaubandus. Maapind ei olnud eriti viljarikas, põhja pool koguni mägine ja kliima



kare; meri aga võimaldas elanikkudele läbikäimise naabermaadega. Üldse olid nad vägevad meremehed, kes oma laevadel käisid Ameerikaski. Eestlastega, samuti ka teiste läänemere-soomlastega olid nad kaubanduslikus läbikäimises. Üldse oli kaubandus Läänemere piirkonnas peamiselt normannide kätes. Nad käisid ka kaugemal kauplemas: permi-soomlaste juures Põhja-Väina, pärastpoole Neeva jõe kaudu, volga-soomlastega ja araablastega Volga jõe kaudu, venelastega ja Ida-Rooma riigiga Dnjepri jõe kaudu. Araablastega vahetati kaupu peamiselt Kaasanis. Volga ja Dnjepri jõele sõideti Neeva jõge mööda, kusjuures kohati tuli paate ühest jõest teise viia.

Viikingid. Et meie kodumaal elati jõukalt, siis käisid rootslased ja taanlased Eestimaal saagisõjas ehk viikingiteretkel. Käidi muidugi ka teistel maadel. Sõideti laevadel, milles igaühes umbes 70 inimest, mereranda või jõge mööda kaugemale südamaale ja mindi küladesse röövima, kusjuures tapeti inimesi, põletati maju ja viidi väärtuslikum varandus oma kodumaale.

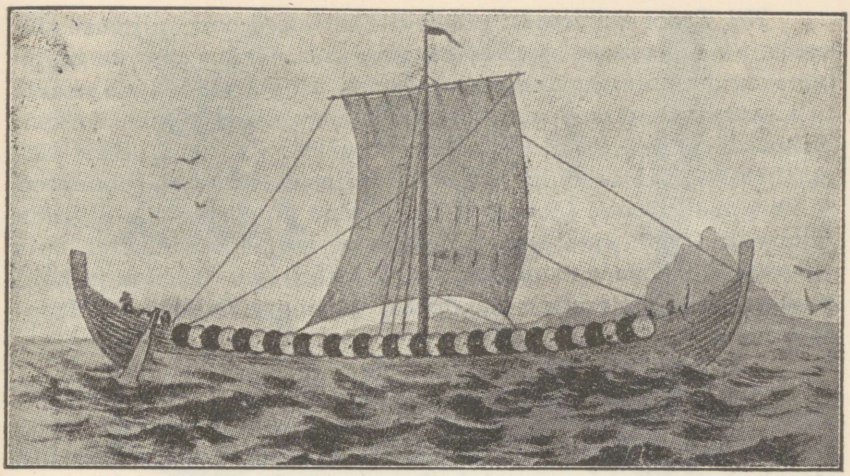

Viikingilaev.

Viikingid ehk vikerlased ilmusid ikka ootamatult. Et eestlastel puudus alaline kaitsevägi, õnnestus viikingitel nii mõnigi kord viia kaasa rikkalikku saaki. Kuid vahel tuli julgetel vikerlastel tasuda oma tegu eluga, nagu näiteks VI sajandil p. Kr. kuningas Ingvari viikingiretkel. Ristiusku pöördumise järel lõpetasid vikerlased viikingisõidud.

Ingvari viikingiretk. *Rootsi kuningas Ingvar oli vägev sõjamees, kes sageli viibis sõjalaevadel, sest varemini käisid Rootsi riiki tihti rüüstamas sõjaga niihästi taanlased kui ka Idamaa (Austrvegi) mehed. Kuningas Ingvar tegi rahu taanlastega ja hakkas siis sõdima Idamaadega. Ühel suvel sõitis ta oma sõjaväega Eistlandi (Eestimaale) ja sõdis seal kogu suve. At Steini's (arvatavasti Kividepääl Ridalas) tulid eistid (eestlased) vägeva sõjaväega ning peeti lahingut. Eesti vägi oli nii tugev, et rootslased ei suutnud vastu panna. Lahingus langes kuningas Ingvar, aga tema sõjavägi põgenes. Kuningas on maetud seal ühel mäekünkal (päris mere ääres, arvatavasti Lihulas). Selle kaotuse järel läksid rootslased koju tagasi.*

(S. Sturlasoni kuningatesaaga järgi.)

Maadevallutamine. Pärastpoole rändasid Skandinaaviast välja mingil põhjusel trooni kaotanud valitsejad kõigi oma kaaslastega ning sõjaväega, asusid elama võõrale maale, nagu Põhja-Prantsusmaale (Normandiasse), Inglismaale, Itaaliasse ja Venemaale, rajades riike. Eestimaale peatuma jääda neil ei õnnestunud.

Nii Taani kui Rootsi püüdsid Eestimaad oma valitsuse alla saada, kuid eestlaste sõjakus ja vabadusearmastus, aga ka tugev merevägi, ei võimaldanud seda teostada, kuigi vahel olude sunnil tuli vanadel eestlastel maksta taanlastele või rootslastele maksu. Esimesel soodsal juhul püüti oma ülevõimu ilmutada. Ühel säärasel retkel XII sajandil (a. 1187) hävitasid eestlased, soomlased ja kurelased Rootsi tähtsaima kaubalinna ning pealinna Sigtuna täielikult. Sest ajast kasvas eestlaste mõju Läänemerel, mis võimaldas elavamat kauplemist oma naabritega. Leidus ju häid sadamaid kaubalaevadele Saaremaa, Tallinna, Matsalu ja Haapsalu lahes.

Venelased. Eestlaste idapoolseiks naabreiks olid venelased, slaavi tõugu rahvas. Slaavlaste algkodu on Karpaatide piirkonnas asuvail maadel. Rahva-arvu suurenemisel lahkus osa slaavlasi, venelased, oma algkodust ja rändas Dnjepri jõe piirkonda, kus elas küttidena, kaluritena ja põlluharijatena soome sugu rahvaste naabruses. Dnjepri jõge mööda tungisid venelased aegamööda edasi põhja ja kirde poole soome sugu rahvaste maale Ilmjärve ja Volga jõe ülemjooksu piirkonda. Et soome sugu rahvad elasid hõredalt, siis leidus seal veel küllalt ruumi juurdetulijaile, venelastele. Pealegi nihkusid läänemere-soomlased ikka enam Läänemere poole. Kohale jäänud soome sugu elanikud segunesid venelastega ning kaotasid aja jooksul oma keelegi. Nii venestusid terved soome suguharud, nagu merjalased ja murumaalased. Ühtlasi katkes side läänemere- ja volga-soomlaste vahel.

Dnjepri jõgi oli rootslaste kaubateeks Musta mere ja Soome lahe vahel. Seepärast kujunes peagi venelastel läbikäimine rootslastega, keda venelased nimetasid russideks ehk varjaagideks, ja Ida-Rooma riigiga. Dnjepri jõe kaldale tekkis kaubalinnu, millistest tähtsamaks sai Kiiev. Nendesse linnadesse asus elama rootslasi-kaupmehi.

Venelased nagu soome rahvadki elasid suguharudena, mida kasutasid russid, ning asutasid siin oma vürstiriike, näiteks Kiievis.

Vürstiriikide asutamine. IX sajandil p. Kr., nagu jutustatakse saagas, kutsunud vadjalased, vepslased, arvatavasti ka eestlased, ja nende naabruses elutsevad venelased rootslasi ehk russe ka endile vürstideks. Asutatud kolm vürstiriiki: vadjalaste maale Vana-Laadoga linna asus elama vürst Ruurik, tema vennad Sineus vepslaste maale Valgejärvele ja Truuvor praegusele Eestimaale Irboskasse.

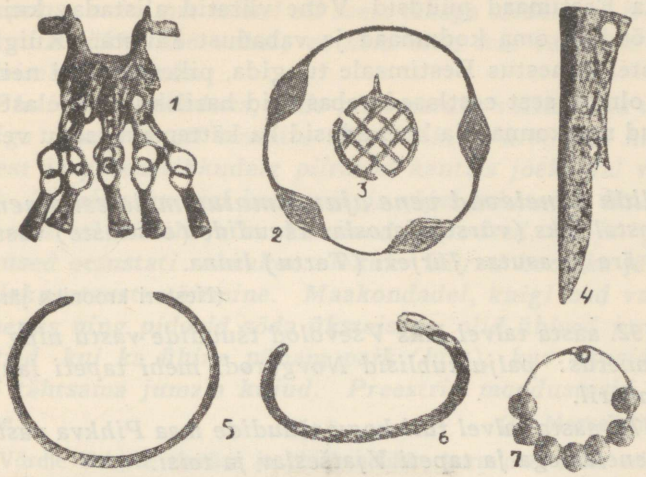

Vadjalaste ehteid nooremalt raua-ajalt.

1 — pronksripats kahe hobupeaga; 2 — hõbedast meelekoharõngas; 3 — hõbedane võreripats; 4 — väike noatupekujuline ripats pronksist; 5—7 — punutud käevõrud; 7 — hõbedast kõrvarõngas.

Vene riigi kujunemine. Sineus ja Truuvor surid peagi ja nende riigid päris Ruurik, kes selle järel asus elama lõuna poole Uuslinna ehk Novgorodisse, mis asus ühendatud vürstiriikide südamaal, aga juba venelaste maa-alal, kuna endine pealinn jäi nüüd rohkem piiriäärseks. Ruuriku järeletulija alistas lõunapoolsed Dnjepri-äärsed slaavi rahvad ja asus elama nende keskele Kiievisse. Nii kujuneski Vene ehk Russi vürstiriik; üks selle vürstidest kutsus Ida-Rooma riigist preestreid, kes ristisid venelasi ristiusku (kreeka-õigeusku). Ida-Rooma riigi kaudu tutvusid slaavlased ka kreeka ja rooma kultuuriga. XI sajandil jagunes Vene vürstiriik mitmesse osariiki, millistest eestlastele lähemal olid Novgorodi ja Polotski vürstiriigid.

Soome sugu rahvaste suhtumine Vene riigisse. Osa soome sugu rahvast, nähes, et asutatud vürstiriikidest kujunes slaavi riik, lõi end Vene riigist lahti ega teinud enam katset asutada endale uusi vürstiriike. Seega tuli soome sugu rahvaste juures seisak ühiskondlikus arengus ning nad jäid sel alal slaavlastest taha. See omakorda avaldas mõju soome sugu rahvaste saatusse: venelaste naabruses elutsevaist soome sugu rahvastest sattusid Vene vürstide valitsuse alla vadjalased, merjalased ja murumaalased IX sajandil ja vepslased X sajandil.

Ka Eestimaad püüdsid Vene vürstid alistada, kuid eestlased jõudsid oma kodumaad ja vabadust kaitsta. Kuigi vahel venelastel õnnestus Eestimaale tungida, pikemat püsi neil siiski siin ei olnud, sest eestlased vabastasid harilikult venelaste kätte sattunud maakonnad ja korraldasid ka kättemaksusõdu venelaste maale.

Mida kõnelevad vene ajaraamatud meie esivanemaist?

1030. aastal läks (vürst) Jaroslav tšuudide (eestlaste) vastu, võitis nad ära ja asutas Jurjevi (Tartu) linna.

(Nestori kroonika järgi.)

1132. aasta talvel läks Vsevolod tšuudide vastu ning juhtus suur õnnetus: palju tublisid Novgorodi mehi tapeti laupäeval, 23. jaanuaril.

1177. aasta talvel tuli kogu tšuudide maa Pihkva vastu, võideldi venelastega ja tapeti Vjatšeslav ja teisi.

(Novgorodi kroonika järgi.)

Lätlased. *Eestlaste lõunapoolseiks naabreiks olid balti rahvad lätlased ja leedulased. Lätlased harisid põldu, küttisid metsloomi, püüdsid kalu, kasvatasid karja ja pidasid mesilasi. Lätlaste elamuks olid onnid kooritud palkidest, mille vahed täidetud samblaga. Õlgkatus ulatus kahelt poolt peaaegu maani, põrand oli sauest, aknad ja korsten puudus. Akna asemel oli seinas auk, mida kaeti luugiga. Poole elumajast võttis enda alla eeskoda, milles hoiti pere kari; teise poole elamust moodustas tuba, milles talvel elas kogu perekond; suvel magati harilikult lakas või mujal. Tagumises toanurgas kividest valmistatud alusel seisid nende kodujumalad. Eespool oli ahi, milles keedeti toitu ja küpsetati leiba. Suitsu väljalaskmiseks avati luugid. Mehed ja naised kandsid talvel laiu kasukaid, suvel linaseid või villaseid rõivaid, mille peal kanti vööd. Jalas kanti pajukoortest punutud kingi, mis kinnitati paeltega. Peas kandsid naised linast mütsi, neiud kirjut villast pärga. Lihatoitu keedeti kasetohust nõus; säärane keedunõu ei võta tuld niikaua kui tal vedelik sees. Jooginõudeks olid puust kausid. Sõjariistadena tarvitati vibu, oda, mõõka ja väikest*

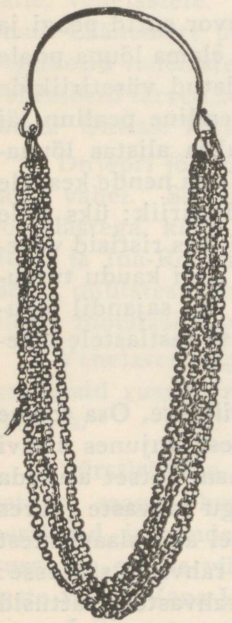

Läti naise rinnakee nooremalt raua-ajalt.

tammepuust nuia, mis mõnel oli seest tinaga täidetud. Neid nuie kanti mitu tükki vöö vahel, et neid siis, kui vaenlane kaugel, viskamiseks kasutada.

Elati perekondadena, kelle piiramatuks valitsejaks oli pereisa. Iga maakond oli omaette vürstiriik. Vürst elas harilikult vallidest ja pöösastikkudest piiratud kantsis jõekaldal või mäeharjal. Ta oli rahu ajal kohtunik ja sõjas juhataja. Kohtupidamisel olid tal nõuandjaiks vanemad pere-isad. Sõja- ja rahuküsimused otsustati rahvakoosolekul. Vürsti hooleks jäi rahvakoosoleku otsuste täitmine. Maakondadel, kuigi nad vahel elasid vaenus ning pidasid sõda üksteisega, olid ühised jumalad ja preestrid kui ka ühine püham paik (hiis), kus asusid nende kolme tähtsama jumala kujud. Preestrid moodustasid omaette seisuse. (G. Merkeli järgi.)

Võrdle lätlaste eluviise ja ühiskondlikke korraldusi meie esivanemate omadega.

Eestlaste ja lätlaste vahekord. Lätlased ei olnud eestlastele kardetavad naabrid, kuid lätlastest lõuna pool elutsevad leedulased käisid tihti Eestimaal saagisõjas. Et leedulased lätlaste maalt vabalt läbi võisid tulla ja et eestlased seepärast lätlasi rõhusid ning kimbutasid, valitses eestlaste ja lätlaste vahel vaen, mille tõttu lätlased XIII sajandil vabatahtlikult toetasid sakslasi sõjas eestlaste vastu.

Sakslased. Saksa rahva arv oli aja jooksul suurenenud ning endine kodu Lääne-Euroopas kitsaks jäänud. Seepärast rändasid nad ida poole Läänemere lõunaranniku piirkonda, kus elas slaavi sugu rahvaid. Eriti palju sakslasi rändas slaavlaste ja prusside maale, praegusele Saksamaale, XII ja XIII sajandil, mil väljarändajate eestvedajaiks hakkasid rüütlid ja vürstid. Soodsamad elukohad võeti slaavlastelt ära ning asuti sinna elama. Slaavlased, kes olid sunnitud elama kehvemates kohtades, aja jooksul kaotasid oma vabaduse, langesid pärisorjusse ja saksastusid.

Ka kaubaturgude otsimiseks rändas sakslasi ida poole. Tekkis Läänemere lõunarannikule rida kaubalinnu, nagu Lüübek (Hansa lepingu keskpunkt) ja Dantsig. Hakati kaupa vahetama Läänemere idarannikuga ja Novgorodiga. Seks avati oma kaubanduskontorid ja peatuskohad Novgorodis, Pihkvas ja mujal. Läänemeres tähtsaimaks peatuskohaks kujunes Visbi linn Ojamaa saarel. Nii kujunes kaubitsemine sakslaste ja eestlaste kui ka liivlaste vahel. Aja jooksul läks kaubitsemine Läänemeres sakslaste kätte ning nad kasutasid endisi normannide kaubateid

Neeva jõest Dnjepri või Volga jõele. Lõunapoolsete Venemaa linnadega (näiteks Smolenskiga) kaubitsemisel hakati pärastpoole kasutama kaubateena Väina jõge.

2. Sakslaste ilmumine Liivisse.

Liivlased. Liivlased elasid Liivi lahe ääres. Nende maa asend Väina jõe kui tähtsa kaubatee ääres võimaldas neile jõukalt elada ja kultuuris edeneda. Eestlastega elati heas vahekorras.

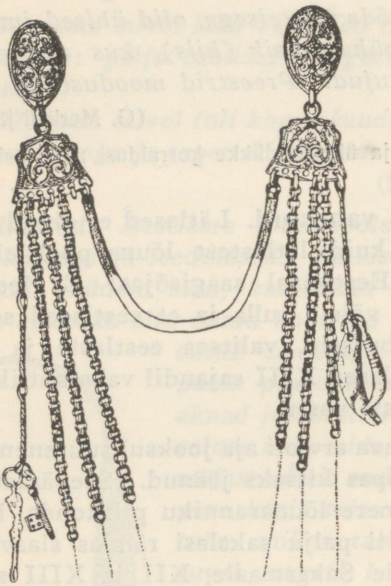

Ovaalsed sõled ja keekandjad taim-ilustistega. Keekandjate küljes ripatsitena kõrvalusikas, võti; teisel pool karuhammas ja pronksist valatud hambajäljend.

Osa liivi naiste rinnakeed nooremalt raua-ajalt.

Kaupmehed. XII sajandi teisel poolel arvatavasti hakkasid saksa kaupmehed Liivi lahe rannikul ja Väina jõe piirkonnas kauplemas käima. Tekkis kaubitsemine liivlaste ja sakslaste vahel. Saksa kaupmeestelt ostsid liivlased relvi, riiet, soola, ehteasju, kuna müüsid neile vilja, nahku, mett, vaha. Ühtlasi lubasid liivlased saksa kaupmeestel Väina jõge mööda käia Venemaal kauplemas. Nii kujunes Saksa kaupmeestel rahulik läbikäimine liivlastega ning liivlased usaldasid sakslasi.

Piiskopp Meinhard. Pärastpoole saatis Breemeni linna peapiiskopp munk Meinhardi liivlastele ristiusku õpetama. Meinhard ilmus liivlaste juurde kaupmeeste kaasas, seepärast võitis

ta peagi liivlaste usalduse. Talle müüsid liivlased Ükskülast tüki maad, kuhu lubasid tal ehitada kiriku ja maja ning asuda sinna elama. Pärastpoole ehitasid Meinhard, kaupmehed ja liivlased ühiselt endile kiriku ümber kivikindluse, milleks kutsuti tööjuhatajad Ojamaalt. Et uus kindlus oli heaks varjupaigaks vaenlaste pealetungi puhul, kasvas usaldus munk Meinhardi vastu veel enam ning mõned liivlased lasksid endid ristiusku ristida. Ka liivlaste üks vanem, Kaupo, pöördus ristiusku.

Breemeni peapiiskopp nimetas Meinhardi Ükskülа piiskopiks, kelleks kinnitas Meinhardi ka Rooma paavst. Suuri tagajärgi Meinhardi tööl siiski ei olnud: liivlased nähes, et neile määrati piiskopp, kartsid, et nad jäävad piiskopi käsualusteks ning kaotavad oma vabaduse. Arvatavasti olid liivlased kaupmeeste kaudu tuttavad Lääne-Euroopa läänioluga. Piiskopp Meinhard kaotas usalduse liivlaste seas. Mitmed ristiusulised liivlased pöördusid tagasi oma endisse usku. Meinhard palus abi ning kaitset Rooma paavstilt. See kutsus ristiusulisi Liivisse ristisõtta, lubades patud andeks anda kõigile osavõtjaile. Meinhard suri siiski enne kui ristisõdijad kohale jõudsid.

Piiskopp Berthold. Meinhardi järeletulija Berthold on esimesi piiskoppe, kes ristisõdijate abil hakkas liivlasi ristiusku pöörma. Ta langes aga varsti lahingus: liivlase oda lõpetas ta elu.

Piiskopp Albert. Kolmandaks piiskopiks Liivisse saadeti Albert, ettevaatlik, salakaval ja raudse käega mees. A. 1200 ilmus Albert Liivisse ristisõdijate väega. Liivlaste, kurelaste, eestlaste ja lätlaste maa nimetas paavst Maarjamaaks ehk Jeesuse ema maaks ja kuulutas, et Maarjamaa paganate vastu võitlemine on sama jumalameelepärane tegu nagu oli ristisõdadest osavõtmine Pühamaa ning Jeesuse haua vabastamiseks.

Riia linn. Albert ei pidanud Ükskülа kohaseks asupaigaks, vaid ehitas (a. 1201) endale Väina jõe kaldale lossi ja peakiriku. Lossi külje alla ehitati käsitöölistele ja kaupmeestele majakesi, mis piirati kivimüüriga kaitseks liivlaste vastu. Nii rajati Riia linn, mis osutus sakslastele toetuspunktiks pärismaalaste ristiusku pöörmisel ning piiskopi võimu maksmapanemisel. Riia linn kujunes ka kaubalinnaks, mis piiskopile ja saksa kaupmeestele võimaldas rikkalikke tuluallikaid, millest kohalikud elanikud, liivlased, pidid nüüd ilma jääma.

Mõõgavendade ordu. Ristisõdijad viibisid Liivis lühemat aega ja harilikult suvel ning läksid siis jälle kodumaale tagasi. Nende asemele tuli jälle uusi kutsuda. Ristisõdijatest ei tulnud

puudust, sest kõik, kes kodumaal ei viitsinud tööd teha, tulid meelsasti ristisõtta, kus lühikese ajaga võis rikastuda. Kurjategijad, nagu põletajad, mõrtsukad, röövlid ja muud, vabastati karistusest, kui nad lubasid minna ristisõtta. Siiski ei olnud Albert kindel ristisõdijate jõu peale, vaid asutas (a. 1202) Mõõgavendade ordu. Selle sõjameesteühingu liikmeiks ehk rüütelvendadeks võeti rüütleid ja ristisõdijaid, kes tõotasid jääda piiskopile sõnakuulelikuks, mitte abielluda ja uskmatute vastu võidelda. Nii olid siis Mõõgavendade ordu liikmed vaimulikud rüütlid. Nende rõivaks oli valge mantel, mille õlale õmmeldi punane rist ja selle alla mõõk, mispärast rüütleid kutsuti mõõgavendadeks.

Piiskopi võimu kindlustamine Liivis ja Lätis. Ristisõdijate ja Mõõgavendade ordu rüütlite abil umbes 8 aasta jooksul vallutati järk-järgult liivlaste maa. Lätlased, lootes sakslastelt toetust ning abi liivlaste ja eestlaste vastu, alistusid peaaegu vastupanekuta. Liivi ja Läti kindlustati kantsidega, rahvast ristiti ja ristiusulisi liivlasi ja lätlasi kui ka nende vürste ehk vanemaid kohustati sakslaste ristisõdijatega ja rüütlitega koos sõdima usust taganenud liivlaste ja vabade eestlaste vastu.

3. Eestlaste vabadusvõitlus.

Sõja algus. A. 1208, kui Liivi ja Läti oli ristitud, ilmusid sakslased Liivist ja Lätist kogutud liivlastega ja lätlastega Ugandisse, rüüstasid külasid, tapsid inimesi ja tungisid siis Otepää maalinna kallale. Et vaenlane ilmus ootamatult, ei jõudnud eestlased malevaid tarvilisel määral kokku kutsuda ning Otepää kaitse oli nõrk. Sakslased vallutasid Otepää ja süütasid ta põlema. Seejärel pöördusid nad tagasi, viies kaasa vange, loomi ja üldse kogu riisutud vara.

Kui vaenlased maalt olid lahkunud, kutsusid ugalased sakalasi appi ja tungisid äkki lätlaste maale, kus tegid lätlastele palju kurja ja võtsid vange.

Nii olid sakslased koos ristitud lätlastega ja liivlastega alanud eestlaste alistamist. Eestlaste sõjakus ja vaprus tegi sakslaste kavatsuse teostamise raskeks. Seepärast kestsid sakslaste sõja- ja röövretked Eestisse aastaid. — Eestlastel omakorda tuli korraldada järjesti kättemaksusõdu.

Ümera lahing. Ühel säärasel sõjaretkel a. 1210 tulid eestlased suure väega ja piirasid Võnnu ümber. Eestlased vedasid kokku hulga puid, panid tule otsa, et kantsi ära põletada; nad

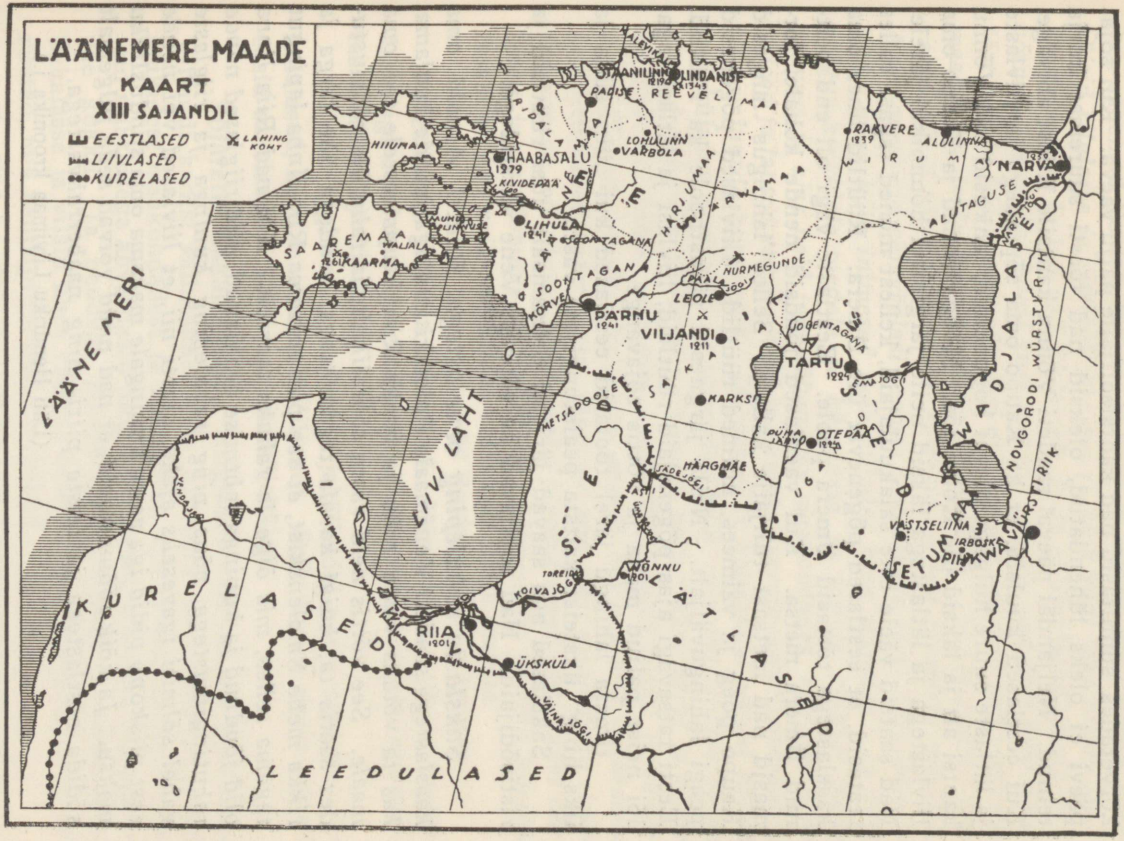
LÄÄNEMERE MAADE
KAART
XIII SAJANDIL
EESTLASED
LIIVLASED
KURELASED
LAHING KOHT
LÄÄNE MERI
LIIVI LAHT
KURELASED
LEEDULASED
LIIVLASED
LÄTLASED
SETUMAA
WADJALASED
NOVGORODI WÜRSTI RIIK
WÜRSTI RIIK
HIIUMAA
SAAREMAA
KAARMA
WALJALA
HAABASALU
1279
KIVIDEPÄÄ
LIHULA
1241
SOONTAGANA
KÕRVE
PÄRNU
1241
VILJANDI
1211
LEOLE
NURMEGUNDE
PÄÄLA JÕGI
JÕGENTAGANA
TARTU
1224
EMA JÕGI
KARKSI
METSAPOOLE
HÄRGMÄE
SÄDE JÕGI
ASTI J
PÜHA JÄRVE
OTEPÄÄ
1224
VASTSELIINA
IRBOSKA
PIHKWA
NÕNNU
1201
TOREIDA
KOIVAJÕGI
RIIA
1201
ÜKSKÜLA
VÄINA JÕGI
VENDA JÕGI
LIHULA
SOONTAGANA
HARJUMAA
JÄRWAMAA
REEVELIMAA
LOHULINN
VARBOLA
PADISE
STAANILINN
1219
LINDANISE
1343
RAKVERE
1239
ALULINNA
WIRUMAA
NARVA
1239
ALUTAGUSE
HARVA JÕGI

vedasid metsast kõigi juurtega suuri puid, mis nad seadsid endile katusekujuliseks varjuks, seda teiste puudega kindlustades ja kõvendades; varju alt sõdides ja ülalt tulega ja suitsuga kõrvetades sünnitasid nad kantsisolijaile palju vaeva. Kui sõjapäevi ei oleks lühendatud, oleksid nad tõesti suuremat kurja teinud. Neljandal päeval saadeti Võnnu kantsile Riiast abiväge. Kui eestlased kuulsid, et ka Kaupo oma sõpradega ja liivlaste ja lätlaste suure hulgaga olevat kogunenud, lahkusid nad Võnnu kantsi alt ja läksid üle Koiva jõe. Mõõgavennad ja Kaupo oma liivlastega ja lätlastega läksid neile järgmisel hommikul järele. Nad saatsid väele ette salakuulajaid, kellest mõned tagasi tulles teatasid, et eestlased põgenevat üle Ümera. Rüütlid ühes oma kaaslastega tõttasid Ümera poole. Eestlaste vägi oli end peitnud Ümera metsa. Kui vaenlased jõudsid nende kohale, tormasid nad metsast tulijaile kallale. Selles lahingus langesid Kaupo poeg ja väimees, mitmed rüütlid. Liivlased põgenesid peagi lahinguväljalt. Neile järgnesid pärastpoole ka rüütlid. Eesti ratsavägi ajas põgenejaid rüütleid, liivlasi ja lätlasi taga, lõi neist paljud maha ja võttis sõjavange.

Ümera lahingu järel tõotasid eestlased kui „üks süda ja üks hing" üksteist kaitsta pealetungijate vastu.

Sakslased aga saavad järjesti Saksamaalt uusi rüütleid ja ristisõdijaid. Nad sobitavad ka sõprust Vene vürstidega.

Sakslaste rahuleping venelastega. *Rüütel Arnold oma kaaslastega saadeti Venemaale Polotski kuninga juurde kuulama, kas ta võtaks vastu rahu ja avaks Riia kaupmeestele tee oma maale. See võttis neid vastu sõbralikult, ja rahu üle rõõmustudes saatis ta, kuigi kavala tagamõttega, nendega ühe targa ja rikka mehe Smolenskist, et see pidi minema Riia linna lepingut tegema selles, mis õige ja rahuks tarvilik. Kui nad Riia linna olid jõudnud ja kuninga tahtmise avaldanud, olid riiglased nende rahutingimustega nõus ning rahuleping kuninga ja riiglaste vahel sõlmiti igaveseks ajaks, ometi nii, et liivlased või nende eest piiskopp pidid iga aasta kuningale maksma oma sunduslikku maksu. Ja kõik rõõmustusid, et nad nüüd võivad seda julgemalt sõdida eestlastega ja teiste piiri- ning naaberrahvastega.*

(Läti Hendriku Liivimaa kroonika j.)

Sakslaste sõjaretk Soontagana ja Läänemaale. *Kui nüüd Issanda sündimise püha kätte jõudis ja talve võimus kasvas, saatsid Riia vanemad kogu Liivi- ja Lätimaale ning kõikidesse Väina ja Koiva ääres asetsevatesse kantsidesse sõna, et nad kõik*

pidid tulema ning valmis olema kätte maksma Eesti rahvastele (Ümera lahingu eest). Ja see sõnum jõudis Pihkvasse, sealt tuli väga palju venelasi sakslastele appi. Ka tulid (Läti ja Liivi) maa-vanemad Russin, Kaupo, Rinnus ja Dabrel kaaslastega, need käisid riiglaste ja ristisõdijate ees ja kõik vägi läks nende järel Metsepoole. Ja kui nad liivlastelt, keda ei usaldatud, pante olid võtnud, läksid nad edasi kuni mereni. Ja kui nad otse teed mere äärt mööda ööd ja päevad edasi olid läinud, jõudsid nad esimesse maakonda, mida Soontaganaks kutsutakse. Ja (eestlaste) teevahid nägid väge tulevat ja ruttasid sellest omastele teatama. Aga agaramaid sõjaväelasi tormas teateviijate järel küladesse ja leidis alles kõik inimesed oma külades ning majades. Ja vägi valgus kõikidele teedele ja küladesse ja tappis kõikjal palju rahvast ja ajas neid taga lähemates maakondades, kus nad neilt naised ja lapsed vangi võtsid ja viimaks (arvatavasti Soontagana) kantsi juurde kogunesid. Järgmisel ja kolmandal päeval käisid nad külades hävitades ja põletades kõik, mis nad leidsid, ja on saanud hobuseid ja veiseid arvamata palju; üksi härgi ja lehmi oli ligi neli tuhat, arvamata hobuseid ja muid loomi ja vange, keda oli arvutu hulk. Neljandal päeval, kui nad olid vallutanud ning põletanud kolm kantsi, lahkusid nad sealt maalt kogu riisutud varaga, pöördusid kodu poole, jagasid saagi endi vahel ühtlaselt ja on rõõmuga läinud tagasi Liivimaale ja kõik kiitnud Issandat, kes neile võimaldas vastastele kätte maksta.

(Läti Hendriku Liivimaa kroonika j.)

Eestlased Läti- ja Liivimaal. Mõne nädala pärast korraldasid aga eestlased kättemaksusõja Läti- ja Liivimaale, kus põletasid külasid ja kirikuid.

Eriti julged ning vaprad sõjakäikudel peale ugalaste olid sakalased, kelle maalinn oli Viljandi. Selle kantsi vastu korraldasid sakslased a. 1211 suurema sõjakäigu.

Sõjaretk Sakalamaale. Riiglased valmistusid Sakalamaa Viljandi kantsi vallutamisele ja kutsusid ka liivlasi ja lätlasi kõikidest maakondadest ja kantsidest, aga et nad ilmumata jääjaid nuhtlusega ähvardasid ning hirmutasid, siis said nad tugeva väe kokku. Ja nendega läksid mõõgavennad ja ristisõdijad Sakalasse ja viisid ühes väikese heitemasina ja ammud ja muud riistad, mis kantsipiiramisel tarvilikud.

A. 1211 pandi toime Viljandi kantsi esimene piiramine Sakalas sakslaste, liivlaste ja lätlaste poolt. Ja sakslased saatsid liivlased ja lätlased kogu ümbruses asuvat maakonda laastama ja toitu ning vilja tooma. Need käisid läbi kõik külad ja tapsid

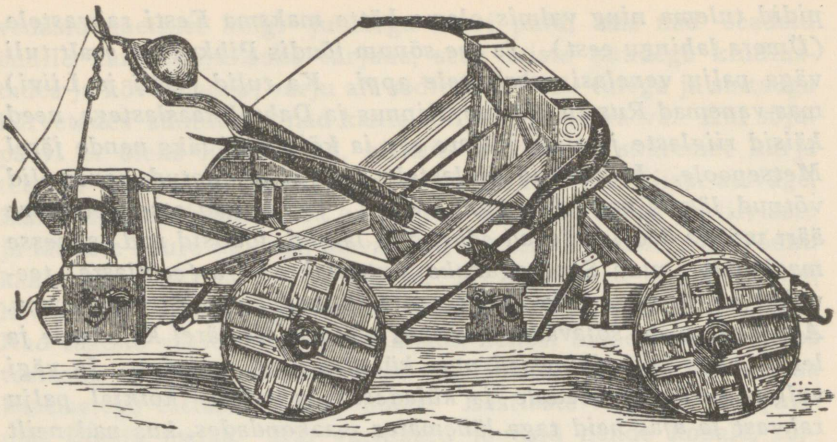

Heitemasin.

palju eestlasi ja tõid teisi vangidena kantsi juurde. Siis läks Bertold (lossiülem) Võnnust ühes lätlastega ja nende vanematega kantsile lähemale, viies kaasa kõik saadud vangid, ja ütles: „Kui te jätate oma väärjumalate austamise ja tahate ühes meiega uskuda tõelisse jumalasse, siis anname teile need vangid elusalt tagasi ja ühendame teid endiga rahu sidemega vennalikus armastuses." Aga eestlased ei tahtnud nende jumalast ega kristlaste nimest kuuldagi, ähvardasid rohkem sõjaga, varustasid end sakslaste sõjariistadega, mida nad esimeses kokkupõrkes kantsi värava juures olid võitnud, hooplesid kantsi ülemisel äärel, valmistusid sõdimisele ja pilkasid sõjaväge oma kisaga teda teotades. Lätlased haaravad kinni kõik vangid, surmavad nad, viskavad nad siis kraavidesse ja ähvardavad samaga kantsisolijaid. Vahepeal tapsid ammukütid paljusid eestlastest ja kihutasid kõik tagasi valli taha; teised ehitavad kaitsetorni. Liivlased ja lätlased täidavad kraavid põhjast ääreni täis kokkukantud puudega ja ajavad kaitsetorni (ratastel või rullidel) sealt üle valli ligi. Lätlased ühes ammuküttidega lähevad üles kaitsetorni, surmavad paljusid kindluses nooltega ja odadega ja haavavad paljusid; äge lahing kestab viis päeva. Eestlased püüavad esimest puuhunnikut põlema süüdata, paisates sinna kantsist ratastel rohkesti tuld. Liivlased ja lätlased aga puistavad sinna peale lund ja jääd ning kustutavad selle. Rüütelvend Arnold, kes seal ööd ja päevad töötas, löödi viimaks kiviga surnuks. Sakslased seavad üles masina, millega nad ööd ja päevad kive visates purustavad kindlustatud kohti ja surmavad inimesi ja loomi kantsis lugemata arvul. Eestlased ei olnud kunagi säärast näinud

ega oma maju selliste hoopide vastu kindlustanud. Liivlased ühes lätlastega kõrgendavad kuni püsttarani puuhunniku, sinna kuivi puid otsa kandes. Sakslased sõjariistus ronivad sinna üles, murravad tara maha, leiavad seestpoolt teise kindlustuse, mida ei suuda nad maha kiskuda. Kantsisolijad kogunevad ülal ja kive ja puid visates ajavad tagasi sakslased, kes, alla jõudnud, panevad puuhunnikule tule otsa ning süütavad kantsi põlema. Eestlased lõhuvad põlevad aiad ja põlemasüttinud kindluse puuosad koost ja kisuvad laiali. Kui tuli kustutatud, parandavad nad järgmisel hommikul kindluse ning valmistuvad jällegi kaitsmisele. Kantsis oli aga palju tapetute korjuseid, veepuudus, ja peaaegu kõik olid haavatud, nii et nõrkesid juba. Kuuendal päeval ütlesid sakslased: „Kas te ikka veel panete vastu ega tunnusta meie Loojat?" Seepeale vastasid eestlased: „Teie jumal on meid võites meie vaimu teda austama pannud. Seepärast palume teid meile nagu liivlastele ja lätlastelegi ristiusu-ike armulikult peale panna." Siis kutsusid sakslased vanemad kantsist välja, seletasid neile kõik ristiusu kohustused ja lubasid neile vennalikus armastuses rahu. Vanemad, täis rõõmu rahu üle, lubavad ristimise vastu võtta liivlastega ja lätlastega ühesugusel õigusel. Kui pantvangid olid antud ja rahu tehtud, võtsid vanemad endiga kaasa kantsi preestreid, kes pühitsetud veega piserdasid kõiki maju ja kantsi, mehi ja naisi ühes kogu rahvaga ja andsid neile ristimise eel juhatusi, kuna ristimine lükati edasi. Kui see nüüd oli korda saadetud, pöördus sõjavägi Liivisse tagasi. (Läti Hendriku Liivimaa kroonika j.)

Milliseid võtteid tarvitati Viljandi maalinna piiramisel kui ka kaitsmisel?

Lembitu. Sakslased ja nende abilised olid Eestist rutates lahkunud, ilma et oleksid rahvast ristinud või Viljandi maalinna endi võimusesse jätnud. Nad kartsid Sakalamaa vanema Lembitu vägede tulekut. Lembit oli aru saanud, et ristiusu vastuvõtmisega kaotab rahvas vabaduse ning langeb võõra, vaenliku rahva ikke alla. Ühtlasi oli ta teadvusele jõudnud, et sakslaste vastu tuleb ühiselt välja astuda. Seepärast kogus ta malevlasi mitmest maakonnast. Peagi on koos sakalastest, ugalastest, ridalastest ja saarlastest tugev malev, mis liigub lõuna poole sakslastele, lätlastele ja liivlastele kätte maksma ning neid hirmutama, et nad enam ei tuleks Eestisse rahvast tülitama.

Eesti malevad Lätis ja Liivis. Sakalased ja ugalased tungisid Lätimaale, süütasid põlema kõik külad Asti järve ümbruses

ja käisid üle Ümera jõe. Läti mehed surmati, naised ja lapsed viidi vangi ja vara võeti sõjasaagina kaasa. Ridalased ja teised mereäärsed eestlased langesid liivlaste kallale kolmes malevas, nii et üks vägi teise järel tuli ega andnud liivlastele rahu ööd ega päeva, vaid ajasid neid taga niihästi metsades peljupaikades kui ka järvedel ja põldudel, surmasid neid ja võtsid vangi naised, ajasid hobused ja muud loomad oma kodumaale ja viisid palju muud saaki kaasa. Saarlased sõitsid oma sõjalaevadel Koiva jõge mööda Tureida alla, hävitasid kogu kihelkonna ning laastasid kogu maa ümberkaudu puhtaks, tapsid inimesi, viisid neid vangi, vähestel õnnestus põgeneda Riia linna, kus nad eestlaste vastu abi nõudsid. Riiglased aga olid oma linna kaitseks valvel ja ootasid piiskopi ja ristisõdijate tulekut.

Varsti tuligi Saksamaalt uusi ristisõdijaid ja rüütleid. Selle tõttu ei saanud eestlaste edukas sõjategevus edasi areneda. Edaspidistel vastastikustel sõdimistel said rängasti kannatada mõlemad pooled.

Sõda venelastega. Ka venelased Novgorodi vürsti juhatusel ilmusid Eestimaale. Kuid Lembitu oma meestega tungis Pihkvasse ja vallutas selle. Novgorodi vürst aga pöördus Venemaale tagasi.

Vaherahu. Viimaks a. 1212 tehti liivlaste ja lätlaste ettepanekul sakslaste-liivlaste-lätlaste ja eestlaste vahel kolmeks aastaks rahu, mille põhjal sakalased pidid lubama ristiusu vastu võtta. Kuid tegelikult olid sakalased vabad, sest Läti Hendrik ütleb, et sakalased käisid endiselt kael püsti ega kuulanud sakslaste ega kellegi võõra rahva sõna. Küll tuli neil sõdida sel rahuajal leedulastega.

Leole maalinn. Juba enne rahuaja lõppu tungisid sakslased Sakalasse ja asusid Lembitu maalinna Leole piiramisele. Maalinn asetses keset sood ja oli hästi kindlustatud. Et sakslased ilmusid rahuajal, oli Leoles kaitsjaid vähe. Lembit oma malevlastega hirmutas sakslased eemale. Kui rüütlid olid abiväge saanud, tulid nad järgmisel päeval uuesti, vedasid puid valli äärde ja süütasid need põlema. Valli püsttara süttis põlema ning kogu maalinn täitus suitsuga. Sakslased olid nõus rahu tegema, kui Lembit lubab kantsisolijaid ristida. Eestlased olles selle rahutingimusega nõus tulid kantsist välja. Algas eestlaste ristimine. Samal ajal aga tungisid sakslased maalinna ja viisid sealt eestlaste varanduse endiga kaasa Liivisse.

Lembitu kolme maleva sõjaretk. Nüüd olid eestlased teadmusele jõudnud, et nad sakslaste tülitamistest enne ei vabane, kui Riia linn hävitatud ning sakslased Liivist välja aetud. Otsustati kolme malevaga korraga peale tungida, millise kavatsuse teostamiseks 1215. a. kevadel sõitsid saarlased oma laevadel Riia alla. Et liivlased ja lätlased ei saaks riiglastele appi tulla, läks samal ajal ridalaste malev Liivisse, kuna sakalaste ja ugalaste malev tungis Lätimaale. Vaenlast lõplikult hävitada siiski ei jõutud. Saarlased olid Väina sadamasuu sulgenud, milleks nad kividega täidetud laevu, paate ja kaste põhja lasksid. Asuti Riia linna piiramisele, kuid samal ajal jõudis kohale Saksamaalt uusi ristisõdijaid ning saarlased olid sunnitud põgenema. Ridalased, kes Liivimaad laastasid, pöördusid kodumaale tagasi, kui kuulsid saarlaste sõjakäigu äpardumisest. Samuti lahkusid Lätimaalt sakalased ja ugalased.

Madisepäeva ehk Paala lahing. Järgmisel paaril aastal jätkuvad vastastikused sõjaretked. Eesti vanemad otsivad endile liitlasi Venest. Selle tulemuseks on eestlaste ja venelaste ühine väljaastumine sakslaste vastu Ugandis ja tollekordne Otepää kantsi vabastamine sakslaste võimusest.

Kuna eestlased alguses pidasid sakslaste sõjakäike Eestisse röövretkedeks, siis hakkasid nad nüüd ikka enam ja enam aru saama, et sakslased taotlevad maavallutamist ja rahvaikestamist.

Kuigi sõda oli kestnud juba ligemale kümme aastat ning kurnatud eriti Lõuna-Eesti, kus sakslaste sagedad rüüsteretked olid laastanud maad ja halvanud tööd ja kaubitsemist, valmib Lembitul uus kavatsus ühisel jõul sakslasi Eestist ja Liivist välja lüüa. Eestlased saatsid venelastele palju kinke ja kutsusid neid endile appi. Novgorodi saadikud tulid Eestisse ja teatasid, et venelased tulevad eestlastele appi suure sõjaväega mitme vürsti juhatusel. Vanem Lembit saatis oma käskjalad kõikidesse maakondadesse ning kogus suure ning tugeva sõjaväe, milles oli ridalasi ja harjulasi, virulasi ja tallinlasi, järvalasi ja sakalasi, umbes 6000 malevlast. Lembit oma malevaga asus Paala lähedale Sakalasse, et venelaste tulekut oodata. Need aga ei tulnudki. Puudusid vahvad saarlased ja ka Lembitu senised ustavad kaaslased, ugalased.

Lembitu kavatsusest said sakslased teada. Nad olid vahepeal saanud jälle uusi ristisõdijaid. Käsutati kokku liivlased ja lätlased. Sakslased saatsid oma paremad sõjajõud tähtsamate ja osavamate pealikute juhatusel Lembitu koondatud Eesti malevat murdma, enne kui Vene abi kohale jõuaks. Ka liivlaste vanem

Kaupo läks sakslastega kaasa. Nii oli sakslaste sõjaväes ligi 3000 raudrüütlit ratsa ja suured salgad lätlasi ja liivlasi. See saksa sõjavägi liikus lahingukorras, sakslased keskel, liivlased paremal ja lätlased pahemal tiival. Kuigi Lembitul ei olnud veel koondatud vägi kogu Eestist ega Vene abi kohal, otsustas ta sakslastele peale tormata. Seepärast ootas Eesti malev sakslasi Paala lähedal metsas. Madisepäeval 21. septembril 1217. a. jõudsid sakslased Eesti maleva kohale. Eestlased tulid metsast välja ning algas Madisepäeva ehk Paala lahing. Kaua kestis verine võitlus, mis nõudis mõlemalt poolt palju ohvreid surnutena ja haavatutena. Eestlased võitlesid vapralt ega taganenud rohkearvulise raudriides vaenlase eest. Lembit võitles esirinnas, teisi juhatades ja julgustades. Viimaks ägedas võitluses langes Eesti väejuht vanem Lembit, langes ka mitu teist Eesti vanemat. Eestlaste meeleolu langes, nad kaotasid julguse ning taganesid lahinguväljalt, jättes maha ligi 1000 langenut. Sakslastele saagiks langes ligi 2000 hobust, hulk sõjariistu ja muud vara, mis jagati võitjate vahel ühetasaselt. Ka võitjate kaotused lahingus surnutena ja haavatutena ei olnud väikesed. Muude seas sai surmavalt haavata ka liivlaste vanem Kaupo. Kolm päeva rüüstasid ja põletasid lätlased ja liivlased sakslaste käsul ümberkaudseid külasid, siis tegi Lembitu järeletulija, tema vend, sakslastega rahu, mille järel saksa sõjavägi läks tagasi Liivisse.

Eestlaste ühine vägi oli kaotanud lahingu ning pidanud suurte kaotustega taganema sakslaste ülevõimu eest; eestlaste võim polnud sellega aga veel murtud. Madisepäeva ehk Paala lahingu kaotus ja Lembitu surm olid aga suureks hoobiks Eesti maakondade ühinemisele. Ei nähtud ju ühisest vaenlase vastu väljaastumisest mingit kasu. Lembitu surmaga lõdvenesid maakondadevahelised sidemed: Lembitu vend ei osanud koondada maakondi ühisele kodumaakaitsmisele. Ja nii võitlevad järgneva viie aasta jooksul maakonnad jälle üksikult. Seepärast oli vaenlastel kergem neid võita.

Taanlased Põhja-Eestis. Ka üksikult võideldes panid Eesti maakonnad südilt sakslastele vastu: neid tuli mitmel korral vallutada, sest eestlased ei tunnustanud kergesti sakslaste võimu. Samuti ei usaldanud sakslased alguses eestlaste sekka elama asuda, vaid pöördusid ikka Liivisse tagasi. Nii oli sakslastel eestlaste alistamine väga raske ülesanne. Pealegi käisid venelased kord jälle Eesti- ja Lätimaal ning teotsesid koos eestlastega sakslaste vastu. Uusi ristisõdijaid Saksamaalt ei saadud enam tarvilisel arvul. Piiskopp Albert, kes teadis, et ta oma

rüütlitega, lätlastega ja liivlastega ei suuda Eestimaad lõplikult vallutada ning eestlaste võimu murda, pöördus Taani kuninga Valdemar II poole ja palus talt toetust. Lepiti kokku ning Albert lubas Taanile kõik Eesti maakonnad, millised vallutavad taanlased. A. 1219 ilmus Taani kuningas suure sõjalaevastikuga Eesti randa Lindanise maalinna kohal. Eesti maalinn („Kalevi kalm") vallutati ja rajati Taani linn, Tallinna, mis oli taanlastele kindlaks toetuspunktiks, kus püüdsid nad oma võimu Põhja-Eestis maksma panna. Nüüd algas eestlaste ristimine: sakslased lõunas, taanlased põhjas. Ristimisega käsikäes käis aga rahva maksustamine. Taani oli jõudnud ristida inimesi Harju-, Järva- ja Virumaal ning kuulutas need maad omaks. Järva- ja Virumaal olid aga ka sakslased inimesi ristinud. Seepärast tekkis tüli sakslaste ja taanlaste vahel. Viimaks jäi taanlastele Tallinna ühes Harju- ja Virumaaga.

Rootslased Lääne-Eestis. Ka Rootsi kuningas soovis oma valitsust Eestis maksma panna. Seepärast ilmusid rootslased Ridalasse ja ehitasid endile Lihulasse kantsi. Ka nemad hakkasid inimesi ristima ning oma võimu maksma panema. Sellest said kuulda saarlased. Nendel oli selge, et kui teised eestlased kaotavad vabaduse, siis ka nemad satuvad võõra võimu alla. Seepärast tulid nad 1220. a. Lihulasse, purustasid rootslaste väesalga ning hävitasid Rootsi võimu Eestis.

Eestlased vabastavad oma maa võõraste võimu alt. Saarlased ei leppinud ainult rootslaste purustamisega, vaid nad kavatsesid ka Taani võimu Eestis murda. Seks kutsusid nad mandri eestlasi nendega ühiselt taanlaste vastu välja astuma. Saarlaste võit rootslaste üle julgustas eestlasi ja järgmisel aastal piirasidki saarlased, harjulased ja virulased paar nädalat Tallinnat. Kantsi vallutada neil siiski ei õnnestunud. Saarlased õppisid aga varbolastelt heitemasinat kasutama. Varbolased olid heitemasina saanud taanlastelt ning õppinud teda tarvitama.

Nüüd asus Taani kuningas ka saarlaste ikestamisele. A. 1222 läks ta Saaremaale ja ehitas sinna kantsi, millest pidi kujunema taanlaste toetuspunkt Saaremaal saarlaste alistamiseks. Paari kuu pärast hävitasid saarlased taanlaste kantsi, kusjuures ei jäetud kivi kivi peale. Taanlased olid sunnitud Saaremaalt lahkuma.

Saarlased saatsid kõigisse maakondadesse oma saadikuid, kes julgustasid eestlasi uuele võitlusele ja õpetasid neid valmistama ja käsitama heite- ja muid masinaid. Saarlastel oli edu. Algas maavabastamiseks uuesti võitlus, millest võtsid osa pea-

aegu kõik maakonnad. Võitlus algas Lääne- ja Harjumaal, millised maakonnad puhastati taanlastest. Ainult Tallinna oli taanlaste käes. Sakalased vallutasid Viljandi. Saadeti käskjalad Otepäässe ja Tartusse. Algas ka Ugandis võitlus. Sakslased surmati või võeti vangi. Ainult üksikuil õnnestus põgeneda. Nii oli kogu Eesti peale Tallinna 1223. a. jälle vaba.

Ühtlasi taganesid eestlased ristiusust: pesid end, oma maju ja maalinnu veega, et ristiusust vabaneda. Olid ju preestrid neid ristimise puhul pühitsetud veega piserdanud. Ristiusu kombe järgi maetud surnud kaevati maast välja ja põletati ära.

Siis saadeti saadikud Riia linna rahu tegema ja pantvange vahetama: riiglased vabastasid Eesti vanemate ja tähtsamate eestlaste pojad, kuna eestlased andsid neile välja vangivõetud saksa rüütlid, preestrid ja kaupmehed. Ühtlasi teatasid eestlased, et nemad kunagi ei võta enam ristiusku vastu, niikaua kui maal veel on järel üks ainuski aastane või küünrapikkune poisike.

Viljandi langemine. Sakslased valmistusid uuele sõjakäigule Eestisse. Saksamaalt saadi hulk uusi ristisõdijaid, lätlased ja liivlased käsutati kokku, ka ühinesid orduvendadega kaupmehed ja Riia linnakodanikud.

Ka eestlased valmistusid võitluseks riiglastega. Kutsuti venelasi appi ja saadeti neile osa sakslastelt saadud sõjasaagist. Vähesel arvul appirutanud venelased paigutati Tartusse, Viljandisse ja teistesse kantsidesse. Kindlustati maalinnu, jagati malevlastele välja sakslastelt võidetud relvad, õpiti neid tarvitama ja valmistati uusi relvi ja masinaid.

Kui sakslastel suur sõjavägi koos, ilmusid nad 1223. a. augustikuul Sakalasse ja piirasid ümber Viljandi kantsi. Kaks nädalat panid sakalased kantsis vastu. Siis lõppes nende vastupanu: nälg, haigused ja surm olid kaitsjaid nõrgestanud. Sakalased olid sunnitud Viljandi sakslastele andma ja end uuesti ristida laskma.

Tallinna piiramine. Nüüd ilmus Venest suurem abivägi, kuid see ei astunud võitlusesse sakslastega, vaid asus saarlastega, virulastega, harjulastega ja järvalastega Tallinnat piirama. Neli nädalat kestis piiramine. Tallinna oli hästi kindlustatud, mille tõttu piiramine ebaõnnestus ning venelased pöördusid tagasi kodumaale pärast seda, kui nad Eestis endile vara olid riisunud ja kahesajamehelise väesalga Tartusse jätnud.

Tartu langemine. Järgmisel aastal, kui Saksamaalt jälle uusi ristisõdijaid Liivisse oli tulnud, valmistusid sakslased Eesti

tugevaima maalinna Tartu vallutamisele. Tartu, mis asetses Taara mäel, oli hästi kindlustatud. Siia olid kogunenud kogu Eestist vapramad ja julgemad malevlased. Ka oli abi palutud venelastelt, kuid need jäid ka seekord hiljaks. 15. augustil 1224. a. ilmusid sakslased ühes lätlastega ja liivlastega Tartut piirama.

Sakslased katavad väljad telkidega, hakkavad kantsisolijaile peale tungima, seavad vähemaid masinaid ja heitemasinaid (paterelle) korda, valmistavad õige suure hulga sõjariistu, püstitavad kaitsetorni, õige tugeva, mis nad kaheksa päevaga olid suure kunstiga valmistanud suurtest ja tugevatest puudest, sama kõrge kui kants, ajavad selle üle kraavi kantsile lähemale ja hakkavad peagi all maad kaevama. Kaevamiseks nii öösi kui päeval määratakse pool sõjaväge, nii et ühed kaevavad ja teised veavad välja mahalangevat mulda; seeläbi langeb hommikul suur osa kraavikallast valli küljest maha. Ja varsti ajavad nad kaitsetorni kantsile veel lähemale.

Ammunooltega haavavad sakslased paljusid kindluse äärel ja tapavad teisi masinate visetega. Heitemasinatega viskavad nad tulist rauda või tulekatlaid kantsi. Palju hirmu teevad nad kantsisolijaile seega, et mõned valmistavad riistu, mida nimetatakse siilideks ja sigadeks, teised jälle veavad puid hunnikusse, teised panevad tule otsa. Ja sel viisil võitlesid nad väga palju päevi. Samuti ka kantsisolijad valmistasid masinaid ja heitemasinaid sakslaste masinate vastu, seadsid kütid oma vibupüssidega ja ambudega teiste noolte vastu. Ja sakslased kaevasid ööd ja päevad puhkamata; seepärast jõudis kaitsetorn kantsile ikka lähemale. Väsinuile ei anta sugugi rahu; päeval sõdivad nad, öösi mängivad ja kisendavad: liivlased ühes lätlastega, kes löövad oma mõõku vastu kilpi ja seejuures karjuvad, sakslased trummidega, viledega ja muude muusikariistadega, venelased oma riistadega ja kisaga on ööd läbi magamata ülevel.

Eestlased süütavad kantsis suure tule põlema: nad teevad kindlusse suure augu, kust nad veeretavad alla ning juhivad kaitsetorni peale tulega täidetud rattaid ja viskavad sinna peale veel suuri puuhunnikuid. Ometi ajavad sõjariistadega varustatud sakslased tule laiali, lõhuvad rattad puruks, hävitavad leekide võimu ning kaitsevad oma torni. Vahepeal veavad teised sõjaväelased puid kokku ja süütavad silla põlema.

Aga piiskopi vend võtab tule oma kätte ja hakkab kõige esiti vallile ronima. Tema sulane oli kohe tema kaasas ja viivitamatult ning takistamatult jõuavad nad üles kindlusele. Kui

teised sõjaväelased seda näevad, jooksevad kõik ja lähevad neile järele. Igaüks tõstis oma seltsimehe üle kantsi, kuna teised tungisid sisse august, mille kaudu olid kantsisolijad tulerattaid välja veeretanud, ja esimesed tegid järeletulijaile teed ning mõõkadega ja odadega kihutasid kindluse vallilt eestlased ära. Kui nüüd juba palju sakslasi oli tulnud kantsi, järgnesid neile ka lätlased ja mõned liivlased. Ja kohe hakkasid nad rahvast tapma, nii mehi kui ka naisi, ega andnud neile armu, kuni nad olid neid hukanud arvu järgi juba tuhat. Venelased aga, kes jooksid kindluse sisemusse, tõmmati sealt välja ja löödi kõik maha, kokku ligi kakssada. Kõigist kantsisolevaist meestest jäeti ainult üks venelane elusse. Selle saatsid rüütelvennad hea hobuse seljas tagasi Novgorodisse ja Susdalisse oma isandaile sõna viima sellest, mis oli juhtunud.

Kui kõik mehed olid tapetud, algas kristlastel suur rõõmupidu ja mäng, trummidega ja viledega ja teiste muusikariistadega. Selle järel võtsid nad tapetute relvad, riided, hobused ja kogu kantsis oleva saagi ning ka järelejäänud naised ja lapsed, süütasid kantsi põlema ja pöördusid suure rõõmuga kohe järgmisel päeval tagasi Liivisse.

(Läti Hendriku Liivimaa kroonika j.)

Tartu vallutamisega oli eestlaste võim mandril murtud. Kogu maa oli laastatud: linnad ja külad põletatud, varandus riisutud, vapramad ning julgemad mehed tapetud. Muidugi ei olnud nüüd enam tükil ajal vastuhakkamist karta ning sakslased võisid Eestisse elama asuda.

Saarlaste alistamine. Vabad olid veel eestlastest ainult saarlased. Olid nad ju julged ja vaprad sõjamehed ja omasid tugevat sõjalaevastikku. Kuid nad olid Läänemeres saksa kaupmeestele võistlejad. Seepärast hakati ka neid alistama. 1227. a. jaanuarikuul, mil meri oli kõvasti jääs, läks suur saksa sõjavägi, milles ligi 20 000 meest, Pärnust Muhumaale ja vallutas kuuepäevase võitluse järel Linnuse maalinna. Kants põletati maha. Sealt mindi Saaremaale Eesti suurima maalinna Valjala alla. Kantsi kaitsjad andsid alla: vastuhakkamine mitu korda tugevamale vaenlasele oleks olnud asjatu. Siis algas saarlaste ristimine: 5—6 preestrit olevat ristinud rahvast mitu päeva hommikust õhtuni. Oli ristimine lõpetatud, lahkus sõjavägi saartelt.

Nii oli Läänemeri sakslaste võimuses ning saksa kaupmehed võisid vabalt kaubitseda: polnud enam saarlasi võistlemas ega kimbutamas.

4. Teiste soome sugu rahvaste vabadusvõitlustest.

Soomlased. Hiljemini eestlastest kaotasid soomlased oma vabaduse. Soomlaste eluviisid ja usk olid umbes samasugused kui eestlastelgi. Rahva tuluallikaiks olid põllundus, metsandus, kalastus, käsitöö ja kaubandus. Soomlastel olid kokkupuuteid niihästi oma läänenaabrite rootslastega kui ka idanaabrite venelastega. Rootslased võtsid ette aeg-ajalt kauplemiskäike, aga ka röövretki Soomemaale Läänemere kaudu, millele soomlastel tuli vastata samasugustega, et rootslasi kohutada ning sundida lõpetama oma röövretki. Hiljemini hakkasid ka venelased korraldama sõjakäike Soomesse idast, nimelt Karjalasse. Nii tuli soomlastel kaitsta oma kodumaad kahelt poolt pealetungijate vastu. XII sajandil (arvatavasti a. 1157) algasid rootslased soomlaste alistamist ning ristiusku pöörmist ja tulid Turu linna lähedal Soomemaale. Soomlased ei lahkunud oma endisest usust mitte kergesti, vaid panid visalt vastu. Seepärast tuli rootslastel võimuga sundida soomlasi ristiusku vastu võtma. Esimesel võimalusel pesid ristitud soomlased ristimise maha.



Naise rõivastus Lääne-Soomes.

Rootslased tungivad aga ikka kaugemale soomlaste maale. XIII sajandi alul (a. 1220) seati ametisse esimene Soome piiskopp Toomas, kes mitmed tuletab meelde Liivi piiskopp Albertit. Pärastpoole liideti vallutatud osa Soomemaast Rootsiga. Et kindlustada Rootsi võimu Soomes, asetati „ristitud mehi", rootslasi, Soomemaale. Ida-Soomes, Karjalas, olid ristimistööd teinud juba mõnd aega vene kreeka-õigeusu preestrid. See ei meeldinud Rooma paavstile ega Rootsi valitsusele. Seepärast korraldasid rootslased XIII sajandi lõpul (a. 1293) ristisõja Karjalasse ja asutati toetuspunktiks Viiburi linn. Sellega ei leppinud venelased, nimelt Novgorodi vürstiriik, kes omakorda asus Karjala vallutamisele idast. Tekkis sõda rootslaste ja venelaste vahel, mis lõppes XIV sajandi alul Pähkinäsaare rahuga (a. 1323). Soomlased pidid tunnustama Rootsi võimu, ristiusu vastu võtma ja maksu maksma. Soomlastele jäid alles nende isiklik vabadus ja osalt ka maa. Rootsi valitsus andis maid

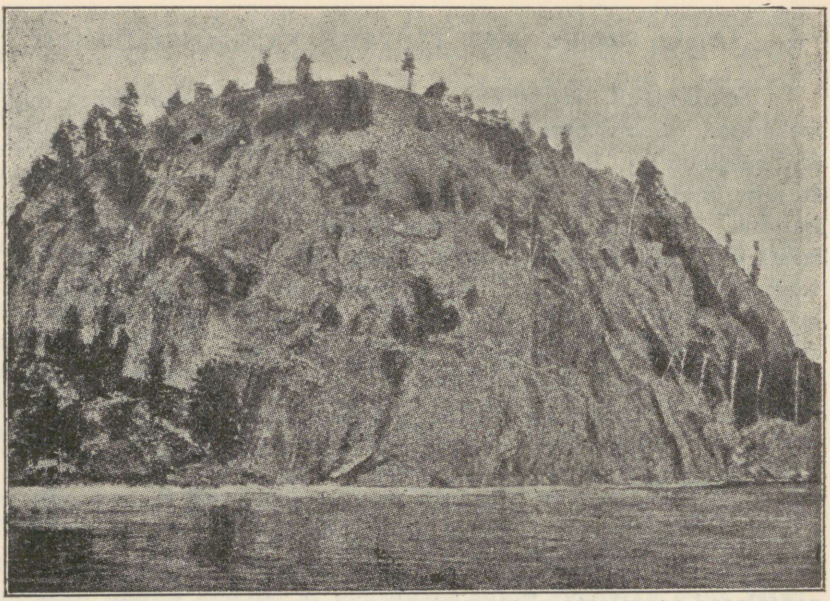

Graniidist linnamägi.

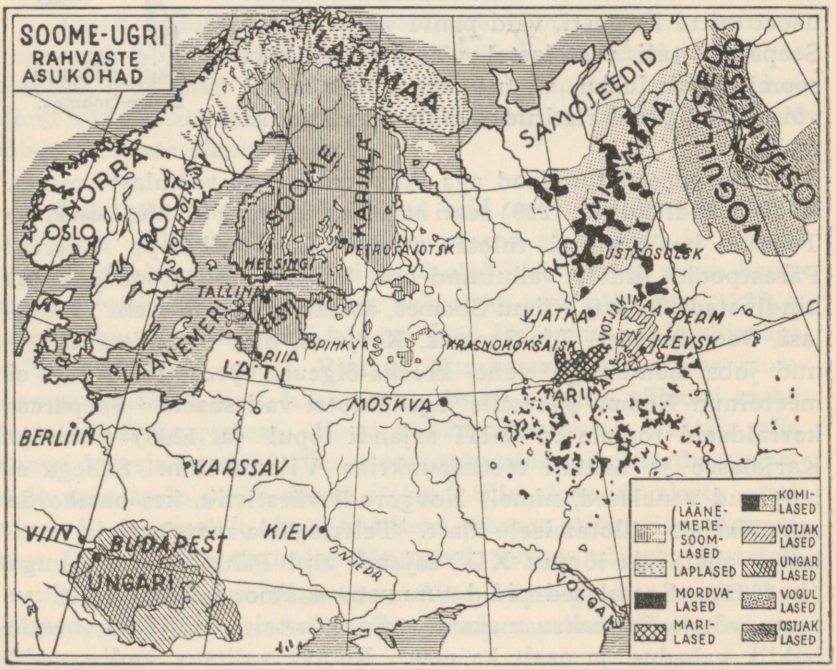

vasallidele, peamiselt rootslastele, laenuks. Läänimail asuvad talupojad olid küll vasalli alamad, mitte aga orjad, sest vasallil ei olnud Soomes nii suurt võimu kui Eestis. Nii kaotasid soomlased küll iseseisvuse; kultuurilise arenemise võimalused jäid neil alles. Pealegi andis Rootsi valitsus XIV sajandi teisel poolel (a. 1362) soomlastele rootslastega ühesugused kodanikuõigused. Nii võime sageli leida soomlasi kõrgemate ametnikkudena oma rahva huvisid kaitsmas. Ka enamik piiskoppidest oli soomlased.

Osa soomlasi (Põhja-Karjala) jäi Novgorodi vürstiriigile.

Praegu kuulub Ida-Karjala Vene riiki Karjala autonoomse valdkonnana, milline moodustati 1920. a.

Permi-soomlased. Permi-soomlased elasid Põhja-Väina, Vjatka ja Kama jõgikondades, kus harisid põldu, küttisid ja kalastasid. Nad olid ka osavad kaupmehed, mille tõttu kerkisid kultuuris ja varanduselt kaunis kõrgele järjele. Nende rikkus meelitas rootslasi (normanne) siia kauplema, aga ka saagisõdu korraldama. Mitu sajandit olid permi-soomlased praeguse Põhja-Venemaa peremehed. XI sajandil hakkasid Novgorodi vürstid põhjapoolseilt permi-soomlastelt (komilastelt ehk sürjalastelt) maksu nõudma, kuna XIII sajandil algas nende maa vallutamine.



Komilasi.

Novgorodi vürstiriik alistas aegamööda komilased ning päris nende varanduse ja maa.

XIV sajandil ilmus nende maale apostel püha Stefan rahvast ristiusku pöörama. Samal sajandil trükiti ka esimesed komikeelsed raamatud. Lõunapoolsed permi-soomlased (votjaklased) elasid kuni XIII sajandini kultuurirahva bulgarlaste naabruses ja mõjustuses. Seepärast olid neil head arenemis-



Votjaki neiu.



Marilane.

võimalused. XIII sajandist alates maksti maksu tatarlastele. XVI sajandi teisel poolel algas võitlus venelastega. Neli aastat jõudsid votjaklased venelastele vastu panna, siis olid nad sunnitud alistuma. Ka neile sunniti ristiusk vägisi peale. Nad pidid maksu maksma ja venelaste sõjakäikudest osa võtma.

Iseseisvuse kaotusega oli raskendatud omapärane arenemine ning algas ümberrahvustus.

Alles XX sajandil said permi-soomlased (Komimaa a. 1921 ja Votjakimaa a. 1920) osalise iseseisvuse, oma autonoomsed valdkonnad Venes (SSSR).

Volga-soomlased. Ka volga-soomlased elasid bulgaarlaste mõjukonnas. Rahva tuluallikaiks olid põllundus, karjandus, küttimine, kalastus ja kaubandus. XII sajandil käisid venelased maad vallutamas, kuid said lüüa. Ka järgmised venelaste sõjakäigud ebaõnnestusid. XIII sajandi alul käisid lõunapoolsed

volga-soomlased (mordvalased: mokšad ja erzad) oma vürsti Purgase juhatusel Venemaal sõjakäigul. Samal sajandil lõpetasid tatarlased mõneks ajaks võitluse volga-soomlaste ja venelaste vahel, sest mõlemad rahvad pidid tatarlastele alistuma ja



Mokša neiu piduröivas.



Erza naine.

neile maksu maksma. Pärastpoole sõdisid volga-soomlased koos tatarlastega venelaste vastu. XVI sajandil murdub tatarlaste võim ja volga-soomlased satuvad venelaste valitsuse alla. Võideldakse vahvasti oma iseseisvuse tagasivõitmiseks. Põhjapoolsed volga-soomlased (marilased ehk tšeremissid) koos votjaklastega peavad neli aastat vastu, siis on sunnitud alistuma suurrahva ülevõimule. Veel mitmel korral püüti ära raputada võõrast iket, kuid tagajärjeta.

XX sajandil (a. 1920) saavutas Marimaa osalise iseseisvuse, autonoomse valdkonna Venes.

XVI sajandil püüti volga-soomlasi ristiusku pöörata, kuid alles XVIII sajandil saavutati püsivaid tagajärgi: kõvasti peeti oma esi-isade usust kinni. Veel XIX sajandil leidus marilasi, kes ei olnud lahkunud oma endisest usust. Eriti vägivaldne oli

ristiusku pööramine mordvalaste maal. Rasked maksud tegid elu raskeks. Et mitmekordsete vastuhakkamiste kaudu ei saavutatud elukorra paranemist, lahkusid meeleheitlikult XVII ja järgmisel sajandil paljud mordva perekonnad oma endiselt elukohalt ning läksid otsima uusi, paremaid eluvõimalusi uutel kohtadel lõuna ja ida pool. Selle tõttu mordva rahvas killustus ning valgus laiali. Asemele tulid venelased.

Mordvalasi on arvult sama palju kui eestlasi (a. 1926 oli 1 343 106 mordvalast), kuid nad elavad võõraste rahvaste (venelaste, paiguti ka tatarite) hulgas, moodustades väikesi külarühmi, mis nagu saared meres, igas rühmas kõige rohkem kümmekond küla.

5. Ugrilased.

Ungarlased. Kui soome sugu rahvad läksid põhja poole, jäid ungarlased veel Volga äärde. Ungarlased esialgu olid rändav rahvas, kes elas kalapüügist ja karjakasvatamisest. Viimaks hakkasid rändama ungarlaste esivanemad — lääne poole. Sageli tungisid neile kallale vaenulised rahvad. See oli rahvaste rändamise aeg, kus rahvad hakkasid rändama ja uut kodu endile otsima nagu linnud kevadel ja sügisel. Kaua kestis see rännak. Ungarlased olid tol ajal hästikorraldatud ratsanikkude rahvas. Mehed sõitsid ratsa ees. Naised ja lapsed järgisid vankritega, kus oli rikkalik tagavara elamiseks tarvilikke aineid. Kõige taga järgisid sulastest aetud loomakarjad. See oli raske teekond, sest vahepeal tuli ette lahinguid, kus ratsanikud-sõdurid pidid kaitsma oma perekondi ja varandust. Nii saabusid nad Ida-Karpaatide juurde. Vürstiks valiti noor vahva Arpàd. Siis hakkasid nad vallutama maad, mis on veel tänapäev ungarlaste (madjarite) maa. Alistades seal-elavaid slaavlasi võitsid nad tol ajal kaunis hõredasti asustatud maa. Ungarlased ei olnud julmad endistele elanikkudele, nad jagasid maa nendega. Kuna ungarlased pärast käisid sõjakäikudel kaugemal Euroopas, harisid slaavlased kodus põldu.

IX sajandil (umbes 896. a. p. Kr.) oli terve Ungar Arpàdi võimuses.

100 aasta jooksul sundis rändrahva veri ungarlasi tungima ikka kaugemale ja kaugemale lääne poole. Endi väledail hobustel tungisid nad igal kevadel Lääne-Euroopasse, võitlesid sealsete rahvastega ja tulid alati tagasi rikkaliku saagiga. Saksamaal, Itaalias, rikkal Kreekamaal käisid nad kõige meelsamini, kuid nad tungisid ka kuni Pürenei mägestikuni. Hobustega tegid nad teekondi, mille sarnased praegu väsitavad on kiir-

rongilgi. Palju jutustusi neist sõitudest on järele jäänud mitte üksi ungarlaste seas, vaid ka välismaade kroonikais.

Ungarlased kummardasid üht jumalat, kuid austasid ka taevast, maad, tuld ja tuult. Nende preestrid pidasid allikatel või sügavas metsas jumalateenistusi, kusjuures alati ohverdati lumi-



Ungarlasi, noor abielupaar.

valge hobune. Ungarlased uskusid elusse pärast surma. Nende arvates pidid tapetud vaenlased teises maailmas neid teenima, seepärast maeti ka sõdur hobusel ja sõjamundris. Nad laulsid sõja-, surma- ja usulaule. Esimesed luuletajad olid preestrid. Perekonnaelu hoiti puhtaks ja pühaks, seda võib ungarlaste juures tähele panna esivanematest tänapäevani.

Pärast vürst Arpàdi võidurikkaid sõjakäike Euroopasse kajastub esimesel sajandil Ungari kultuuris kokkupuutumine slaavi, germaani ja romaani rahvatõugudega.

1000. a. ümber p. Kr. elas Stefan, püha ning esimene Ungari kuningas. Ta töö oli suur ja raske: ta tõi oma rahva ristiusuliste rahvaste hulka, sai paavsti erilise toetuse osaliseks ja sellega hoidis oma rahvast suure hädaohu eest, sest kergesti oleksid võinud võõrad rüütlid väevõimuga hakata ristiusku peale sundima ning isegi rahvast orjastama. Sarnast õnnetust, kui juhtus eesti rahvaga, ei juhtunud Ungaris. See näitab, kui kaugelenägevalt muretses Stefan oma rahva eest. Kui ungarlased olid ristitud, saatis Stefan saadikud Rooma nõudma paavstilt õnnistust ja krooni. Parajasti oli paavstil valmis kroon, mis oli määratud Poola vürstile, kes oli oma rahva hulgas teinud sama töö, mis Stefangi. Kuid enne krooni üleandmist Poolale näinud paavst unes rauka, kes talle öelnud: „Homme tulevad su juurde ühe tundmatu rahva saadikud nõudma krooni oma valitsejale. Krooni, mis valmis on, pead sa andma neile, sest nende isand väärib seda." Hämmastunult kuulnud paavst hommikul, et olevat tulnud Ungari saadikud, ja ta andnud krooni neile.

Stefan on Ungari riigi asutaja euroopalikus mõttes ning praegu asub Ungari õieti alusel, mille ehitanud tema. Ta järeletulijad on jätkanud ta tööd. Slaavi, saksa, itaalia ja prantsuse rahvalt õppisid ungarlased agarasti põllu- ja käsitööd kui ka kaubandust. Ehitati kirikuid ja koole linnades ja külades. XIII sajandil asutati kõrgem kool usu- ja õigusteadusele.

XIII sajandil rüüstasid tatarlased kogu Ungarit. Häda ja viletsus kestsid maal kaks aastat. Kaunid kirikud ja linnad põletati, inimesed põgenesid metsadesse. Kuningas Bèla IV põgenes ühest õnnetust lahingust. Esiteks oli ta varjul ühe saksa vürsti juures. Bèla tuli tagasi omale maale ja ehitas ta jälle üles. Ta oli teine Ungari asutaja ja tema töö võib-olla oli kõige raskem!

Kuningas Ludvig Suure ajal saavutas Ungari suurima vägevuse, mida ta omanud seni. Mitte üksi Ungari ei olnud Ludvigi käes, vaid ka suur osa Balkani poolsaarest ja Poola. Lääne merest Musta mereni valitses Ungari kuningas. Ka teadused, kunstid ja majandus olid heal järjel. See ei ole ka ime, sest Ludvig Suur ei ole asjata saanud rahvalt nime Suur.

Juba Ludvigi ajal teati hädaohust, mis lähenes idast ja mis hiljemini sai väga kardetavaks kogu ristiusku maailmale ning esimeses järjekorras Ungarile: türklaste edasitungimine. XV sajandist peale kaitses enda hooleks jäetud Ungari oma verega kogu Lääne-Euroopa haridust. XV sajandi keskel suutsid ungarlased tõkestada seda hädaohtu ja isegi peale tungida türklastele. Neil õnnestus türklasi peaaegu välja tõrjuda Euroopast. Kuid

nad ei saanud toetust teistelt ristiusu riikidelt ning pidid tagasi pöörduma. Siiski kaitsesid nad hiilgavalt oma kodumaad.

XV sajandi teisel poolel valitses kuningas Mathias. Peale Ludvig Suurt on Mathia aeg kõige hiilgavam Ungari ajaloos. Teda nimetab rahvas õiglaseks. Tundmatuna käis ta ümber maal, ja kus ta nägi, et tugevad tegid liiga nõrkadele, sinna ilmus ta pärast kuninglikus hiilguses, et võtta vastutusele ülekohtused. Mathias armastas vapraid inimesi ja tasus ka lihtsatele inimestele. Nii oli tema väejuht endine lihtne möldrisell. Mathial tuli sõdida türklastega. Ka sakslaste vastu võitles ta. Kord oli ta suletud oma ungarlastega (Breslau) kindlusse. Riietatud kui talupoeg läks Mathias vaenlaste laagrisse, vaatas järele kõik, tuli rahulikult tagasi ja võitiski. Teinekord hiilis ta Türgi sultani telgini. Pärast kasutas ta õnnelikult kogutud teateid. Vapper kuningas, kes veel oma elu lõpul vallutas uhke Viini, oli ka teaduse ja kunstide toetaja. Ta elas oma suurepärases lossis kunstnikkude, preestrite ja väejuhtide seas. Kuulus oli ta raamatukogu, milles 50 000 raamatut, eriti raamatute rikkalikkude ilustiste poolest.

Kahjuks hävitati kuningas Mathia töö. Talle järgnesid nõrgemad kuningad. A. 1526 õnnetu lahingu järel türklastega lagunes tugev ning kuulus keskaja Ungari kolmeks osaks: Ida-Ungari elas veel kaks sajandit iseseisva Ungari vürstiriigina. Maa keskmist osa valitsesid türklased. Põhja- ja läänepoolne osa sai endale ungarlaste endi kutsel võõrast soost valitseja.

(Dr. E. Virány'i j.)

Obi-ugrilased. Ungarlaste lähemad hõimrahvad, obi-ugrilased (ostjaklased ja vogullased) puutusid kokku venelastega XI sajandil, mil Novgorodi vürstiriik korraldab sõjaretke Ugramaale. XIII sajandil maksid obi-ugrilased Novgorodi vürstile maksu. XV sajandil püüavad vogullased vabaneda venelaste ülevõimust ning vogullaste vürst Asüka korraldab eduka sõjaretke Komimaale, mis tol ajal kuulus Moskva riigile. Kümne aasta pärast alustab Moskva suurvürst obi-ugrilaste alistamist. Mitmekordsete sõjaretkede järel sunnitakse vogullasi, hiljemini ka ostjaklasi Moskvale maksu maksma, kuid nende peavürst, kes oli vangi langenud venelaste kätte, lastakse vabaks. Obi-ugrilased ei alistu aga kergesti, seepärast tuleb venelastel uusi sõjakäike Ugramaale korraldada. XV sajandi lõpul (a. 1499) võideti kogu Ugramaa ning ühendati Moskva suurvürstiriigiga. Obi-ugrilaste vabadusearmastus ei olnud aga veel maetud. XVI sajandil tegid nad mitu vabaduskatset. Viimane vabadusvõitlus oli

XVII sajandi alul (a. 1606). Obi-ugrilased sunniti uuesti Moskva riigile alistuma ning sellega lõppes vabadusvõitlus, mis oli visalt kestnud mitu sajandit. Nüüd jäi vene valitsus siin püsima. Ugramaale asus vene kaupmehi, kelle hulgas oli palju omakasupüüdjaid sahkerdajaid. Nende taskutesse voolas maa rikkus, kuna obi-ugrilased ise aja jooksul kehvusid ning langesid madalale kultuuriastmele.



Ostjaklasi, abielupaar.

Vabadusekaotusega algas ümberrahvustus, mille tõttu obi-ugrilaste arv tunduvalt vähenes. (1926. a. oli emakeelt kõnelevaid ostjaklasi 18585 ja vogullasi 5179 inimest). XVII sajandil hakkas vene kirik obi-ugrilasi ristiusku pöörama, kuid see tegevus, kuigi kestis kolm sajandit andis vähe tagajärgi: veel praegugi peavad obi-ugrilased oma endisest usust ja usukommetest visalt kinni.

III. Ordu aeg Eestis.

1. Orduaegsed seisused Liivimaal.

Tülid maade ja võimu pärast. Hiljemini, kui sakslased tundsid end Eestis peremeestena, vallutasid nad ka Kuramaa, alistades seega ka kurelased. Kogu võidetud maad (Eesti-, Liivi-, Kuramaad) kutsuti ühise nimega Liivimaaks. Alguses oli võidetud maade valitseja Riia piiskopp, kelle käsul teotsesid ristisõdijad ja Mõõgavendade ordu. Piiskopi ja ordu vahel olid aga tekkinud lahkhelid ja tülid juba enne, kui sakslased Eestisse ilmusid: ordu nõudis endale $^1/_3$ võidetud ja võidetavaist maadest tasuks oma töö eest. Riia piiskopp oli sunnitud ordu nõudmisi rahuldama ning võidetud Liivist ja Lätist $^1/_3$ ordule



lääniks lubama. Pärastpoole, kui Liivimaa oli vallutatud, sai ordu võrdlemisi suure osa võidetud maadest endale, kuna teine osa jäi piiskopi kasutusse. Viru- ja Harjumaa ühes Tallinna linnaga jäi Taani kuningale. Rooma paavst tunnustas Liivimaa jaotust. Riia piiskopp ülendati peapiiskopiks, kes allus paavstile. Peale selle määrati veel 4 piiskoppi: Tartusse, Tallinnasse, Lihulasse (Lääne- ja Saaremaa jaoks) ja Kuramaale. Ka Saksa keiser tunnustas maajaotust Liivimaal ja kuulutas Liivimaa Saksa riigi osaks. Peapiiskopil ja ordul oli raskusi maavalitsemises: võidetud rahvad mitmel korral katsusid vabaneda võõrast võimust ning võita oma vabadus tagasi. Et Mõõgavendade ordu üksi oli jõuetu Liivimaal sakslaste võimu kaitsma, ühendati Mõõgavendade ordu Saksa orduga. Sest ajast kutsutakse Saksa ordu osa Liivimaal Liivi orduks.

Peapiiskopp pidas ennast Liivimaa valitsejaks, millised õigused olid saadud Rooma paavstilt ja Saksa keisrilt; olid ju piiskopid juhtinud maavallutamist. Ordu ei tunnustanud meelsasti peapiiskopi võimu, vaid püüdis saada maa ainsaks pere-

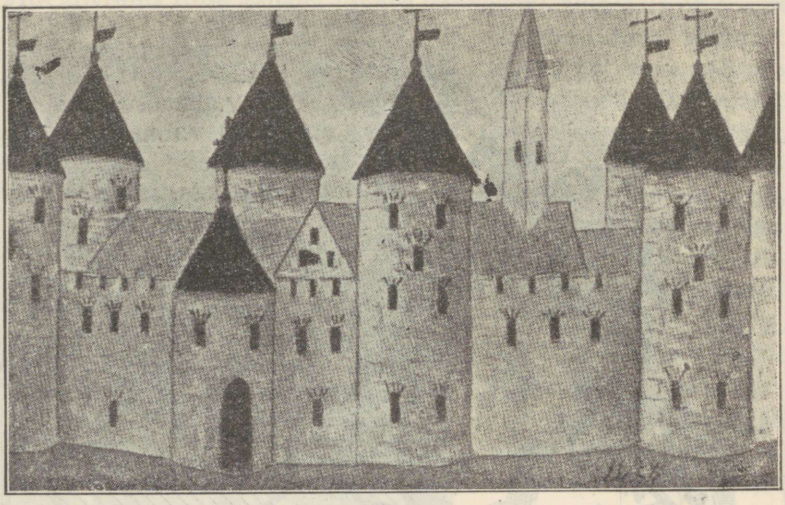

Piiskopiloss Lihulas.

meheks. Et ordurüütlid olid sõjamehed, pidi piiskopp sageli arvestama ordu võimu. Ka paavst, kes nägi, et ilma orduta on võimatu kaitsta ristiusku Liivimaal, hakkas pärastpoole ordut soodustama ja eesõigustama ning võim Liivimaal kalduski ordu kätte. Seepärast nimetatakse aega saarlaste alistamisest ordu langemiseni ordu ajaks (1227—1561). Orduaegsel Liivimaal oli neli vaba seisust: rüütlid, vaimulikud, mõisnikud ja linnakodanikud, kuna orjastatud seisuse moodustasid talupojad.

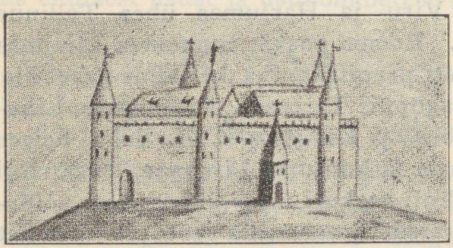

Rüütliloss Rakveres.

Rüütlid. Ordu maade üle valitses ordumeister. Ta asetas võidetud maaaladele elama ordurüütleid, et kergem oleks valitseda alistatud rahvaste üle. Seks ehitati peamiselt endiste maalinnade asemele losse, kuhu ülemaiks määrati ordumeistri asemikud ehk komtuurid ja foogtid. Ordumeister, komtuurid, foogtid ja ordurüütlid, tegelikud maavallutajad, moodustasid mõjuvõimsama, valitseva rüütliseisuse Liivimaal.

Rüütlite ülesandeks oli võidetud maid kaitsta. Seepärast nad ise tööd ei teinud, vaid toitusid talupoegade tööviljast ning maksudest, mille tõttu rüütlid elasid külluses ja lõbus.

Vaimulikud. Teise valitseva seisuse Liivimaal moodustasid vaimulikud. Ka peapiiskopp ja piiskopid elasid hästikindlus-

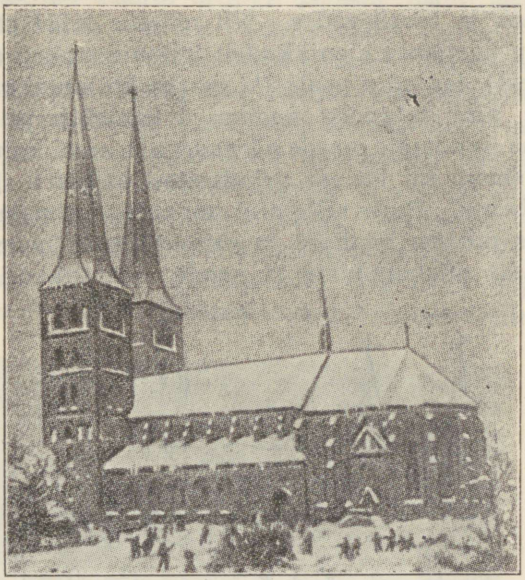

Toomkirik Tartus.

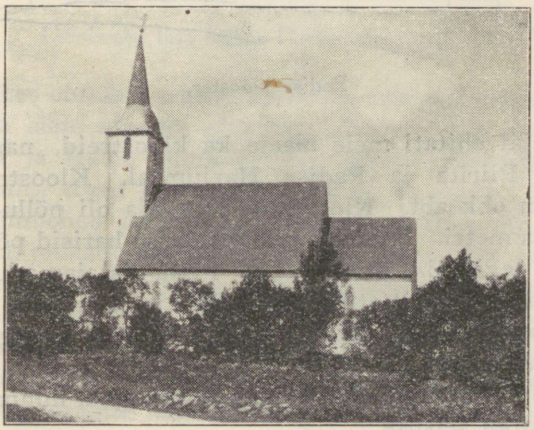

Järva-Jaani kirik.

tatud lossides. Piiskopil oli oma pea- ehk toomkirik, milles ta pidas jumalateenistust ühes peakiriku vaimulikkudega ehk toomhärradega. Toomhärrad olid piiskopile tema piiskopkonna valit-

semisel ühtlasi nõuandjaiks. Kirikutes, millised sageli on ehitatud endiste maalinnade asemele, pidasid jumalateenistust preestrid. Kirikuvaimulikud said ristitud talupoegadelt makse rahas, loonus ja teopäevades. Nii näiteks XIII sajandi lõpul sai piiskopp Saaremaa elanikkudelt kümnisemaksu (kümnes osa töösaadustest), iga adra pealt 2½ marka kõlisevat raha, 1 kana; peale selle pidi talupoeg vedama 1 kantsülla puid, 1 päeva kündma oma isandatele omade härgadega ja omal kulul ja 2 päeva niitma; piiskopp sai ka osa valmistatud kaljast; igalt vikatilt 2 koormat heinu. Peale selle olid talupojad kohustatud ehitama ning korras pidama kirikuid ja vaimulikkude hooned. Sellest kõigest piisas piiskoppidele ja nende vaimulikkudele külluses elamiseks.

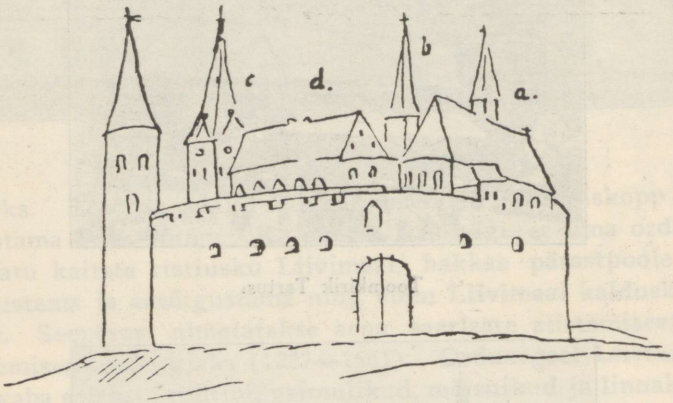

Padise klooster.

Orduajal ehitati meie maale ka kloostreid, nagu Kärkna Tartumaal, Piirita ja Padise Harjumaal. Kloostrit valitses kloostriülem ehk abt. Kloostrite kasutada oli põllu-, heina- ja karjamaid ja metsi. Mungad ja nunnad ise harisid põldu, kasvatasid karja, tegid aia- ja käsitööd. Põllu- ja aiasaadusi, rohkem aga töökodades valmistatud raudtarbeasju ja -riistu, puunõusid, kloostris kootud villast ja linast riiet saadeti ka müügile, milleks kloostrite juures peeti turgu.

Piiskopid, toomhärrad, preestrid, mungad, nunnad moodustasid vaimuliku seisuse.

Läänimehed. Piiskoppidele kuulusid suured maa-alad. Tartu piiskopile näiteks kogu Ugandi, mille tõttu nad ei suutnud oma maid isiklikult valitseda ega kasutada. Seepärast andsid vaimulikud maaisandad ehk lääni-isandad neile kuuluvaid

maid suuremate või vähemate osadena, läänidena, vasallidele ehk läänimeestele, kelleks harilikult olid rüütlid. Ka Taani valitsus ja esialgu vähemal määral ordugi jagasid maid lääniks neile kuuluvates Liivimaa osades. Läänimehed elutsesid lossides, kust käisid oma läänist makse vastu võtmas. Pärastpoole asusid läänimehed küladesse elama ning võtsid külakondadelt osa maid ära. Kõigepealt määrati läänimeeste kasutamisele maad, mille omanikud sõjas surma saanud või mis mingil põhjusel seisid harimata. Kuid sunniti väevõimugagi talupoegi oma maadelt lahkuma ning neid läänimeestele jätma. Läänimees oli alguses samasugune maapidaja kui pärisomanik-talupoeg. Tal ei olnud mitte maaisanda õigusi. Pärastpoole, eriti XIV sajandi alul suurendati nende õigusi. Läänimeestest kujunesid viimaks uued

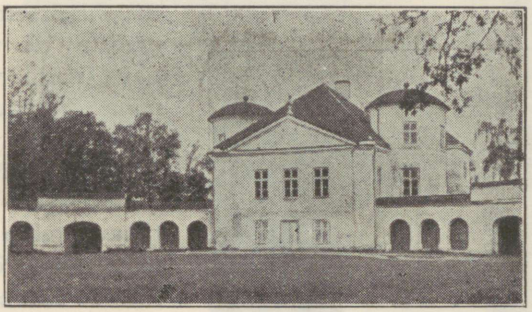

Läänimehe loss Kiltsis (ümber-ehitatult).

maaisandad, kes ehitasid endile kivilosse ehk mõisamaju. Läänimees sai oma lääni alguses eluajaks. Pärastpoole andis Taani valitsus Viru ja Harju läänimeestele läänid pärandamis-õigusega. Hiljemini tegid seda ka piiskopid ja ordu. Sest ajast hakkasid läänimehed lääne oma pärisomanduseks pidama. Nii kujuneski aja jooksul läänimeestest mõisniku- ehk aadliseisus. Läänimehed said täielikkudeks maaisandaiks igaüks oma mõisas. Neile anti õigus osa võtta oma saadikute läbi ka maavalitsemisest. Nimelt saatsid nad oma saadikud maapäevale, milleks nimetati vaimulikkude ja rüütlite saadikute kogu, kus harutati ja lahendati tähtsamaid maavalitsemisse puutuvaid küsimusi.

Linnakodanikud. Mõnede losside kõrvale tekkisid aja **jooksul linnad. Piiskoppide ja ordu kutsel tuli Saksamaalt Liivimaale kaupmehi ja käsitöölisi,** kes asusid elama suuremate losside lähedusse ning ehitasid oma majad lossimüüri ligi, et häda korral oleks võimalik leida kaitset lossis. Oli aga väljaspool

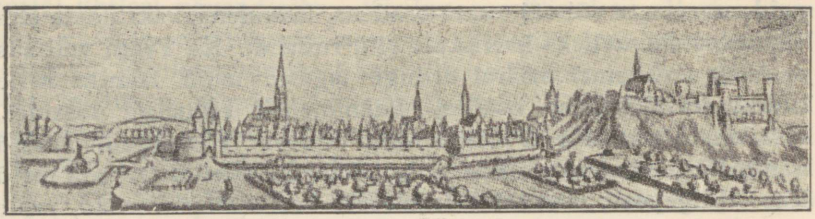

Tallinna linn ja loss XVI—XVII sajandil.

lossi kogunenud juba rohkem inimesi ning ehitatud majadest tekkinud alev või linn, ehitati sellele ümber müür kaitsetornidega. Elanikkude arvu suurenemisel ehitati jälle maju väljapoole linnamüüre, nii et aja jooksul tuli tarvidus ehitada linnale uus kaitsemüür, kuna endine jäi majade vahele, nagu võime seda näha praegugi Tallinnas. Müüri ja majade vahele jäeti ringtänav (Tallinnas Müürivahe tänav), mida mööda linnakaitsjad võisid vabalt liikuda sinna, kus kaitse kõige vajalisem. Müürid ehitati kõrged ja tugevad, mille tõttu kesk-aja linn oli mingi kindlus nagu losski. Linna pääses kindlustatud värava kaudu. Harilikult oli linna ja lossi vahel ka kindlustatud värav. (Tallinnas Lühikejala värav). Et müüriehitus nõudis palju kulu ja vaeva, jäeti majade vahele hästi kitsad tänavad, samuti ka turuplats oli väike, et väiksemale maa-alale mahuks võimalikult rohkem maju, mille tõttu oleks vaja ehitada vähem müüri. Ka kaitse mõttes oli tähtis, et müür oleks lühem: seda oli võimalik kaitsta vähema arvu kaitsjatega. Meie linnadest näiteks Tartu ja Haapsalu tekkisid piiskopilosside juurde,

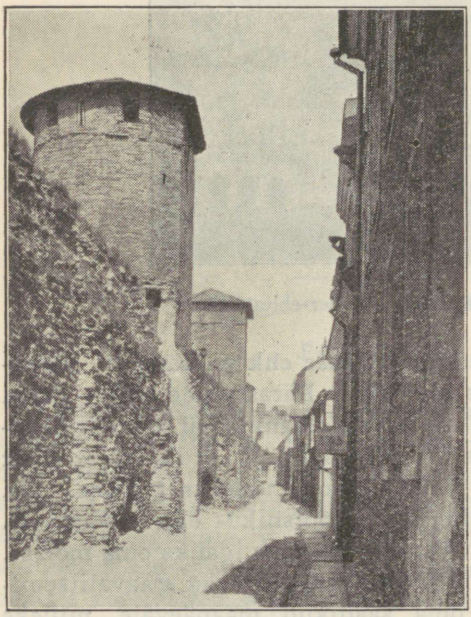

Ringtänav linnamüüriga Tallinnas.

Tallinna, Kuresaare, Viljandi, Pärnu, Rakvere j. t. aga ordulosside juurde.

Jõukam kiht linnakodanikke olid kaupmehed, kelle käes oli linnavalitsemine. Linna valitses linnapea (pürgermeister) ja raekogu, mille moodustasid raehärrad; linnapea oli raekogu juhataja. Raekogu juhtis linna majapidamist, valvas linna korra järele, hoolitses hariduse ja tervishoiu eest ja mõistis kohut. Seepärast nimetatakse raekogu ka raekohtuks. Linnakodanikud moodustasid ühingud ehk gildid. Kaupmehed ühinesid suureks gildiks, käsitöölised väikeseks gildiks. Väikese gildi moodustasid käsitööliste ametiühingud (tsunftid), nagu kingseppade, rätsepate, pagarite, lihunikkude jne. tsunftid. Töökoja võis

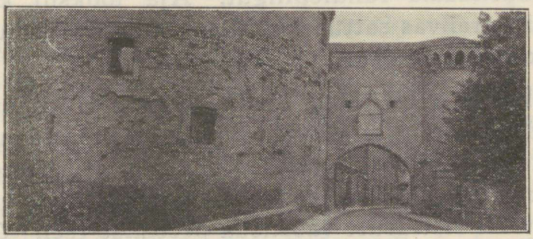

Tallinna Rannavärav.

avada ainult meister, kes ametiühingu liige. Et meistriks saada, tuli enne õppida teatud käsitööd mitu aastat õpipoisina, siis sellina teotseda ning meistritöö esitada, mille järel tunnustati käsitööline meistriks ning anti talle meistritunnistus.

Linnakodanikud elatasid end kaubandusest, käsitööst või muust isiklikust juhulisest tööst ehk toimetusest. Üldse elasid linnakodanikud jõukalt. Tallinna ja Riia linnal olid omad mõisadki. Sageli ei tunnustanud ordu ega peapiiskopi võimu Tallinna ja Riia.

Talupojad. Alistatud rahvad, nagu eestlased, liivlased, lätlased, kurelased, moodustasid talupojaseisuse. Neil ei olnud õigust oma saadikuid maapäevale saata ega maavalitsemisest osa võtta. Aja jooksul talupojaseisusest kujunes orjastatud õigusteta seisus, keda rõhusid rasked maksud ja teoorjus.

2. Eestlaste elu-olu ordu ajal.

Ühiskondlik olukord. Ristiusu vastuvõtmisega kaotasid eestlased õiguse naaberrahvastega lepinguid sõlmida või sõda pidada. Kuigi esialgu jäid alles eesti maavanemad, ometi ei luba-

tud rahvakoosolekuid korraldada ega oma asjade üle nõu pidada. Keelatud oli ristiusust taganemine. Sõja kõrral olid eesti vanemad kohustatud oma malevatega sakslasi toetama. Kohtupidamine võeti eesti vanemate võimupiirist ära ja anti alguses ordu lossiülemaile, pärastpoole aga läänimeestele ning mõisnikkudele. Alguses võtsid eesti vanemad osa kohtupidamisest lossiülemate kaasas „Eestimaa õiguste ja harjumuste" järgi. Kuid peagi kaotati ka see õigus. Eestlased olid sunnitud tunnustama võõrast valitsust ainult häda sunnil, lootes ja võimaluste järgi katsudes sellest jälle vabaneda. Mõnelgi korral kohati vabaneti võõrast valitsusest, näiteks XIII sajandil saarlased, kellega ordumeister mitmel korral (a. 1241, 1253, 1255, 1261 ja hiljeminigi) oli sunnitud jälle uuendama rahulepingut. Aja jooksul kaotati eesti vanemad ning rahvas sattus lossiülemate ja siis läänimeeste ehk mõisnikkude võimusesse.

Katoliku usu levimine Eestis. Katoliku kiriku piiskopid, toomhärrad, preestrid ja teised vaimulikud pidasid jumalateenistust ladina keeli, millest eestlased muidugi ei saanud aru. Seepärast jäi ristiusu õpetus eestlastele võõraks ning esimesel võimalusel katsuti ristiusust vabaneda pesemise teel. Oli ju taarausk rahvas sügavasti juurdunud. XIV sajandil leidus Eestis veel neid, kes oma esi-isade usule olid truuks jäänud, ning XV sajandi alul neid, kes ristimise pesemisega püüdsid ristiusust vabaneda. Rahvas viis endist viisi ande oma endisele jumalale.

Vabad eestlased. Kuigi eestlased olid kaotanud oma vabaduse, võis siiski veel leida vabu eestlasi. Nii oli eestlasi Tallinnas meremehi ja jõukaid kaupmehi. Maal oli alguses mõni läänimeeski eestlane. Rõhuv enamus eestlasi oli siiski talupoegi.

Majanduslik olukord. Eestlaste-talupoegade elu oli ka sõja järel raske. Sõja ajal olid paljud majad, isegi terved külad põletatud, varandust ning tööriistu hävitatud, väga palju põldu sööti jäänud. Sõja lõppedes ning elanikkude oma koduküladesse asudes tuli uusi maju ehitada, tööriistu muretseda, karja soetada ja sööti jäänud põllud üles harida.

Maksud. Ristiusulised eestlased olid kohustatud andma piiskopile või ordule ühe kümnendiku kõigist põllusaadustest. Seks mõõdeti üle igal sügisel talupoegade viljasaak ja võeti kümnes osa ära. See oli kümnisemaks. Peale selle oli veel teisi makse, näiteks adramaks, vikatimaks, sõjamaks, piiskopi sõidu

kulud j. m. Maksunormid ei olnud kindlaks määratud, mispärast neid tihti kõrgendati, ning nende maksmine käis rahval üle jõu.

Mitmesugused kohustused. Peale oma põllutöö tuli eestlastel ehitada piiskopi- ja ordulosse, kirikuid, rüütlite ja preestrite maju, uusi lossidevahelisi sõjateid ja sildu, misjuures eestlased olid kohustatud kõike seda tegema tasuta.

Teotegemine. Samuti olid eestlased kohustatud tasuta oma tööriistadega ja loomadega ja oma toiduga harima maaisandate (piiskoppide ja ordu) põldu, vedama puid ja niitma heina. Mõisnik põllutöölisi ei pidanud, vaid talupojad olid kohustatud kõik mõisniku põllud harima ja muud tööd tegema, ka mõisalossid ehitama. Et mõisade arv kasvas, suurenes ka teopäevade arv. Talupojal oli vähe aega oma põllu harimiseks. Viljasaak vähenes ning talupojad kehvusid ning sattusid majanduslikku kitsikusse.

Ka kaotas eestlane pärisomaniku õigused oma esiisade maa üle. Oli läänimehel maad tarvis, sundis ta väevõimuga talupoja oma maalt lahkuma ning võttis vabaks jäänud maa endale. Eestlane pidi endale uue talu looma kuhugi metsa või soo serva või minema teise tallu sulaseks. Ka uuesti asutatud talus ei olnud talupoeg kindlustatud, et mõisnik teda sealt ei aja välja, kui ta kavatses endale asutada karjamõisa. Üldse võeti kõik paremad ning kõrgemad maad mõisale, kuna talupojad pidid leppima viletsama, sooäärse ja madalama maaga.

3. 1343. a. jüriöö-vabaduskatse.

Vabaduskatse põhjusi. Nii muutus eestlaste elu väljakannatamatuks. Eriti raske oli eestlaste seisukord Virus ja Harjus, mis kuulusid Taani kuningale. Taani riigivõim oli tol ajal nõrk. Seda teadsid taani läänimehed, kes olid peamiselt sakslased, Virus ja Harjus ning pidasid endid maa pärisperemeesteks. Isegi maakaitselepingu piiskoppidega ja ordumeistriga sõlmisid nad ilma Taani valitsuseta. Harjumaa mõisad olid väikesed. Läänimehed elasid aga sama pillavalt ning laialt kui läänimehed Lõuna-Eestis, kus mõisad suuremad ja maapind viljakandvam. Sellist pillavat elu läänimeestele pidid võimaldama eestlased-talupojad, tehes oma perega rasket tööd ja sealjuures nälgides. Läänimeeste omavoli oli piirita. „Õnnetuid (talupoegi) rõhus nii raske pärispõlv, et nad hakkasid jälle vabadust otsima, sest meie (sakslaste) koeri koheldakse paremini kui neid inimesi," ütleb üks saksa ajaraamatu kirjutaja.

Küll nõudis paavst, et ristitud eestlasi ei orjastataks ega omandataks ülekohtuselt nende vara, üldse, et eestlaste-ristiinimeste elu ei oleks halvem, kui seę oli nende iseseisvuse ajal. Sedasama nõudis ka Saksa keiser. Ordurüütlid ja pärastpoole ka läänimehed ei arvestanud paavsti ega keisri nõudeid ega pööranud neile mingit tähelepanu, vaid teotsesid oma heakspidamiste järgi. Eestlased katsusid oma elukorda parandada küll vastuhakkamistega, „mässudega", küll piiskoppide, ordumeistri ja Taani kuninga juurest abiotsimisega. Kuid asjata. Elukord järjesti halvenes. Ei jäänud muud teha kui katsuda omal jõul läänimeestest vabaneda.

Vabaduskatse. 1343. a. oli eestlastel kavatsus vabastada Eestimaa sakslastest ja anda oma kodumaa Rootsi ülemvalitsuse alla. Oli ju eestlastel teada, et Soomes Rootsi ülemvalitsuse all olid palju soodsamad ning lahedamad elamisvõimalused kui Eestis läänimeeste valitsuse all. Seks lepiti kokku rootslastega ja soomlastega, kes lubasid eestlastele appi tulla. Ka paluti abi venelastelt. Vabadussõda pidi algama 1. mail, mil abiväed pidid jõudma kohale. Millegi pärast algas aga sõda 8 päeva varemini, nimelt jüriööl 23. aprillil, ja mitte ühel ajal üle kogu maa, vaid Harjus, siis Virus ja Läänes, hiljemini Saaremaal ja Sakalas. Mõisnikkude vägivald ja rasked maksud ning orjused olid sünnitanud rahva hinges ääretu viha, mis väljendus nüüd kättemaksus. Mõisad põletati, kõik sakslased, keda kätte saadi, surmati. Ainult üksikuil õnnestus põgeneda Tallinnasse. Ka Padise klooster põletati ja mungad tapeti. Siis asuti Tallinna piiramisele. Valiti neli juhti ehk vanemat, keda saksa ajaraamatus nimetatakse kuningaiks. Linnavallutamisele siiski ei asutud: jäädi Soomest abiväge ootama. Liivi ordumeister, saanud kuulda sündmustest Eestis, ruttas oma rüütliväega Eestimaale ja peatus Paides, kuhu kutsus läbirääkimistele eesti juhid ehk kuningad eesti maleva saadikutena. Need läksidki kolme malevlase saatel, olles julged, et nende kui saadikute isik on puutumatu. Ordumeister ei käitlenud eesti maleva juhte antud ausõna kohaselt endaväärilistena, ei asunudki eestlastega rahuläbirääkimistesse, vaid päris aru sündmuste üle ja käskis siis eestlased vangistada. Eestlaste juhid, nähes, et nad langenud ordumeistri valelikkuse ja sõnamurdmise ohvriks, katsusid endid vabastada ning päästa. Nad raiuti kõik oma kaaslastega tükkideks. Arvatavasti säärase piinamissurmaga taheti neilt teada saada sõjasaladusi: kui palju ja kus asub eesti malevlasi ja millised on nende kavatsused. Nii jäid eesti malevad juhtideta.

Ordumeister ruttas oma sõjaväega Tallinna alla, kus eesti peavägi piiras linna. Soomest ega Venest polnud abivägi veel kohale jõudnud. Enne lahingut ilmus Võnnu lossiülem eestlaste juurde rahutegemise üle läbi rääkima. Kuigi eestlased olid nõus rahu tegema, tormasid rüütlid eestlastele peale, enne kui need jõudsid end lahinguvalmis seada. Algas lahing, mille ajal eestlased taganesid Sõjamäe rabasse, et leida paremat lahinguplatsi. Lahing lõppes eestlaste kaotusega. Umbes 3 000 eestlast jäi lahinguväljale. Muidugi oli ka rüütlitel kaotusi. Mõne päeva pärast ilmus Soomest Viiburi foogt suure väega Tallinna alla, hiljemini ka Turu foogt oma väega, kuid eestlastel ei olnud enam võimalust nendega ühendusse astuda ning Soome abi pöördus oma kodumaale tagasi. Ilmusid ka venelased (umbes 5 000 meest) Pihkvast. Kuid oli juba hilja. Eesti peavägi oli löödud, polnud enam võimalusi ühiselt teotsemiseks. Nüüd oli ordumeistril kerge venelasi Eestist lahkuma sundida ja eestlasi rahustada niihästi mandril kui ka Saaremaal. Saksa ordu saatis omalt poolt Liivi ordule abiväge. Liivi ja Saksa ordu karistussalgad käisid mööda maad hävitades rahvast ja laastates külasid. 1345. a. oli kõikjal Eestis jälle läänimeeste võim maksev.

Vabaduskatse tagajärgi. 1343.—1345. a. vabaduskatse („Jüriöö-mäss") ei suutnud vabastada eestlasi võõrast ikkest ega rõhumisest. Küll aga olid eestlased kaotanud surnutena 30—40 tuhat inimest. Külad ja talud olid karistussalkade rüüstamiste tõttu laostunud. Neid tuli jälle uuesti korraldada. Endiste läänimeeste asemele tulid teised. Nendele tuli ehitada põletatud mõisade asemele uued. Hulk talupoegi-pärisperemehi oli surma saanud sõjas või tapetud pärast karistussalkade poolt. Nende maadele asetati nüüd uusi läänimehi, kellele ka pidid talupojad ehitama mõisahooned.

Taani kuningas, nähes, et tal raske oli Harju- ja Virumaad valitseda, müüs need ordule.

4. Pärisorjuse algus Eestis.

Pärisorjuse kujunemine. Läänimeeste arvu suurenemisega laienesid mõisapõllud. Kuid läänimehed ei olnud rahul ainult nende kasutada olevate maadega, vaid ikka rohkem ja rohkem talupoegi sunniti lahkuma oma maadelt, kui neid soovis läänimees oma maadega ühendada või uut mõisa asutada. Seega järjesti vähenes talupoegade arv, suurenes aga mõisa teopäevade arv. Eestlaste elu muutus ikka raskemaks, seda enam, et igale

poole etteotsa asusid võõrad ning kõik tulutoovamad alad siirdusid võõraste kätte. Makse aga tihti kõrgendati. Kadunud oli tükiks ajaks usk omasse jõusse ja lootus ning julgus jälle võita omal jõul tagasi vabadus ja esiisade maa. Seda kasutasid ordumeister ja piiskopid: laiendati läänimeeste õigusi, mille tõttu läänimees toimis oma mõisas täieliku peremehena, mõisnikuna, julmalt ja kartmatult. Eestlane jäi vaeseks, ei jõudnud õiendada makse; jäi mõisniku võlglasena tema valve alla: ta ei tohtinud mõisniku loata muuta elukohta ega müüa ega pantida oma varandust. Võlasumma suurenes, tuli laenata kevadel seemegi. Pea võetigi talupojalt omanikuõigused oma varandusele: kõik talupoja vara tunnustati mõisniku omanduseks. Raske elu sundis talupoega põgenema kodukülast linna, kus polnud mõisnikke, või teise mõisa, kus elutingimused paremad. Ilma talupoegadeta ei saanud aga mõisnikud elada. Olid ju talupojad nende ainukesed töötegijad ning toitjad. Seepärast leppisid mõisnikud endi vahel kokku, et enam keegi ei võta põgenikke vastu ning annab ta oma isandale tagasi. Üldse keelati talupoegadel oma elukohta muuta. Talupoeg tehti s u n n i m a i s e k s. Talupoegi hakkasid mõisnikud pidama oma omanduseks. Neid müüdi, osteti ja kingiti. Seega kujunes meie kodumaal p ä r i s o r j u s ja vaba eestlane, talupoeg-pärisperemees muutus mõisniku pärisorjaks.

Mõisnikkude õigusi. Ja veel oli aadlil, kõigil ja igal üksikul igal ajal (XV sajandi alul) see voli ning võimus, et igaüks oma mõisas ja maa peal inimesetapjale igaühe vastu, ka tema oma ülemuse vastu, kindlat kaitset võis lubada ning anda. Peale selle oli igal aadlikul oma mõisas ise oma mõisakohus kaela ja keha üle kohut mõista. Ja kui keegi pahategija kellegi aadlimehe maa peal kinni võeti, siis ei antud teda mitte ülemuse kätte, vaid selle aadliku kätte, kelle piirides ta tabati. Ja kui teda tema teo järele taheti karistada, siis kutsus see aadlimees mõned teised aadlikud ühes mõne vanema talupojaga enda juurde mõisa. Siis istus see mõisa junkur oma kutsutud sõpradega maha ja laskis pahategija ette tuua. Pärast kaebust ei teinud aadlimehed, kes kohtus istusid, mitte otsust, vaid olid üsna vait, sest maa vana kombe järgi pidid ikka kõige vanemad talupojad õiguse leidma ja pahategija üle otsuse tegema. Ja aadlil oli veel palju eesõigusi ja vabadusi, enda kogu himu ja tahtmise ja heaksarvamise järgi.

(B. Russovi Liivimaa ajaraamatu j.)

Talupoegade õiguslikust seisukorrast. *Ja nii toredasti kui aadlikkudel Liivimaal kõik eesõigused käes olid, nii vilets oli talupoegade lugu siin maal kohtu ja õiguse poolest, sest vaesel talupojal ei olnud mitte enam õigust kui tema junkur ehk foogt aga ise tahtis, ja vaene mees ei tohtinud ühegi kõrge ülemuse ees ühegi vägivalla ega ülemäära pärast kaevata. Ja kui talupoeg*

oma naisega suri ja lapsed järele jäid, siis võeti lapsed nõnda eestkostmise alla, et kõik, mis vanematest järele oli jäänud, mõisa võeti ja lapsed pidid alasti ning paljalt junkru tuleasemele minema või linnades kerjama ja oma vanemate varandusest täiesti ilma jääma. Ja kõik, mis vaesel talupojal oli, see ei olnud mitte tema, vaid tema isanda võimuses. Ja kui mõni talupoeg vähe kurja oli teinud, siis võeti ta ilma armuta ning vastu iga inimlikku tundmust oma junkru ehk maafoogti poolt, keda siin maasulaseks hüütakse, paljaks ja peksti pikkade teravate vitsadega tema vanusest hoolimata. Ja ükski talupoeg ei pääsenud sellest hoolimatust vägivallast mööda, või olgu siis, et ta oli rikas ja ennast igal ajal kalliste kinkidega võis vabastada. Ka oli aadlikke, kes vahetasid oma vaeseid talupoegi ja alamaid koerte ning hurtade vastu. Seda ja muud säärast ülemeelt, ülemäära ja hoolimatut vägivalda pidid vaesed talupojad aadli ja maasulaste poolt kannatama ja heaks võtma, ilma et muu ülemus seda kuidagi oleks tähele pannud.

(B. Russovi Liivimaa ajaraamatu j.)

Seisak eestlaste kultuuri edenemises. Pärisorjuse ajal jäi eestlaste kultuuri edenemine seisma. Välismaa kultuuriga kokkupuuteid ei olnud. Vaesuse tõttu polnud võimalik osta uusi,



Suitsutare Läänemaal pärisorjuse-ajalt.

täielikumaid töö- ega tarberiistu. Saksa rüütlitelt ja mõisnikkudelt polnud midagi õppida, olid nad ju ise vähese haridusega. Vaimulikud, kes olid rohkem haritud, ei osanud eesti keelt ega hoolinud eestlastest. Linnadega talupoegadel läbikäimist ei olnud. Ainult kloostri läheduse talupojad võisid õppida munkadelt ja nunnadelt uuemaid põlluharimisviise, aed- ja puuviljakasvatamist ja käsitööd. Kuigi õpiti lupja tarvitama, telliskive

valmistama ja kivimaju ehitama, ei olnud võimalusi neid oskusi omas kodus kasutada. Tuli leppida eluga suitsutares, rehetoas, sest polnud jõudu ehitada eluruume rehetoa otsa nagu enne. Puudus sageli ka laut ning loomad pidid asetsema suvel lageda taeva all koplis ja talvel rehe all.

5. Venemaa kavatsused Liivimaa vallutamiseks.

Venemaa. Ordule kardetavaks naabriks kujunes Venemaa. Vene talupoeg ei olnud pärastpoole oma maa peremees, vaid külakond teatud aastate järel jagas maad maaharijate vahel loosi teel ühesuuruste osadena (hingemaadena). Kuid ka külakond ei olnud maa peremees, vaid vürst, kes laenas mõisnikkudele (bojaaridele) ja kirikutele kas terved külad või teatud arvu talunikke. Talupojad olid kohustatud teo-orjust tegema vürstile, mõisnikule või kirikule nende maid harides. Vene talupojal oli siiski liikumisvabadus, kuigi oli kohati ka orjastatud sulaseid, isegi orjastatud külasid. XVI sajandi lõpul kitsendati vene talupoja liikumisvabadust: elukohta võis vahetada ainult üks kord aastas, jüripäeval, ja erilise maksu eest. Vürstid maksid XIII sajandist alates makse tatari vürstile, kes valitses Venemaa üle. Muidugi tuli see maks talupoegadelt. Vene mõisnikud sõltusid vürstist, neil ei olnud selliseid õigusi kui Eestis. Ka linnakodanikud allusid vürstile. XV sajandi lõpul õnnestus Moskva suurvürstil tatari valitsust Venemaal kukutada. Ühtlasi ühendati vene vürstiriike, nende seas ka Novgorodi ja Pihkva, Moskva suur-

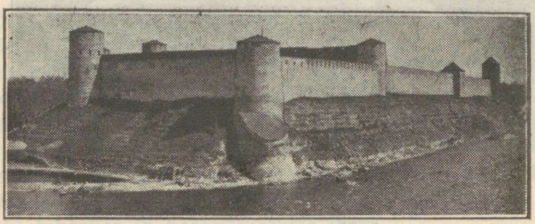

Jaanilinna kindlus Narvas.

vürsti valitsuse alla. Üks Moskva suurvürstidest, Joann III, ehitas Narva jõe kaldale ordu lossi vastu Jaanilinna kindluse (a. 1492). Tal oli kavatsus alustada sõda orduga, vallutada Liivimaa ja ühendada Moskva riigiga, et Läänemere kaudu astuda kaubanduslikku ühendusse Lääne-Euroopa riikidega.

Ordumeister Wolter von Plettenberg. Liivi ordumeister Wolter von Plettenberg suutis mõneks ajaks kõrvaldada Moskva riigi poolt läheneva hädaohu. Tal õnnestus ajutiselt vaigistada Liivimaa seisuste tülisid. Laskis ehitada maa kaitseks uusi kindlusi. Kui nüüd vene väed tungisid Liivimaale, saatsid peapiiskopp ja piiskopid oma väed ordu vägedega koos venelastele vastu. Venelased löödi Liivimaalt välja. Liivi väed järgisid neile. Pihkva lähedal Smolina järve kaldal peeti otsustav lahing, mille kaotas vene vägi. Nüüd tehti rahu kuueks aastaks. Pärast pikendati rahuaega veel mitmel korral. Plettenbergil läks korda vaigistada seisustevahelisi tülisid ka pärast, rahuajal, kuigi usuuude tekitas uusi tülipõhjusi. Peale Plettenbergi surma (a. 1535) puhkesid uuesti tülid ordu ja piiskoppide vahel.

Ordu- ja piiskoppide-vaheliste tülide all kannatas meie kodumaal kultuuri areng: talupojad olid muutunud läänimeeste orjadeks, maaisandad ise tegid vähe tegemist hariduslikkude küsimustega. Lääne-Euroopas algas aga XV sajandil leiutiste ja avastiste ajajärk, millega algabki uus-aeg.

Uus-aeg.

I. Teaduse ja usu arenemine uus-aja alul.

1. Tähtsad leiutised ja avastised.

Püssirohi. Püssirohtu hakati Euroopas tarvitama araablaste eeskujul arvatavasti juba XIV sajandil. Püssirohu tarvituselevõtt muutis sõjapidamisviisi. Varemini võis mõnes kindlas lossis end kaua kaitsta, isegi suure sõjaväe vastu, kuid püssirohu abil lõhuti tugevaima kindluse müürid ja sunniti vastupanijad alla andma. Alul tarvitati püssirohtu ainult kahurites; need olevat nii suurt müra teinud, et „taevaski põrunud". Hiljemini hakati püssirohtu tarvitama vähemates tuliriistades, püssides, mille tõttu kaotasid nooled ja ammud oma tähtsuse sõdades. Püsside tõttu tõusis sõjas jalaväe tähtsus. Ühtlasi kaotas sõduri kehaline jõud ja isiklik vaprus endise tähtsuse; osav väejuhatus ja hea varustus sai mõõduandvaks. Kui veel silmas pidada, et püssirohi pakub suurt abi ka rahva majanduslikus elus, nagu kaevandustes, kivilõhkumisel, siis on püssirohi tõesti väga tähtis leiutis.

Kompass. K o m p a s s i ehk magnetnõela leiutus võimaldas laevasõitu lahtisel merel; ilma selleta oleksid võimatud olnud kauged merekäigud. Magnetnõela tarvitamist õppisid eurooplased tundma ka araablastelt. Aga kuni XIV sajandini ei mõistetud magnetnõela õieti kasutada. Nimelt pisteti ta korgist läbi ja paigutati siis veepinnale; vagase vee pinnal saadi enam-vähem soovitavaid tagajärgi, liikuval aga mitte. Itaallane Gioja (Džooja) leiutas magnetnõela õige tarvitamisviisi. Ta pani magnetnõela väliste mõjude eest kaitsmiseks ümmargusse kinnisesse karbikesse, mille peale tähendas ilmakaared. See ongi kompass. Ta näitab meremeestele kindla tee, võimaldab sõita ka kaugemale merele ning avas inimesele kogu maailma.

Trükikunst. Veel tähtsaim oli trükikunsti leiutus. Kes varemini tahtis saada raamatut, laskis selle kirjutada. Vanade roomlaste juures toimetasid raamatute ümberkirjutamist orjad, kesk-ajal tegid seda tööd tavaliselt mungad. Kuid suure raamatu käsitsi kirjutus võttis väga palju aega, sellepärast olid ka raamatute hinnad väga kallid. Nõudmine raamatute järele aga tõusis. Neid vajasid koolid, eriti ülikoolid; raamatuist, kirjandusest olid huvitatud kõik vaimse kalduvustega kodanikud. Viimaste arv aina kasvas araablaste, ristisõdade, linnade arenemise mõjul. Itaalias, kus saavutati varemini majanduslik jõukus, võttis ka vaimne elu varem hoogu; sealsed haritlased, niinimetatud humanistid, olid XIV ja XV sajandil väga huvitatud vana-aja kirjandusest, nad kogusid vanu käsikirju ja tahtsid neid paljundada. Kiriku mõjul oli nõudmine vaimulikkude raamatute järele igal pool suur. Sellepärast hakati energiliselt otsima lihtsamat ja odavamat raamatute paljundamisviisi. Oli pruugiks pühade meeste pilte kui ka nende alla lühikesi kirjutisi puusse lõigata ja nende jooniste abil trükkida. Võis koguni lõigata puusse terve lehekülje ja nii kogu raamatu trükkida. See oli raske töö ning nõudis palju aega ning kulu. Keegi hollandlane (Laurentius Costeri) lõikas puust üksikuid tähti ja ladus neist lehekülgi tarviduse järgi. Seega oli juba pandud alus trükikunstile. Puust tähed kulusid ruttu, tihti murdusid või kuivasid lõhki, uute tähtede lõikamine nõudis palju tööd. Sakslane Johann Gutenberg (alguses Strassburis Elsassimaal ja pärast Mainzis) valmistas tähed metallist ja võttis tarvitusele trükipressi, kuna enne trükiti käsitsi. Nii leiutati trükikunst Euroopas XV sajandil (a. 1450), kuna hiinlastel oli trükikunst juba varemini tuttav. Alguses hoidsid Gutenberg ja tema lähemad kaaslased trükikunsti saladuses. Kuid tööliste kaudu levis ta ka teistes linnades Saksamaal ja pärastpoole ka teistes maades. Raamatuhinnad langesid ning raamat sai kättesaadavamaks. Nüüd võis haridus jõudsasti edeneda.

Suured avastised. Ristisõdade ajal algas küll läbikäimine Lääne-Euroopa ja Idamaade vahel, ent see läbikäimine oli siiski seotud suurte raskustega. Türklased tungisid Väike-Aasiast Euroopasse ning hävitasid XV sajandil Ida-Rooma riigi. Nad ei sallinud eurooplasi ja tegid neile igal pool takistusi kauplemisel. Samal ajal jutustati Euroopas India ja Hiina muinasloolistest rikkustest. Ärikalduvustega itaallased hakkasid otsima uut teed imemaale, Indiasse. Nad arvasid nimelt, et Indiasse on võimalik jõuda Atlandi ookeani kaudu ümber Aafrika ja see tee pidi isegi

lühem olema kui sõit mandrit mööda sinna. Itaallased tegid proovisõite, kuid jõudsid ainult Madeira saareni. Portugaallane (Vasco da Gama) väljus Lissabonist a. 1497 ja jõudis aasta pärast mereteed mööda ümber Aafrika Indiasse (Kalkuttasse). Oma imestuseks leidsid eurooplased siin ees araablasi, kuid portugaallased võidavad neid aegamööda ja India muutub Portugali asumaaks. Meretee avastamisega Indiasse tekkis eurooplastele võimalus läbikäimisse astuda Aafrika ja Aasia rahvastega.

Itaallane K r i s t o f K o l u m b u s, sündinud Geenuas, tuli mõttele, et kui merd mööda ikka sõita lääne suunas, siis peab ka jõudma Aasiasse ja Indiasse, sest maakera on ümmargune. Ta valmistas sõiduplaani ja palus toetust Geenua linnalt, Portugali kuningalt, kuid sai eitavad vastused. Viimaks leidus ometi inimene, kes oli nõus varustama talle kolm laeva sõiduks; see oli Hispaania kuninganna Isabella.

3. aug. 1492. a. asus Kolumbus teele. Alul sõideti Kanaari saartele, sealt algas teadmata, tundmata lai meri ja seda mööda sõideti kolm nädalat hea pärituulega. Juba hakkasid laevamehed kartma ja tahtsid ümber pöörduda. Kui Kolumbus seda ei lubanud, tahtsid mõned teda merre heita; kuid kõik uskusid oma admirali teadmustesse ja osavusse ning enamus arvas, et Kolumbus tagasisõidulgi on tarvilik isik. Jätkati sõitu: madrused meeleheitel hirmu pärast, Kolumbus surmahirmus keset laevameeste ärevust, kuid kindlas lootuses ettevõtte kordaminekusse.

Viimaks hakkasid nad silmama linde, vee peal ujuvaid kepikesi, lauatükke; võis arvata, et rand pole kaugel, kuid siiski ümbritses neid ainult vesi. Kolumbus lubas tasu sellele, kes esimesena märkab maad. Ööd ja päevad vahtis 90 inimest väsimatult kaugusse, kuni viimaks 11. oktoobriõhtul ühe madruse suust kõlas hüüe: „Maa!“ Järgmisel hommikul astuti pärast 10-nädalalist reisi saarele, mille Kolumbus nimetas San Salvadoriks (lunastaja). Saare elanikud ei jõudnud külalisi küllalt imestada, sest valgeid inimesi ei olnud nad siiamaani veel näinud. Küll ei märganud hispaanlased veel kulda ega hõbedat, kuid nad olid siiski arvamusel, et viibivad ühel Aasia saarel India läheduses, ja nimetasid punanahkseid saare elanikke i n d i a a n l a s t e k s. Tagasi jõudnud kodumaale, võeti Kolumbust vastu suurte auavaldustega ja talle anti järgmiseks sõiduks kaasa 17 laeva ja 1500 meest.

Kolumbusega sõitis kaasa palju auahneid rüütleid, kes olid temale äärmiselt kadedad. Hispaaniasse tagasi jõudnud, need tõstsid Kolumbuse vastu süüdistusi. Asi läks niikaugele, et

kuulus uue maailma avastaja ettevõtteist kõrvaldati ja et ta pidi surema unustuses ja vaesuses.

Kolumbus suri teadmuses, et ta oli käinud Aasias. Kuid peagi jõuti otsusele, et avastatud maa ei ole Aasia, vaid et selle taga on veel ookean ja siis Aasia. Esimesena suurest ookeanist juhtis laevad läbi hispaanlane Ferdinand Magalhães (Mahhaljaangs); jõuti Aasia saartele ida poolt, seega oli ühtlasi tõestus maakera ümmarguse oleku kohta käes.

2. Usu-uude Lääne-Euroopas.

Kirikuelu rike. Uus-ajal saavutades suuri edusamme teaduste ja majandus-elu alal vabastati teadused kiriku kitsendustest ja püüti parandada ka kirikuelu. Rooma paavstid ei püüdnud olla ainult vaimsed juhid kõigile ristiusulistele, nad püüdsid ka juhtida ilmlikke valitsejaid, kuningaid. Kesk-aja võimsaim paavst Innocentius III seletas: „Nagu kuu saab oma valguse päikeselt, nii saab kuninglik vägevus oma auläike paavstilt". Suur jõuproovimine oli paavstidel Saksamaa valitsejatega, sest need eriti ei tahtnud paavsti ülevõimu tunnustada. Paavstid ei piirdunud üksi sellega, et nõudsid ilmalikkudelt valitsejailt sõnakuulmist, nad kogusid endale varandusi kõigist maadest küll kirikukümnise, küll ristiraha, küll peetrusepenni nime all. Paavstide eeskujul ahnitsesid endale ilmlikku vara kõik vaimulikud. Ometi olid nad rikkad isegi, sest vaimulikkudele, kirikuile, kloostreile kuulusid suured maa-alad ja kirikumaade talupojad maksid makse ainult neile. Oli veel isesugune viis rahvalt rahavõtmiseks. Kesk-ajal maksis arvamus, et pühil jäänuseil on terveks- ja õndsakstegev mõju. Kirikutes, kloostrites, kus leidus mõni püha ese (Jeesuse kuub, Jeesuse risti killud, kivid, millel seisnud Jeesus kõrves, Jeesuse ema särk, juuksed j. t.), käis palju palverändajaid ja need kõik tõid kinke. Aga veel omapärasem rahanõutamis-abinõu oli armuskirjade (pattude andeksandmise kirjade) müük.

Vaimulikud seletasid, et kirik varjas eneses niipalju heategusid, mis korda saatnud Kristus ja pühad, et paavstil täielik õigus olevat jagada osa sellest küllusest patustele. Trükiti armuskirjad ja müüdi neid raha eest. Mungad sõitsid ringi, igaühel kaasas kaks kasti: ühes armuskirjad, teine raha jaoks. Rahvale seletasid nad, et raha eest saab andeks kõiki patte, isegi neid, mis keegi alles teha kavatseb. Ja pime ebausklik rahvas uskus neid jutte ning ohverdas raha.

Väga paljudele vaimulikkudele heideti veel ette nende kõlvatut eluviisi. Targemad inimesed seletasid ka, et kirik õpetab pühakirja valesti. Nii kogunes kiriku ja vaimulikkude aadressil palju süüdistusi. Puudus veel ainult avalik süüdistaja, kelle eestvõttel oleks alanud üldine katoliku kiriku hukkamõistmine.

Saksamaal tunti kõige valusamalt kohustusi, mida tuli täita Rooma paavsti ja vaimulikkude suhtes. Kustki ei kogutud nende heaks nii palju makse kui siit, kuski ei kuulunud neile nii suuri maa-alasid kui siin. Ei müüdud kuski mujal nii suure hooga armuskirju, nagu seda tegi munk Tetzel siin. Sellepärast sai katoliku kirikule vastuhakkamine alguse Saksamaal; asja etteotsa astus Martin Luter.

Luter enesest. „Olen talupoja poeg. Minu isa, vana- ja esiisa olid päris talupojad. Eislebenist (Luteri sünnipaik) läks minu isa Mansfeld'i ja hakkas seal mäetööliseks. Mu isa on olnud vaene raidur, ema kandnud puid seljas, et kasvatada meid, lapsi. Elu oli neil väga raske.

Minu vanemad kohtlesid mind õige karmilt, mille järeldusel ma muutusin õige tagasihoidlikuks. Minu isa nuhtles mind vitsadega kord nii väga, et ma ta eest pagesin ja talle andestada ei jõudnud, ning kestis kaua, kuni ta mu enesega taas harjutas. Ema nuhtles mind kord näruse pähkli pärast nii, et veri voolas. Mu ema tõsine ja karm elu põhjustas, et ma hiljemini kloostrisse jooksin ja mungaks sain. Aga nemad mõistsid seda südamest hästi.

Hiljemini saatis mind isa Erfurdi ülikooli; palgehigis töötas tema, et mina oleksin saanud õppida.

Kui ma olin lõpetanud Erfurdi ülikoolis filosoofia jaoskonna vabad teadused, nii kaugel olin, et oleksin võinud teisi hakata õpetama, jätsin maha vanemad ning sõbrad ja läksin vastu nende tahtmist kloostrisse; sest ma olin arvamusel, et ma ainult sel teel võidan jumala armu...

Kloostris olles käisin ma hoolega messil ning palveil, ma piinasin oma keha paastumisega ja ülevelolemisega; ma lootsin sel teel leida hingerahu. Kuid mida edasi, seda enam selgus mulle, et ma siingi ei vabane oma kahtlustest."

Kes oli Luter? Millise kasvatuse ta sai? Kus ta õppis? Miks läks ta kloostrisse?

Luteri tegevus. Samal ajal avas Saksi kuurvürst, Friedrich Tark, Vitenbergis ülikooli ja kutsus Luteri sinna professoriks. Varsti kutsuti Luter lossikiriku õpetajaks samas linnas. Nüüd oli Luteril kokkupuuteid noorsooga, vaimsete juhtidega ja rahvaga. Luter võis hakata valmistama pinda usupuhastuseks. Luter tahtis enne oma silmaga muljet saada paavsti ja kõrgemate vaimulikkude elust ja tegevusest Roomas, sellepärast läks ta palverändajana Rooma. Saadud muljed õhutasid teda otsesele vastuhakkamisele. Tagasi jõudnud Vitenbergisse, avaldas ta oma põhilaused (a. 1517.), mõistis hukka täielikult armuskirjade-

müügi. Luter väitis: paavst ei või ühtki süüd andestada, ta võib ainult seletada, mis andestatav jumala poolt; eksivad kõik jutlustajad, kes ütlevad, et inimene saab õndsaks pattude andestamise läbi paavstilt; igal kristlasel, kellel tõsine kahetsus hinges oma pattude pärast, on täielik andestamine igast süüst, mis kuulub temale ka ilma pihikirjata.

Luteri seisukohad armuskirjade küsimuses levisid kulutulena ja leidsid palju poolehoidjaid. See asjaolu andis talle julgust edasi arendada oma väiteid. Luter õpetas: rahvale tuleb jumalasõna kuulutada emakeeles (katoliku kirikus tehti seda ladina keeles); kirikuõpetaja jutlus ühes koguduse lauluga moodustagu peaosa jumalateenistuses; armulauale tulija saagu leiba ja viina (katoliku kirikus anti ainult leiba); piibel olgu ainuke usualus; inimene saab õndsaks jumala armust (katoliku kirik õpetas: heade tegude läbi); kloostreid pole tarvis, ka võivad preestrid abielluda; Luter ise abiellus endise nunnaga, Katarine Bora'ga.

Usu-uude Saksamaal. Alul võttis Saksa riigipäev (selle moodustasid saksa väikeste riikide valitsejad, vürstid, ühes Saksamaa keisriga) Luteri õpetuse suhtes eitava, hukkamõistva seisukoha; varsti lubati igaühel toimida oma äranägemise järgi. Viimane otsus oli väga soodus usu-uude ehk reformatsiooni levimiseks. Luteri õpetus leidis ikka rohkem poolehoidjaid.

Juba oma tegevuse alul tabas Luterit hukkamõistmine paavsti poolt. Luter vastas sellele Roomast lahkulöömisega. Luter ei lubanud ka, et vaimulikud ja kirikud oleksid maaomanikud. Nii vabastas Luter oma õpetusega suured varandused vaimulikkude ja kirikute käest; lahkulöömine Roomast tähendas kõigi maksude ärajäämist, mis siiamaani Rooma paavstile makstud. Need suured ainelised võidud meelitasid Luterile poolehoidjaid vürstide, rüütlite ja linnakodanikkude keskelt. Oma majandusliku seisukorra parandamisele mõtlesid ka talupojad: nad nõudsid pärisorjusest vabanemist, maksude vähendamist kindlaks määramist, kalastamis- ja küttimisõigusi j. m.

Saksa talupoegade nõudmised olid iseenesest tagasihoidlikud, kuid neid ei tahtnud sugugi arvestada vürstid ja rüütlid, üldse mõisnikud. Talupoegadel ei jäänud muud üle kui sundida mõisnikke järeleandmisele. Nad varustasid endid odadega, harkidega ja vikatitega ja asusid mõisade rüüstamisele; mõisavarandusi purustati, põletati, mõisnikke endid ja nende perekonnaliikmeid surmati. Talupoegadel ei olnud osavaid juhatajaid, kes neid kõiki oleksid ühendanud üheks väeks. Nüüd

ühinesid vürstid ja rüütlid ja need võitsid halvasti varustatud ja lahus võitlevad talupoegade salgad. Talupoegadele maksti hirmsasti kätte; nende seisukord ei paranenud, vaid halvenes koguni.

Luterile ei meeldinud sugugi talurahva mäss, ta oli üldse iga käremeelse ülesastumise vastu. Ta jõudis veendumusele, et tal kergem on usupuhastust teostada vürstide abiga. Pärast talurahva mässu verist mahasurumist oli rahvas kaunis ükskõikne reformatsiooni vastu. See jäigi peaaegu vürstide asjaks. Ühed nendest pooldasid usu-uudet, teised olid ustavad katoliku kirikule. Saksamaa jagunes kahte leeri: ühel pool katoliiklased, teisel pool protestandid, nagu nimetati Luteri poolehoidjaid. A. 1555 jõuti (Augsburgis) kokkuleppele: kelle maa, selle usk. Tähendab, usuvabaduse said vürstid, aga rahvas pidi olema oma valitseja usku. Kuid säärane vürstide poolt pealesurutud otsus ei rahuldanud protestante ega katoliiklasi. Puhkes veel 30-aastane kodusõda ja selle järel alles hakkas Saksamaal maksma luterlaste usuvabadus (Westfali rahu 1648.).

Luteri usk leidis laialist poolehoidu Põhjamaades ning ka meie kodumaal.

3. Usu-uude Eestis.

Usu-uude Tallinnas. Mõne aasta pärast tungis usu-uude ehk reformatsioon Liivimaale, kus ka ei oldud rahul katoliku kirikuga. Ka siingi müüdi armuskirju, näiteks Piirita kloostri juures Tallinna lähedal suurematel kirikupühadel. Alguses levis luteri usk Riias, siis Tallinnas ja Tartus. Tallinnas hakkas a. 1524 kuulutama luteri usku endine munk Lange. Linnakodanikud olid peagi luteri usu pooldajad. Tungiti kirikuisse, purustati seal altarid, ristid, pühakujud ja pildid, kanti kiriku varandus laiali. Nüüd asus linnavalitsus asja etteotsa. Luteri usk tunnustati maksvaks, kuid kõik kiriku varandused tuli tagasi tuua. Kloostrid suleti, nende varandus võeti linnale, kuna mungad pidid lahkuma linnast.

Usu-uude Tartus. Tartus alustas reformatsioonilise liikumise kasuksepp Hofman. Et piiskopi lossiülem tahtis vangistada Hofmani, sattusid luteri usu pooldajad vihahoosse. Tormati linna kirikuisse ja kloostreisse, aeti preestrid, mungad ja nunnad välja, purustati ja põletati pühakujud ja pildid. Siis mindi toomkirikut piirama. Lossiülem rüütlitega taganes lossi võitluse järel, milles said surma mitmed osavõtjad. Toomkiriku uksed löödi maha ja kirik rüüstati: lõhuti, purustati, hävitati,

põletati pühakujud, pildid, ilustisi ja varandust. Nüüd mindi lossi vallutama. See oli aga tugevasti kindlustatud. Ähvardati kahuritulega teha loss maatasa. Linnavalitsus jõudis kodanikke vaigistada. Ta võttis lossi oma kaitse alla ja kirikuelu korraldamise enda kätte. Katoliku kirikud ja kloostrid suleti. Kutsuti kohale luteri usu vaimulikke. Nii võeti ka Tartus luteri usk vastu.

Luteri usu levimine Eestis. Aegamööda levis luteri usk ka teistes Eesti linnades. Ka läänimehed, eriti piiskopi maadel, pooldasid uut usku: nad lootsid vabaneda oma lääni-isandatest, katoliku usu piiskoppidest. Kuid tegelikke samme luteri usu vastuvõtmiseks nad ei astunud. Talupojad lootsid, et uus usk toob parandusi nende ellu. Eriti agarad olid virulased ja harjulased. Nad nõudsid pärisorjuse kaotust ja samasuguseid õigusi kui teistel seisustel, ühtlasi ka õigust kirikuõpetaja valimiseks ja vallandamiseks. Algasid rahutused talupoegade keskel, kuid need summutati. Nüüd muutusid mõisnikud uue usu vastu vaenlikuks. Seepärast kulus hulk aega, enne kui luteri usk leidis vastuvõtu ka maal.

Eriti vaenlikud uue usu vastu olid piiskopid ja muud katoliku vaimulikud. Kaotasid nad ju oma varandused ja võimu. Nad nõudsid kirikute tagasiandmist katoliku vaimulikkudele ja kloostrite uuestiavamist. Selle vastu olid linnad, kelle valdamisel olid kloostrite varandused, ja luteri usu vaimulikud, kes kasutasid kirikuid ja nende varandusi. Mõisnikud nõudsid osa kloostrite varandusest. Ka sellega ei leppinud linnad. Ordumeister Wolter von Plettenberg ei teinud luteri usu levimisele Liivimaal takistusi. Ühtlasi ei lasknud ta seisustevahelisi hõõrumisi suureks minna. Üldse oli Plettenberg kõige osavamaid ja arukamaid Liivi ordumeistreid.

Eestlastele ei toonud usu-uude paremusi ka usuelu alal.

Kirikuolud Eestis pärast usu-uudet. *Paljudes kohtades Liivimaal oli vähe neid leida, kes jumalasõnast ja kirikuskäimisest midagi teadsid. Põhjuseks, miks nad kirikuskäimisest ei hoolinud, oli see, et kogu maal mitte üht head kooli ei olnud, mis ometi oleks võinud anda mõne lihtkirikuõpetaja, kes eesti keelt oleks tundnud. Sellepärast seisid ka kirikud koolide puudusel palju aastaid üsna tühjad ja lagunesid. Teiseks, kui kiriku juures kirikuõpetaja oli, siis oli see harilikult välismaalane, kellele eesti keel tundmata ja kes sakslastele pidas jutlust saksa keeli, millest eesti talupojad aru ei saanud, ja sellepärast ikka kirikust ära jäid, ja pidid siiski kirikuõpetaja palga maksma,*

kuhu sakslased igaüks ainult ühe singi aastas lisaks andis. Kolmandaks see, et orduhärrad ja piiskopid vaeste talupoegade hingeõnnistusest ja heast käekäigust väga vähe hoolisid. Sest nemad mõtlesid, et see nende isamaa ei ole, ja olid ainult selle peal väljas, et neil aga nende eluajal küllalt oleks.

(B. Russovi Liivimaa kroonika j.)

4. Vastupuhastus.

Jesuiitide ordu. Katoliku kirik õppis Saksamaal puhkenud reformatsioonist seda, et midagi tuleb ette võtta kirikuelus rahva usalduse tagasivõitmiseks. Kõigepealt hakati nõudma vaimulikkudelt kohusetruud ja vaga elu. Kuid sellest ei olnud küllalt. Rooma paavstile ja kirikule väga ustavad katoliiklased, eesotsas Ignatius Loyola, asutasid jesuiitide ordu (a. 1540). Jesuiidid tõotasid paavstile minna igale poole, kuhu paavst neid saadab, teha kõik, mis paavst neil teha käsib. Jesuiidid liikusid seltskonnas, tungisid kõigisse eluavaldustesse, olid igasuguseis ameteis, et leida sel teel võimalust mõjuavaldamiseks inimestesse. Eriti püüdsid nad teotseda kahes sihis. Ühelt poolt avaldada koolide kaudu mõju noorsoosse, võita lapsi nende nooruses katoliku kirikule ning teiselt poolt läheneda riigiametite kaudu valitsejaile, võita viimaseid katoliku usule. Koolide asutamisega tõid jesuiidid suurt kasu, sest nende koolid ei olnud halvad. Nad asutasid isegi keskkoole ja kaks ülikooli.

Töö edukaks kordaminekuks võis ordu liige tarvitada kõiki abinõusid. Neil maksis põhimõte: otstarve pühitseb abinõu. Neil oli üldine eesmärk, katoliku kiriku huvide kaitsmine, nii tähtis, et seejuures ei saadud valida abinõusid.

Inkvisitsioonikohus. Teiseks tähtsaks võitlusabinõuks kirikust taganejate vastu oli katoliku kirikul inkvisitsioonikohus. See asutis võis vangistada lasta igaüht kõige vähemagi kahtluse korral. Kinnivõetuid piinati, näljutati, tarvitati ähvardusi, et neid sundida üles tunnistama oma mõtteid ja välja andma mõtteosalisi. Tavalisteks piinariistadeks olid pöidlakruvid, mis süüalusele pöialde otsa kruviti; siis tuline raud, hõõguvad söed, millega põletati keha õnnetuil. Kui soovitud tunnistus oli käes, mõisteti süüalune surma tuliriidal. Hukkamiskoht asus avalikus kohas, et rahvas saaks pealt vaadata seda hirmupidu. Surmalemõistetuid saadeti hukkamiskohale rongikäigus läbi linna, et välja meelitada rahvast. Surmamine ise oli seesugune, et ta värisema pani iga pealtvaataja. Õnnetu ohver seoti posti külge,

mille ümber oli laotud puuriit. Kui riit põlema süüdati, siis ei haaranud tuli kohe oma ohvrit; ta kõrvetas, põletas teda ja haaras alles suuremaks paisudes. See kole piin oli mõeldud selleks, et näidata inimestele, kui ränk karistus tabab seda, kes julgeb vastu hakata katoliku kirikule.

II. Liivimaa orduaja lõpul (XVI sajandil).

1. Pidutsemised.

Rüütlite, vaimulikkude ja mõisnikkude igapäevane tegevus. *Mis aga puutub orduhärrade, toomhärrade ja aadli igapäevasesse töösse ja toimetusse, siis ei ole sest sel ajal palju muud nähtud kui küttimine ja ajamine, täringid ja mängud, ratsutamine ja sõitmine ühest pulmast teise, ühelt toredalt varrult teisele, ühest vakusest teise ja ühest kihelkonnast teise. Ja väga vähe oli leida neid, kes maast väljas isandate ja vürstide kodades või sõjas ennast tarvitada lasksid.* (B. Russovi Liivimaa kroonika j.)

Elu mõisas ja lossis. Ja mõisas oli niisugune prii pidu, et seal pea iga nädal suur loom ja palju lambaid, tallesid, kanu ja hanesid tapeti, ja pannid ja katlad ei saanud tervel aastal tulelt ära. Sedaviisi pidasid maja paljud aadlikud, kellel oli arvata 80 või 100 talupoega. Aga palju vägevama hooga käis asi orduhärrade lossides, kus tulud olid märksa suuremad, kus ka liht tallivendade ja teenrite eest keldri ust iialgi lukus ei peetud ja need päevad ja ööd läbi jõid nõnda, et suri neid igal kevadel hulgakaupa. Ja kui keegi aadlist või mitte-aadlist asjatalituse pärast pidi lossi tulema, ei pidanud see mitte arvama, et ta tühjalt ja ilma purjus peata jälle alla saab. Sest see oli Liivimaa isandate au ja kiitus, et nad igaüht oma lossides, kõrget ja madalat, raske joogiga võõrustasid ja hästi vastu võtsid, mis eeskuju ka kõik alamad järele tegid, nõnda et joomist ja prassimist viimaks mitte enam pahaks patuorjuseks ei peetud, vaid auks ja tubliduseks suursugu inimeste juures. Ei kuuldud nende kogudes suurema hulga poolt ka midagi räägitavat kaalukate ning tähtsate asjade üle, vaid aina jänestest, rebastest, koertest ja hurtadest ning muudest tühjadest asjadest.

(B. Russovi Liivimaa kroonika j.)

Aadli pulm. Kui aadlikud pulmad olid tulemas, siis kutsuti veerand aastat enne seda aadel suuremast osast Liivi maadest linna või alevisse, kus pulmi pidi peetama. Ja ehk küll aadlimõisad Liivimaal on väga suured, on nad selliste suurte kogude tarvis siiski liiga pisikesed, mispärast nad oma pulmad pidasid ikka linnades ja suurtes alevites, kus on ehitud suured gildimajad niisuguste pidude jaoks. Ka ei jätkunud neile ühe linna pasunatest ja pillimeestest, vaid tellisid sinna juurde veel maavürsti sõjatrummid ja teiste linnade pasunad. Ja kui nüüd pruut ja peigmees ühes kutsutud võõrastega olid päral, siis valmistati laupäeval enne seda kõigele kogule tore pidusöök ja õhtusööma-aeg. Aga enne seda sööma-aega ratsutas kõik

kogu kahes hulgas, üks peiu poolt, teine pruudi poolt, suure toredusega välja, kus suured ja rasked täkud ja erksad ratsud, kuldkeedega ja suletuttidega ja muude ehetega ehitud, all pidid hüppama ja tantsima. Ja kui nad olid väljas üheskoos, siis pidas üks aadlimees, kes oli kõige vanemaid, kõne ja tänas kõiki kogu ülemast ja alamast seisusest, et nad on ilmunud peiu ja pruudi auks, ja palus sealjuures sõbralikult, et nad peaksid seda kristlikku pulma kõige rõõmuga lõpuni. Ja kui kellelgi on vahest kellegagi vana viha ja vingu, see ärgu seda siin meelde tuletagu. Ja kes nüüd valmis on seda tegema, see tõstku selle tõotuseks käsi üles. Siis tõstsid kõik oma käed püsti ja tõotasid. Peale seda läksid nad jälle linna sõjatrummidega ja pasunatega, suure püssilaskmisega ja käraga, nagu oleksid võitnud mõne vägeva lahingu või kindluse. Ja kui nad jälle linna tulid, pidid nad ratsutama läbi kogu linna ja kaks korda edasi-tagasi gilditoast mööda, kus pruut kogu naisteväega, pärl- ja kuld- ja kullatud ehetega ja kõrge krooniga nõnda ehitud, et ta selle raske koorma all vaevalt suutis jalul seista ja ratsanikke kõrgelt gilditoa künniselt pidi pealt vaatama. Viimaks läksid need mõlemad hulgad lahku ja näitasid kogu linnas igas tänavas ajades ning kihutades oma rüütlikunsti. Siis läks igaüks oma häärberisse, võttis saapad ning kannused maha ja läks gildituppa ja lõbutses seal kesköönі. Järgmisel pühapäeval saadeti peigmees ja pruut sõjatrummidega, pasunatega ja suurte küünaldega ja tõrvikutega väga suure toredusega kirikusse, kus organistid ja kantrid, mitte ilma kinkideta, ennast ka hästi kuulda andsid. Pärast kõnet viidi nad altari ette, kus kirikuõpetaja pruudilt poole tunniga vaevalt ja-sõna kätte jõudis saada. Kui nad nüüd olid laulatatud, saadeti nad jälle sama iluga ja toredusega kirikust gildituppa, kus jälle oli valmistatud tore sööma- ja jooma-aeg. Pärast sööma-aega hakati kohe, ilma tänupalveta ja lauluta, tantsima, ja joomisega ja prassimisega ei oodatud ka kaua. Ja majasulastel ehk teenritel oli Liivimaal see vabadus, et neil niihästi kodu kui külas mitte tarvis ei olnud oma junkrute ees seista ja teenida: seda pidid tegema üksi poisid. Teenrid aga läksid iselauda istuma ja lasksid endile nagu junkrudki hästi süüa-juua anda. Siis läks määratu joomine lahti. Gildimaja põrand sai mahapillatud õllest nii märjaks, et ikka oli tarvis heinu peale laotada, kui seal ülepea veel taheti seista, käia ja tantsida. Kes seal kõige paremini mõistis juua ja priisata, lüüa, pista ja kiskuda, ka haavu, piina ja kõike ilma häda kokku vanduda, see oli kõige esimene kukk, pandi ülemasse otsa istuma ja anti temale au. Kui nad nüüd olid täis ja arust ära, siis hakkas seal peale riid ning kisklemine, löömine ja pistmine, mitte ainult tänavatel ja eeskojas, vaid ka gilditoas, kus istusid prouad ja preilid. Seal tõmbasid rüütlid siis oma suured rütingid, mis olid pea sõjamõõga suurused ja mida ainult kahe käega tarvitati. Seal löödi mõnelgi pea keskelt lõhki ja raiuti mõnigi käsi ihu küljest.

Esmaspäeval pärast seda viidi peigmees ühes pruudiga jälle lähemasse kirikusse. Seal jutlustati neile abielu-seisusest. Pärast jutlust, kui organistid ja kantrid oma laulu olid lõpetanud, viidi nad jälle gildimajasse, kus võõrad, nõnda kui eelmiselgi päeval, endile lõbu tegid.

Pärast pulmi pidid linna kõrtsid ja veinikeldrid oma head-paremad välja andma, enne kui pulmalised koost lahkusid. Üsna uskumatu on kuulda, kui palju ühes pulmas nuumatud härgi, lambaid, sigu, hanesid, kanu, metsalinde ja kalu ja kui mitu lasti õlut ära tarvitati!

(B. Russovi Liivimaa kroonika j.)

Vakusepidu. Liivimaa vakustega on lugu nõnda, et kõigi isandate ja aadlikkude külad on vakustesse jaotatud. Suuri ja rikkaid külasid on üks või kaks ühes vakuses, pisemaid ja kehvemaid aga on rohkem ühte määratud, nõnda et igal isandal ja aadlimehel olid tema külade arvu järgi mõned vakused. Ja iga vakus pidi oma härrale ehk junkrule iga aasta toreda pidu valmistama, kuhu siis kõik talupojad ja maapriid, kes vakusesse kuulusid, ka ligi pidid tulema härrale ehk junkrule oma igaaastast maksu ja andeid tooma. Siis hakkasid orduhärrad mihklipäeva ajal vakuseid pidama, kuhu siis ka kõik nende mõisapere ühes kõige ümberkaudse aadliga ja saksast ja mittesaksast maapriidega hulgakaupa kokku tuli.

Ja kui maksud olid makstud, siis hakati ilu ja lusti tegema kõigest jõust. Seal hakkas siis „Liivimaa kunst, rüütlimäng ja tublidus" sel ajal alles õieti peale. Siis toodi suured puukarikad välja, mida „kaussideks" nimetati ja mis olid nii suured, et lapsi sees võis pesta, ja jõid neist kaks meest teisele kahele ette ja nõnda ikka edasi mitte ainult ühe „kausiga", vaid mitme suurega ja väikesega, kuni silmad kirjuks läksid ja üksteist enam näha ei võidud. Ja kes jäi viimaseks ja teised kõik maha jõi, see oli teisel päeval vapper vägimees ja sai au ning kiitust palju, nagu oleks võitnud mõne maa. Seal oli ka aadlist poisse, aasta 14-nesi, kes vanemate eeskuju järgi poolte ja tervete klappkannudega üksteisele ette jõid ja selles ennast harjutasid. Vakusepidu kestis kogu maal mihklipäevast jõuluni, kõigi orduhärrade, valitsejate ja aadlimeeste juures.

(B. Russovi Liivimaa kroonika j.)

Linnakodanikud. Kodanikud ja kaupmehed linnades ei ajanud ka mitte vähe kõrkust, uhkust, toredust ja igasugust muud ülemäära. Ja kui mõnel kaupmehel pulmad tulid pidada, siis võeti selleks ikka pühapäev; argipäevapulm oleks olnud nende meelest neile suur au-alandus ja häbi. Ja kui pulm peale pidi hakkama, siis paluti pea terve kogukond ja kõik võõrad kaupmehed pulma. Ja kui peigmees ja pruut suures rongis oli kirikusse ja kirikust ära saadetud ja suurde gildituppa viidud, siis oli seal kohe lõunaks tore sööma-aeg valmistatud ja selle sööma peale kallati veini ja õlut. Seal oli siis ka suur varandus hõbelusikaid, karikaid ja toope näha. Aga pärast sööma-aega pandi hõbenõud jälle ära ja siis pidid jälle oma kohust täitma suured ja pisikesed inglistinast potid, millega ühed teistele suurel määral ja hulgakaupa ette jõid. Pärast sööma-aega ja pärast tänulaulu hakkas tants peale ja kestis kuni õhtusöögini. Sealt võis siis pärast minna lõunajutlusele ja kirikusse, kes tahtis. Pärast õhtusööki hakati jälle tantsima ja priiskama kuni keskööni. Neil pulmadel aeti mitte vähe kõrkust kalliste riietega ja ehetega. Ja kui kellelgi oleks see kuld ja hõbe käes, mis seal lihtkodaniku naine ja tütar sel ajal pulmas ehetena seljas kandis, siis võiks ta sellega kaunikest kauplust pidada ja ennast ühes naise-lastega parajal viisil elatada.

(B. Russovi Liivimaa kroonika j.)

2. Vene-Liivi sõda.

Sõja põhjused. Plettenbergi ajal pidi Moskva suurvürstiriik katkestama oma edasitungi Läänemere kallastele. Plettenbergi surma järel olukord muutus. Moskva suurvürstiriik järjesti tugevnes: riigipiirid laienesid ida suunas, alistati tatarid ja volga-soomlased, ka Siberi rahvaid, suurvürsti võim oli tugev, tema sõna maksis nii linnades kui kõikides endistes vürstiriikides. Moskva suurvürst Joann IV Julm ei leppinud enam suurvürsti-nimega, vaid tunnustas pärastpoole enese tsaariks (caesar). Ta muretses kahureid ja muud sõjavarustust, ehitas kindlusi ja korraldas sõjaväge. Liivimaal aga olid puhkenud jälle seisustevahelised tülid. Ordumeistrid ei jõudnud neid vaigistada. Juhtivatel kohtadel olid enamuses välismaalased, kes Liivimaad ei pidanud oma kodumaaks ega hoolitsenud tema heakäekäigu eest, vaid pidasid silmas isiklikke kasusid. Vaimulikud, rüütlid, mõisnikud lõbutsesid, talupojad, kelle seisukord ikka halvenes, ei tundnud huvi riigi saatuse vastu ja suhtusid orduvalitsusse vaenlikult, sest ordumeister ega piiskopid ei kaitsenud neid mõisnikkude omavoli vastu. Nii puudus siis Liivimaa elanikkudel üksmeel ja ühistunne. Keegi ei hoolitsenud maakaitse eest: ei ehitatud uusi kindlusi ega korraldatud endisi, ei nõutud rüütlitelt sõjalisi harjutusi ega korraldatud pärismaalastest maakaitseväge; vähe hoolitseti ka sõjavarustuse uuenduse eest. Kogu jõud pühendati pidutsemistele ning lõbutsemistele. Venelastel oli selline Liivimaa olukord teada. Moskva tsaar Joann IV Julm nõudis Tartu piiskopkonnalt maksu, mida see pidavat maksma vana lepingu põhjal, aga ei olevat maksnud juba mitu sajandit. See nõue oli muidugi ettekääne; tsaaril oli nõu Läänemere kaldaid vallutada ning otsis põhjust sõja alustamiseks. Nõutud maksu ei saadud kokku ega saadetud Moskva tsaarile ning Joann IV Julm algas sõda Liivi orduriigi vastu.

Venelaste röövretk. 1558. a. jaanuarikuu lõpul ilmusid vene väed Narva ja Pihkva poolt ja tulid üle piiri Eestisse. Ordumeister oli küll teinud korralduse, et linnad, piiskopid ja lossiülemad korraldaksid sõjaväge ja oleksid valmis maakaitseks. Tema käsku keegi ei täitnud. Ka korduvad meeldetuletused olid jäetud tähele panemata. Kui vene väed Eestisse tungisid, oli Tallinnas pulmapidu, millest osa võtmas oli suur osa mõisnikke üle kogu maa. Ordumeister nõudis, et sõjaväelased, mõisnikud ja rüütlid läheksid vaenlasele vastu maad kaitsma. Pulmalised seda ei teinud, vaid lubasid alles siis minna, kui pulmapidu lõp-

penud. Kuid ka siis ei saanud neist maakaitsjaid, vaid põgeneti venelaste eest kindlustatud lossidesse. Venelased tungisid Viru- ja Tartumaal ikka sügavamale maa sisse. Eestlased tundsid alguses venelaste võitudele kaasa. Olid ju venelased enne nende lepinglased ning abilised sõdades sakslaste vastu ja loodeti ehk nüüdki nende abiga oma olukorda parandada. Vene väed, eriti tatarlased, sõdisid aga metsikult. Külad ja alevid tehti maatasa. Vili ja loomad võeti kaasa või hävitati. Inimesi vangistati. Mõisnikud leidsid varju nii linnades kui lossides. Ka eestlasi põgenes linnadesse. Kõik ometi sinna ei mahtunud. Näiteks Tartu ümbruse talupojad põgenesid Tartu poole. Osa pääses linna, suurem osa pidi jääma väljapoole linnamüüre ning hukkus külmast, näljast ja venelaste sõjariistade all või viidi koos küladest võetud sõjavangidega Venemaale, kus nad orjadeks müüdud. Nii kannatasid venelaste sõjaretke all kõige rohkem eestlased. Maaisandad ei teinud nende kaitseks palju midagi. Nende vastupanu vaenlasele oli juhuline ja jõuetu. Eestlastel endil kaitsevõimalusi ei olnud: puudus korraldus, vanemad, sõjavarustus, -oskus ja kindlused. Venelased rüüstasid kuu aega eesti külasid ja aleveid ja läksid siis Venemaale tagasi rikkaliku sõjasaagiga.

Ettevalmistused uuele sõjale. Moskva tsaar kavatses vallutada suvel kogu Liivimaa. Seks koondas ta suuri sõjavägesid Liivimaa piiri äärde Narva ja Pihkvasse. Ka Liivimaal tehti ettevalmistusi. Tolleaegne ordumeister ei jõudnud aga luua üksmeelt seisuste vahele ega esile kutsuda tõsist tahet Liivimaad kaitsta. Ei leitud ühiseid tuluallikaidki sõjakulude katteks. Tol ajal oli Liivimaal palga eest teenivaid sõdureid ehk soldateid. Nende palk oli sageli maksmata, sest ordumeistril puudusid vastavad summad. Soldatitele palka maksma oli sunnitud linn või loss, milliseid nad kaitsesid. Kõik linnad, isegi piiriäärsed, ei olnud tarvilisel määral varustatud sõja- ja toidumoonaga.

Narva vallutamine. Kevadel hakkasidki venelased Jaanilinnast Narva linna pommitama. Ordumeister püüdis muretseda piiskoppidelt ja rüütlitelt Narvale abivägesid, kuid tagajärjetult. Hoiduti tuleliinist eemale. Tallinnast oli saadetud soldateid, kellele palka maksta polnud Narva linnal võimalik: linnakassas polnud raha. Soldatid aga nõudsid palka. Ainult Viljandi lossi ülem Kettler oma väesalgaga tõttas Narvale appi, ei võtnud aga osa linna tegelikust kaitsest, vaid jäi Narva lähedusse laagrisse. Linnal oli puudust laske- ja toidumoonast. Venelased piirasid linna ümber, takistades seega nii sõja- kui toidumoona juurdevedu. Ja kui siis tekkis linnas tulikahi, vallutasid vene-

lased linna. Ka Narva loss, tugevamaid Liivimaal, oli sunnitud laskemoona ja toiduainete puudusel venelastele alistuma.

Sõjategevuse uuendamine Lõuna-Eestis. Narva langemise järel ilmus vene vägi Pihkvast Lõuna-Eestisse ja asus Vastseliina piiramisele. Vastseliinat kaitsmas oli Jürgen Uexküll, kelle käsutuses oli 800 soldatit ja salk sõdureid-talupoegi. Väikese vaevaga vallutasid venelased Vastseliina aleviku. Oli ju venelastel kasutada hulk raskeid kahureid ja rohkearvuline sõjavägi. Seejärel katsuti vallutada lossi, kuid tagajärjeta. Ordumeister asus Kirepisse laagrisse oma väega, milles oli 1500 ratsanikku ja 1500 talupoega-jalameest. Umbes 700 ratsanikku oli ta saatnud Vastseliinale appi. Ordumeistril oli kavatsus suure väega minna vaenlasele vastu, milleks laskis ta ehitada sildu ja parandada teid. Sõjaväge koguda ei läinud tal korda ja nii jäigi ordumeister Kirepisse paigale. Vastseliina pidi kaitsma end väheste jõududega ja asjata abi ootama. Alguses oli Vastseliinale appi rutanud ratsanikkudel edu: nad hävitasid ühe vene väesalga. Siis ühinesid nad lossi kaitsjatega. Edukalt kaitsti lossi, kuigi osa müüridest ja üks kaitsetorn olid juba vaenlasest purustatud. Lossi oli lastud varjule alevikust ja ümbrusest inimesi. Nende mõjul hakkasid sõjaväelased mässama ning nõudsid, et Uexküll annaks vabatahtlikult lossi venelastele ning lõpetaks verevalamise. Lossiülem oli sunnitud seda tegema: ta ühes oma poolehoidjatega lahkus lossist, jättes selle venelastele. Sellest kuulda saanud, põgenes ordumeister oma väega Kirepist Valka, lastes kindlused maha põletada ja jättes Tartu saatuse hooleks. Vene väed liikusid Emajõe äärde Kastre kindluse alla, mida oli kaitsmas 40 soldatit. Need olid päeval tublisti pidutsenud, joobnuks jäänud ja puhkasid öösi piduväsimust. Öösi jõudsid venelased kohale ja vallutasid Kastre kerge vaevaga.

Mõne päeva pärast olid venelased juba Tartu all, piirasid linna ümber ja alustasid linna pommitamist, purustades müüre ja maju. Linn pani südilt vastu lootes, et peagi ilmub ordumeister neile appi. Viimaks saadi teada, et ordumeistrilt abi pole loota. Vene väepealik (Peeter Šuiski) soovitas Tartule vabatahtlikult alla anda, lubades linlastele rahu ja armu, ähvardades vastasel korral hukata väiksemadki lapsed. Linnanõukogu astus venelastega rahuläbirääkimistesse ning nõudis, et venelased jätaksid puutumata linna ja kodanikkude varandused, et ei saadetaks elanikke Venemaale, lubataks linnal vabalt kaubelda, jäetaks linnale kohtupidamis-õigus ja tarvitusele endised mõõdud ja kaalud ja et ei sunnitaks linlasi vastu võtma

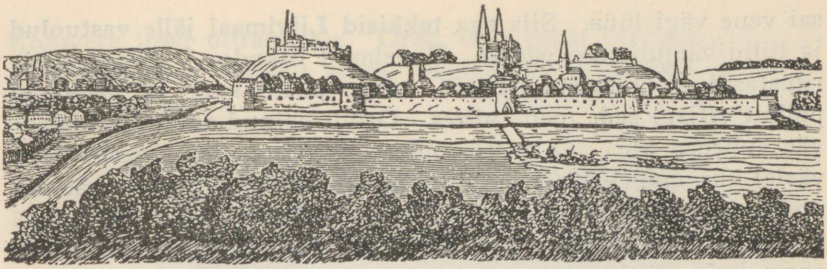

Tartu piiskopiloss, toomkirik ja linn a. 1553.

venelaste usku. Ka piiskopp oli nõus rahu tegema, kui talle jäetaks Kärkna klooster ühes maadega, talupoegadega ja kohtupidamis-õigusega. Venelased olid kõigi tingimustega nõus. Seejärel anti linn venelastele üle. Külaelanikkudel lubati linnast lahkuda kogu oma varandusega. Ka Tartu piiskopp kogu oma rikkusega lahkus linnast, et Kärknasse asuda, kuid vene sõjaväelaste saatel. Hiljemini saadeti ta sõjavangina Moskvasse, sest ta ei jõudnud tasuda maksu, mida venelased nõudsid ja mille ettekäändel Vene-Liivi sõdagi algas. Venelased said Tartust rikkaliku sõjasaagi: üle 500 kahuri, hulga muud sõjavarustust ja ka raha ja väärtasju, mis elanikud, arvatavasti sõjapõgenejad, olid peitnud kõrvalistesse kohtadesse ja mis venelased üles leidsid.

Sõda kestis edasi ning mitmed lossid, nagu Rannu, Porkuni, Rakvere, Toolse, Vasknarva, alistusid venelastele vastupanekuta, kuna mõisnikud ja rüütlid olid lahkunud neist harilikult varakult, et hoida oma elu. A. 1559 tehti vaherahu kuueks kuuks. Vaherahu soovis ka Moskva tsaar: tema lõunapiiril olid tatarid jälle alustanud sõjalist tegevust Moskva riigi vastu ning sinna oli vaja saata sõjaväge suuremal arvul.

Vaherahu. Ordu kasutas vaherahu oma sõjajõudude ja rahalise külje tervendamiseks. Kutsuti Riiga kokku maapäev, kus otsustati sõjakulude katteks võtta maksu mõisnikkudelt 2 marka iga talu pealt, linna- ja alevikodanikkudelt 1 mark iga hinge pealt ja 2 marka kinnisvara väärtuse tuhande pealt, talupoegadelt 1 mark peremehe eest, ½ marka perenaise kui ka teiste kodakondsete eest. Koguti ja korraldati sõjaväge. Sõjaväe juhatajaks sai Kettler, kes oli valitud ordumeistriks. Astuti ühendusse Krimmi tatarlastega, kes ka sõdisid Venemaaga.

Sõda peale vaherahu. Vaherahu lõppedes algas sõjategevus uuesti. Alguses oli orduvägedel edu. Nõo juures Tartumaal

sai vene vägi lüüa. Siis aga tekkisid Liivimaal jälle vastuolud ja tülid väejuhatuse pärast. Venelased liikudes Viljandi poole rüüstasid ja põletasid külasid, mõisu ja kirikuid ja hävitasid põllult viljagi seda maha niites. Ordul polnud andmeid vastase väe suuruse üle. Ta saatis umbes 500 ratsanikku vastu vene väele, kus umbes 12 000 meest. Härgmäel piirati ordu väesalk ümber ja purustati. Härgmäe lahingus (2. augustil 1560) langes mitu agaramat ordu väejuhti. Pärast seda lahingut ei usaldanud enam ordu väed venelastele vastu minna, vaid püüdsid kaitsta ainult losse. Selle tõttu võisid vene väed takistamatult läheneda Viljandile, mis pidi tolle aja arvamuse järgi olema võitmatu: lossi ümbritsesid kahekordne vall ja sügavad kaitsekraavid, pealegi oli ta kahelt küljelt piiratud järvest. Venelased asusid kohe Viljandi linna ja lossi pommitamisele. Purustati linnamüüri ja maju ja katsuti tormijooksul linna vallutada. Kuid seda teha ei suudetud, sest linnakaitsjad (umbes 300 meest) olid vahvad. Siis süütasid venelased süütekuulide abil linna põlema. Peaaegu kogu linn põles maha. See muutis kaitsjate meeleolu. Nad ei soovinud enam sõdida, vaid nõudsid saamata palka ja lossi alistumist vaenlasele. Viimaks astusid nad ise omavoliliselt venelastega läbirääkimisse ja nõudsid, et neil lubataks lossist lahkuda oma varaga. Venelased olid nõus. Lossikaitsjad riisusid lossi varandusi neid omandades ja lahkusid lossist, seda venelastele jättes. Kui venelased kuulsid, et ordu soldatid on kaasa võtnud ka võõrast vara, läksid nad neile järele ja riisusid nad paljaks. Ka said venelased Viljandis kaunis palju sõjavarustust. Viljandi langemisega kaotasid ordu väed võitlusetuju ja lootuse võitu. Venelased võisid nüüd vabalt teotseda kogu Eestis: vallutati losse ja rüüstati maad Sakalas, Pärnumaal, Läänes, Järvas ja Harjus. Tallinnat piirata nad ei suutnud: linna kaitsevägi ei andnud neile seks võimalust. Paidet piirati mitu nädalat ja pommitati ägedasti. Viimaks loobusid venelased piiramisest, samuti kadusid nad ka Tallinna alt: vene väeosasid lahkus Eestist, kohalejäänud avaldasid kogu talve jooksul vähe tegevust, sooritati mõni röövretk Sakalas ja Järvas.

Talupoegade rahutused. Väga rängasti kannatasid Vene-Liivi sõja ajal talupojad. Nad olid kohustatud osa võtma lahinguist, sõjavägesid ja moona küütima, maksude näol sõjakulusid kandma, ometi olid nende külad ning varandus kui ka nad ise kaitseta. Nüüd arvasid eestlased paraja aja olevat vabaneda mõisnikkudest: olidki mõisnikud oma mõisadest põgenenud lossidesse või linnadesse. Viru, Harju ja Lääne talupojad asusid

Koluvere lossi piiramisele. Ordu vägi surus eestlaste-talupoegade rahutused veriselt maha. Selleks ei olnud ordu sõjavägi veel mitte jõuetu.

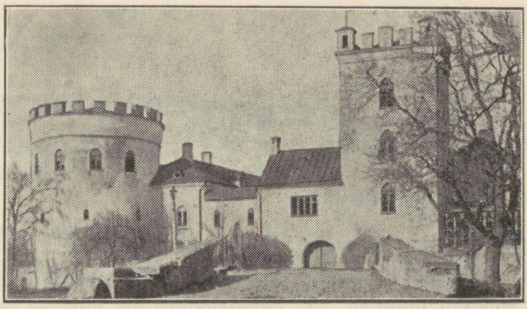

Koluvere.

Ordu riigi lõpp. Sõja edasipidamiseks venelastega oli ordu nõrk ning jõuetu. Oli palutud abi mitmelt välisriigilt, kuid tagajärjetult. Ordumeister Kettler kavatses kogu Liivimaad anda Poola ülemvalitsuse alla, lootes jääda sel teel Liivimaa valitsejaks. See kavatsus tal ei teostunud. Saaremaa piiskopp, kellele allusid Saare- ja Läänemaa, oli müünud juba varakult oma osa Taani kuningale. Hiljemini tegi sedasama oma maadega ka Tallinna piiskopp. Tallinna linn ühes Viru, Harju ja Järva mõisnikkudega vabatahtlikult alistusid a. 1561 Rootsi kuningale, lootes selt kaitset. Ordumeister ja peapiiskopp ning Kura ja Liivi mõisnikud andsid 1561. a. lepingu põhjal omad maad Poola kuningale. Ordumeister Kettler sai selle eest tasuks läänina kogu Kuramaa, mis jäeti Poola ülemvalitsuse alla. Tartu piiskopi maad ja Narva linn ühes ümbrusega jäid Moskva tsaarile. Seega lõppes orduaeg Eestis a. 1561.

Sisukord.

Lk

Eel-ajalooline aeg.

I. Inimessugu kultuuri arenemise alg-astmel 3

1. Sissejuhatus. 2. Jääaeg. 3. Kiviaeg. 4. Pronksiaeg. 5. Rauaaeg. 6. Esimesed ühingud. 7. Eel-ajaloolise aja inimese ilmavaade.

II. Uurali rahvas 16

1. Uurali rahvas algkodus. 2. Uurali ning soome-ugri kultuuri arenemine kiviajal. 3. Uurali rahva jagunemine ning rändamine.

III. Muistne Eesti iseseisvus-aeg 22

1. Eestlaste töö ning tegevus. 2. Elamud ja rõivastus. 3. Kodune elu ja kombed. 4. Usk. 5. Ühiskondlik korraldus. 6. Sõjapidamine. 7. Rahvaluule, kunst ja teadus.

Vana-aeg.

I. Vana-Idamaad 53

1. Egiptus. 2. Mesopotaamia. 3. Süüria.

II. Kreekamaa 64

1. Muinas-aeg. 2. Kreeklased ajaloolisel ajal. 3. Aleksander Suur.

III. Rooma riik 87

1. Muinas-aeg. 2. Rooma vabariik. 3. Rooma keisririik. 4. Rooma riigi lagunemine.

Kesk-aeg.

I. Lääne-Euroopa kultuuri arenemine 113

1. Frangi riik. 2. Lääniolu. 3. Araablased. 4. Ristisõjad. 5. Kesk-aja linnad.

II. Soome-ugri rahvad kesk-ajal 133

1. Eestlaste naabrid. 2. Sakslaste ilmumine Liivisse. 3. Eestlaste vabadusvõitlus. 4. Teiste soome sugu rahvaste vabadusvõitlustest. 5. Ugrilased.

Lk.

III. Ordu aeg Eestis 164

1. Orduaegsed seisused Liivimaal. 2. Eestlaste elu-olu ordu ajal. 3. 1343. a. jüriöö vabaduskatse. 4. Päris-orjuse algus Eestis. 5. Venemaa kavatsused Liivimaa vallutamiseks.

Uus-aeg.

I. Teaduse ja usu arenemine uus-aja alul 180

1. Tähtsad leiutised ja avastised. 2. Usu-uude Lääne-Euroopas. 3. Usu-uude Eestis. 4. Vastupuhastus.

II. Liivimaa ordu aja lõpul 189

1. Elumõnususte nautimine Liivimaal. 2. Vene-Liivi sõda.